

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ВОВК МАРІЯ ЗІНОВІЇВНА

УДК 343.224:343.122

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
ВІКУ ОСОБИ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Максимович Роман Львович,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКУ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ	12
1.1 Стан дослідження віку особи в теорії кримінального права	12
1.2 Вік особи в пам'ятках вітчизняного кримінального законодавства	21
1.3 Вік особи в зарубіжному кримінальному законодавстві	32
Висновки до Розділу 1	43
РОЗДІЛ 2 ВІК ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ	46
2.1 Поняття віку суб'єкта складу злочину	46
2.2 Вік суб'єкта складу злочину за чинним законодавством.....	57
2.3 «Вікові» особливості спеціального суб'єкта складу злочину за чинним законодавством	87
2.4 Кримінально-правове значення віку суб'єкта складу злочину.....	113
Висновки до Розділу 2	138
РОЗДІЛ 3 ВІК ЯК ОЗНАКА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ	142
3.1 «Вікова» характеристика потерпілого від злочину	142
3.2 Кримінально-правове значення віку потерпілого від злочину.....	159
Висновки до Розділу 3	175
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	183
ДОДАТКИ.....	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВІЛ – Вірус імунодефіциту людини

КВК – Кримінально-виконавчий кодекс

КЗпП – Кодекс законів про працю

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СК – Сімейний кодекс

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Цивільний кодекс

ВСТУП

Актуальність теми. Питання віку особи є предметом вивчення різних наук, зокрема кримінального права. Дослідження зазначених питань у кримінальному праві обумовлено тим, що досягнення встановленого законом віку є однією з обов'язкових умов притягнення особи до кримінальної відповідальності та обов'язковою ознакою суб'єкта складу злочину. Вік потерпілої особи є кваліфікуючою ознакою деяких складів злочинів, а також характеристикою обставин, що обтяжують покарання.

Питання віку суб'єкта складу злочину завжди становили інтерес серед науковців. Останнім часом у наукових колах активно обговорюються питання про: доцільність зниження віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом складу злочину; запровадження норми, на підставі якої особу можна було б звільнити від кримінальної відповідальності внаслідок відставання в психічному розвитку; необхідність установа у КК України максимального віку суб'єкта складу злочину, з досягненням якого особа не могла б підлягати кримінальній відповідальності. Тому перед наукою кримінального права постало завдання по-новому осмислити вік суб'єкта складу злочину, сформулювати з цього приводу роз'яснення та рекомендації.

Вказівка на вік як ознаку потерпілого від злочину міститься майже у 40 статтях Особливої частини КК України. Вік потерпілого від злочину описується за допомогою таких понять, як «новонароджена дитина», «дитина», «малолітній», «неповнолітній», «особа похилого віку». Водночас відсутність законодавчого визначення цих понять створює передумови для неоднозначного їх трактування.

Одна із законодавчих прогалин у КК України – відсутність регулювання питання про вік суб'єктів, щодо яких можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру.

Окремі питання, пов'язані з віком суб'єкта складу злочину, досліджували такі науковці: М. Г. Андрюхін, В. В. Антипов, В. І. Антипов, М. В. Артеменко,

Р. І. Бабіченко, А. А. Байбарін, О. В. Барсукова, Л. В. Борових, В. М. Бурдін, Л. В. Веселова, В. О. Галкін, Т. О. Гончар, В. К. Грищук, О. О. Душкіна, Т. І. Іванюк, А. П. Козлов, М. С. Магарін, Н. М. Мирошніченко, Р. І. Міхєєв, В. Ф. Мороз, Г. В. Назаренко, В. С. Орлов, В. Г. Павлов, А. А. Прімаченок, В. І. Терентьєв, В. В. Устименко, І. В. Черненко та ін.

Питання віку потерпілого від злочину висвітлювали такі науковці: А. В. Андрушко, С. В. Анощенкова, Г. К. Буранов, О. М. Гришко, І. Ф. Дедюхіна, І. М. Доляновська, Д. О. Калмиков, А. С. Капитунов, С. Г. Киренко, С. Є. Кротов, Є. М. Луничев, А. В. Макаров, В. О. Навроцький, О. І. Петренко, Т. І. Присяжнюк, П. П. Серков, Н. Н. Сундеева, З. А. Тростюк, І. М. Туктарова, В. А. Якушин та ін.

Однак щодо багатьох питань, пов'язаних із віком суб'єкта складу злочину та потерпілого від злочину, вчені не досягли консенсусу.

Незважаючи на наявні теоретичні дослідження, на практиці поширені помилки під час здійснення кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечних діянь. Виникають ситуації, коли одні й ті ж суспільно небезпечні діяння отримують різну кримінально-правову оцінку (наприклад, суспільно небезпечне діяння, що вчинила особа, яка не досягла 16-річного віку, кваліфікується як злочин; дії осіб, одна з яких є суб'єктом складу злочину, а інші – ні, у зв'язку із тим, що не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кваліфікуються як злочин, вчинений групою осіб). Також суди часто допускають помилки і при призначенні покарання. Зокрема, неповнолітнім та особам, які досягли пенсійного віку, призначаються покарання, що не можуть до них застосовуватись.

Наведені проблеми зумовили вибір теми дисертації, її актуальність і науково-практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ у межах досліджень, що проводяться юридичним факультетом із теми «Проблеми реформування

правової системи України» на 2009–2012 і 2012–2015 роки (номери державної реєстрації 0109U007853, 0112U007492).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертації полягає у з'ясуванні питань віку суб'єкта складу злочину і віку потерпілого від злочину та формулюванні на цій основі пропозицій щодо вдосконалення положень теорії кримінального права, кримінального законодавства та практики його застосування.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі *задачі*:

- узагальнити теоретичні доробки щодо питання віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину в кримінальному праві;
- з'ясувати регламентації віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину в пам'ятках вітчизняного кримінального законодавства та кримінальному законодавстві окремих зарубіжних держав;
- розкрити поняття віку суб'єкта складу злочину;
- з'ясувати вік суб'єкта складу злочину за чинним законодавством;
- проаналізувати «вікові» особливості спеціального суб'єкта складу злочину за чинним законодавством;
- здійснити «вікову» характеристику потерпілого від злочину;
- визначити кримінально-правове значення віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, пов'язані з віком особи у кримінальному праві.

Предмет дослідження – кримінально-правова характеристика віку особи.

Методи дослідження. Під час написання дисертації застосовано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: *діалектичний* – покладено в основу дослідження, оскільки він є загальним науковим методом пізнання правових явищ у їхньому розвитку та взаємозв'язку; *історико-правовий* – під час дослідження пам'яток українського кримінального законодавства (підрозділ 1.2); *порівняльно-правовий* – у вивченні кримінального законодавства окремих зарубіжних держав щодо віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину для визначення доцільності використання зарубіжного досвіду під час

формулювання пропозицій з удосконалення чинного КК України (підрозділ 1.3); *вимірювання* – для визначення кількості складів злочинів, у яких міститься вказівка на спеціального суб'єкта складу злочину (підрозділ 2.3), а також вказівка на вік потерпілого від злочину (підрозділ 3.2); *формально-догматичний* – під час аналізу норм КК України, в яких міститься вказівка на вік особи (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *формально-логічний* – слугував виявленню недоліків у нормах КК України, в яких міститься вказівка на вік особи; *статистичний* – при вивченні злочинності осіб у віці від 14 до 16 років для виявлення ефективності дії ч. 2 ст. 22 КК України (підрозділ 2.2); *системний* – для комплексного розгляду складових предмета дослідження як елементів єдиного цілого (у всіх розділах дисертації); *соціологічний* – під час анкетування працівників органів прокуратури і суду щодо питання віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину (підрозділи 2.1, 2.2, 2.4, 3.1). Ці та інші методи наукового дослідження використано у взаємозв'язку.

Науково-теоретичною базою дослідження є праці з кримінального права, філософії, логіки, психології, довідково-енциклопедична література.

Емпіричну базу дисертації становлять: 1) результати анкетування 218 працівників прокуратури (70%) та суду (30%) Львівської області (див. Додаток А); 2) матеріали судової практики різних регіонів України (вивчено понад 100 кримінальних справ, розглянутих у 2006–2013 рр.); 3) статистичні дані (за 2005–2014 рр.).

Нормативною базою дисертаційної роботи послуговували: Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кодекс законів про працю, міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України.

Проаналізовано постанови Пленуму Верховного Суду України та Узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, що стосуються досліджуваних у дисертації питань, а також чинне кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в Україні вперше на дисертаційному рівні здійснено кримінально-правову характеристику віку особи. Найбільш важливі теоретичні положення, висновки та пропозиції, які сформульовані у дисертації та містять ознаки новизни, такі:

вперше:

- обґрунтовано допустимість використання у теорії кримінального права поняття «вік суб'єкта складу злочину» як синонім до законодавчого «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність». Виокремлено істотні ознаки поняття «вік суб'єкта складу злочину» та запропоновано таке його визначення: вік суб'єкта складу злочину – це визначена кримінальним законом кількість прожитих особою років, із досягненням яких, у разі вчинення злочину, вона може підлягати кримінальній відповідальності;

- спеціальних суб'єктів складу злочину за «віковими» особливостями поділено на три групи: 1) ті, мінімальний вік яких можна визначити шляхом аналізу ст. 22 КК України; 2) ті, мінімальний вік яких встановлено у певних нормативно-правових актах або його можна визначити шляхом їх аналізу; 3) ті, мінімальний вік яких законодавчо не врегульований. При з'ясуванні мінімального віку спеціальних суб'єктів складів злочинів, що віднесені до другої та третьої груп, в тому числі, слід брати до уваги норму, яка міститься у ст. 22 КК України та визначати, чи не виходить цей вік за її межі;

- на підставі аналізу нормативно-правових актів зроблено висновок про максимальний вік окремих спеціальних суб'єктів складу злочину, а саме: члена Центральної виборчої комісії, судді, особи, яка засуджена до громадських, виправних робіт або обмеження волі, та особи, що може бути визнана суб'єктом військових злочинів;

удосконалено:

- підхід про встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Запропоновано, що для встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину доцільно використовувати єдиний підхід у 14 років, що дозволило викласти ст. 22 КК України в новій редакції;

– правило щодо вирішення питань при призначенні покарання особі пенсійного віку, що зумовлені конструкцією санкцій статей Особливої частини КК України. Це дозволило запропонувати внести зміни до ст. 56 та ст. 57 КК України, на підставі яких суд зможе призначати покарання у виді громадських або виправних робіт особам пенсійного віку, які продовжують працювати, у випадках, якщо закріплені в санкції види покарання не можуть бути призначені таким особам чи може бути призначений лише один, найбільш суворий вид покарання із тих декількох, які альтернативно нею передбачені;

– положення про необхідність урахування молодого віку при призначенні покарання, що дозволило запропонувати Вищому спеціалізованому суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ дати роз'яснення такого змісту: «молодий вік суб'єкта злочину» може бути врахований при призначенні покарання як обставина, яка пом'якшує його, відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України. Під суб'єктом злочину, що досяг молодого віку, потрібно розуміти особу, що вчинила злочин у віці від 18 до 21 року;

дістали подальший розвиток:

– позиція щодо виокремлення в кримінальному праві поняття «спеціальний потерпілий», що дозволило виділити вік як одну з ознак;

– твердження, що 14-річний, 18-річний або вищий вік спеціального суб'єкта складу злочину слід відносити до його загальних, а не спеціальних ознак;

– правила щодо кваліфікації суспільно небезпечного діяння з урахуванням віку суб'єкта складу злочину, а саме: 1) суспільно небезпечне діяння, вчинене особою, яка не досягла 14-річного віку, не повинно кваліфікуватись як злочин; 2) суспільно небезпечне діяння, вчинене особою, яка не досягла 16-річного або підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину, не повинно кваліфікуватись як злочин за статтею КК України, кримінальна відповідальність за якою може наставати відповідно з 16-річного чи підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину. Однак може кваліфікуватись як злочин за іншими статтями КК України, кримінальна відповідальність за якими може наставати

відповідно з 14-річного чи з 16-річного віку; 3) втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у разі незначної різниці у віці між ним і суб'єктом складу злочину не потрібно кваліфікувати як злочин у випадку, коли буде доведено, що його (потерпілого) фізичний, психічний і соціальний розвиток завершився; 4) суспільно небезпечне діяння співучасника, який помилявся щодо фактичного віку іншого співучасника, потрібно кваліфікувати як замах на вчинення злочину у співучасті.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані у дослідженні теоретичні положення, висновки і пропозиції можуть бути використані у:

- правотворчості – під час розроблення пропозицій щодо удосконалення КК України;
- правозастосовній діяльності – під час здійснення кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечних діянь;
- навчальному процесі – при викладанні курсів Загальної та Особливої частин кримінального права та відповідних спецкурсів;
- у науці кримінального права – при проведенні досліджень у галузі кримінального права.

Особистий внесок здобувача. Усі результати, наведені у дисертації, отримані здобувачем самостійно. У науковій статті, опублікованій у співавторстві із Р. Л. Максимовичем, автору належить аналіз літератури та інтерпретація отриманих результатів дослідження. Наукові ідеї, що належать співавтору опублікованої роботи, у дисертації не використано.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційної роботи оприлюднено на 10 науково-практичних заходах, а саме: II Всеукраїнському круглому столі «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 28 травня 2010 р.); звітній науково-практичній конференції юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 11 лютого 2011 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Новітні наукові дослідження

держави і права – 2011» (м. Миколаїв, 22 квітня 2011 р.); Міжнародному симпозиумі «Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань і розчарувань» (м. Львів, 23–24 вересня 2011 р.); Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 30 вересня 2011 р.); звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 28 вересня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Основні напрямки розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність» (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.); науково-практичному семінарі «Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності» (м. Львів, 7 грудня 2012 р.); звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 27 вересня 2013 р.); звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 17 жовтня 2014 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 14 публікаціях, зокрема 5 наукових статтях у фахових виданнях (1 у науковому виданні іноземної держави) і 9 тезах доповідей дисертантки на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКУ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Вік особи, вивчається різними науками, зокрема, й кримінальним правом. Кримінальне право, на відміну від соціології, психології, філософії та інших наук, де досліджується особа будь-якої людини, вивчає особу, яка вчинила злочин, тобто суб'єкта злочину, а також особу, яка потерпіла від злочину. Тому ми будемо досліджувати питання віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину.

Слід зазначити, що у доктрині кримінального права суб'єктом складу злочину та потерпілим від злочину пропонують визнавати не лише фізичну, а й юридичну особу. Однак досягнення встановленого законом віку, пов'язано лише з фізичною особою.

1.1 Стан дослідження віку особи в теорії кримінального права

На сьогодні в Україні відсутнє спеціальне кримінально-правове дослідження, у якому в комплексі висвітлювалися б питання віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину. Натомість, наприклад, із зарубіжних науковців цим питанням присвятив окреме монографічне дослідження «Кримінально-правова диференціація віку» А. А. Байбарін [19]. Спочатку, на нашу думку, слід розглянути стан дослідження віку суб'єкта складу злочину, а потім перейти до розгляду стану дослідження віку потерпілого від злочину. Це дозволить краще визначити шляхи для подальшого наукового вивчення.

Стан дослідження віку суб'єкта складу злочину. Вік, як обов'язкова ознака суб'єкта складу злочину, не був в Україні самостійним предметом монографічного та дисертаційного дослідження, на відміну від двох інших його ознак (фізична особа та осудність). Зокрема, з часу здобуття Україною

незалежності питанню про те, чи потрібно визнавати юридичну особу поряд із фізичною особою суб'єктом складу злочину було присвячено 3 кандидатські дисертації (О. О. Михайлов [153], О. Ф. Пасека [191], В. С. Сотніченко [270]), а осудності – 6 кандидатських (А. А. Васильєв [45], О. В. Зайцев [85], В. В. Лень [131], Н. М. Мирошніченко [149], Н. А. Орловська [187], Т. М. Приходько [205]) та 1 докторська (В. М. Бурдін [42]) дисертації. Натомість, 2 дисертації нами було виявлено у сусідніх зарубіжних державах, що стосуються питання віку суб'єкта складу злочину (М. В. Артеменко [13], Л. В. Борових [33]). Тому, на перший погляд, може скластися хибне враження, що питання, пов'язані з віком суб'єкта складу злочину, не викликають в Україні суперечностей або вирішені на законодавчому та науковому рівні. Проте це не так.

Протягом тривалого часу питання, що пов'язані з віком суб'єкта складу злочину, одні науковці розглядали в рамках вчення про загальний (В. І. Жуковський [84, 78-94], М. С. Магарін [139, 10-13], В. С. Орлов [186, 96-137], В. Г. Павлов [190, 82-101]) чи спеціальний суб'єкт складу злочину (Е. А. Бачурін [28], Ю. В. Тарасова [283, 24-39], В. І. Терентьев [285, 44-49], В. В. Устименко [322, 13-14] тощо), інші – в межах дослідження конкретного складу злочину (майже всі науковці, праці яких присвячені дослідженню питань кримінальної відповідальності за окремі склади злочинів, звертались до питань віку суб'єкта складу злочину), треті – в межах дослідження кримінальної відповідальності неповнолітніх (М. Г. Андрюхін [7, 89-104, 125-138], Л. В. Веселова [47, 58-66], В. О. Галкін [53, 29-43], Т. О. Гончар [55, 95-114], А. А. Прімаченок [203, 134-139], К. К. Сперанський [272, 24-29], І. В. Черненко [342, 51-87] тощо), четверті – в межах з'ясування питань осудності чи неосудності (Р. І. Бабіченко [18, 17-27], Г. В. Назаренко [171, 113-136], Р. І. Міхеев [155] тощо), п'яті – під час опрацювання інших кримінально-правових проблем (В. В. Антипов та В. І. Антипов [10, 42-54, 66-69, 87], О. В. Барсукова [23], О. О. Душкіна [79, 16-44], Т. І. Іванюк [92, 88-92], А. П. Козлов [106, 474-499], В. Ф. Мороз [160, 49-64] тощо). Крім цього, деякі науковці висвітлювали питання, що пов'язані з віком суб'єкта складу злочину,

досліджуючи декілька кримінально-правових проблем. Наприклад, Д. В. Бараненко в рамках вчення про загальний [139, 10-13] та спеціальний суб'єкт складу злочину [22, 6], В. М. Бурдін у межах дослідження кримінальної відповідальності неповнолітніх [40] та осудності чи неосудності [41, 217-233, 383-390].

Не оминають увагою питання, що пов'язані з віком суб'єкта складу злочину, і автори підручників та навчальних посібників з кримінального права, а також науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу України.

Слід також згадати вчених, які окремі аспекти питань, що пов'язані з віком суб'єкта складу злочину, розглядали на рівні наукових статей: І. В. Волгарева [51], В. В. Квак [99], Р. Л. Максимович [143; 145], В. А. Михайлова [154], О. Є. Сапожнікова [256; 257], О. Фрейеров [331], В. О. Черков і М. А. Драчевський [341], Н. М. Ярмиш [352] та інші чи тез доповідей науково-практичних конференцій: М. В. Абрамов [1], М. О. Акімов [2], В. К. Гришук [60], Н. В. Зінченко і С. С. Цимбал [336], М. О. Мосюра [164], О. І. Чабан [337] та інші.

Аналіз кримінально-правової літератури, в якій висвітлені питання, що пов'язані з віком суб'єкта складу злочину, дозволяє зробити висновок про те, що деякі із них є загальновизнані, інші ж продовжують бути предметом гострих суперечок, треті є об'єктом розгляду лише поодиноких авторів, а четверті до сьогодні залишаються зовсім не висвітлені.

Практично загальновизнаним на сьогодні є те, що досягнення встановленого законом віку є однією з обов'язкових ознак суб'єкта складу злочину [139, 6; 62, 249] та однією з обов'язкових умов притягнення особи до кримінальної відповідальності [120, 102; 122, 148].

Водночас продовжують бути предметом гострих суперечок наступні питання, що стосуються віку суб'єкта складу злочину. Так, дискусійний характер має питання про кримінально-правову термінологію («вік кримінальної відповідальності», «вік настання кримінальної відповідальності», «вік суб'єкта складу злочину» тощо), що може використовуватись в науці для

позначення законодавчого словосполучення «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» [19, 18; 257, 171].

По-різному тлумачиться поняття «вік суб'єкта складу злочину» (саме це поняття будемо вживати) [19, 18-19; 60, 669-670; 256, 159].

Немає єдності в поглядах щодо підстав, якими повинен керуватись законодавець при встановленні мінімального віку суб'єкта складу злочину в КК [13, 148; 33, 12]. Можна виокремити два підходи до питання встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Представники першого підходу пропонують встановити єдиний мінімальний вік суб'єкта складу злочину. Проте, серед науковців цього підходу не існує єдиної думки з приводу віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності [60, 671; 88, 48]. Представники другого підходу пропонують до встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину підходити диференційовано, тобто встановити вік суб'єкта складу злочину за вчинення всіх складів злочинів і вік суб'єкта складу злочину за вчинення лише окремих складів злочинів. Однак вчені другого підходу висловлюють різні позиції щодо: 1) віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом складу злочину за вчинення всіх складів злочинів та за вчинення лише окремих складів злочинів; 2) кола складів злочинів, за вчинення яких особа може підлягати кримінальній відповідальності, з досягненням відповідного віку [40, 36-46; 55, 101-103]. Крім цього, серед представників цього другого підходу можна виокремити окрему групу науковців, які пропонують диференційовано підходити ще й до віку суб'єкта складу злочину за вчинення лише окремих складів злочинів [7, 140; 33, 13-14; 160, 59; 259, 28].

Різні точки зору висловлюються з приводу переліку складів злочинів, відповідальність за які може наставати з 14 років, що передбачений у ч. 2 ст. 22 КК України. Їх можна звести до двох напрямів. Представники першого напрямку пропонують доповнити наведений у ч. 2 ст. 22 КК України перелік і іншими складами злочинами [83, 12; 105, 9; 242, 13], а представники другого –

виключити деякі склади злочини із цього переліку [20, 15-16; 257, 170-171; 260, 16].

Формально, відповідно до ст. 22 КК України, після досягнення особою 16-річного віку вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності за всі склади злочинів. Деякі винятки з цього правила впливають із особливостей відповідних складів злочинів. Проте, невирішеним залишається питання стосовно мінімального віку загального суб'єкта таких складів злочинів: 1) тих, що передбачені ч. 2 ст. 300, ч. 2, 3 ст. 301 КК України і вчиняються щодо неповнолітніх [251, 8-9; 262, 133]; 2) тих, що передбачені ст. 304 та іншими статтями КК України, що є щодо неї спеціальними нормами [16, 101; 68, 163]. Щодо останніх, слід зазначити, й те, що висловлені міркування деяких вчених [179, 886, 905, 911, 923, 925, 492, 879] породжують з'ясування такого питання: чи може наставати кримінальна відповідальність за вчинення складу злочину, передбаченого статтею про спеціальну норму з досягненням особою іншого віку, ніж за вчинення складу злочину, передбаченого статтею про загальну норму?

Розділились думки науковців і стосовно мінімального віку деяких спеціальних суб'єктів складу злочину, а саме: медичного або фармацевтичного працівника [145, 288; 282, 11; 338, 74], службової особи [146, 110; 169, 60], військовослужбовців [61, 110-111; 97, 40-41] тощо.

Також спірним залишається питання про віднесення повноліття (18-річного віку), з досягненням якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення деяких складів злочинів, до ознак спеціального суб'єкта складу злочину. Одні науковці вважають, що досягнення 18-річного віку є однією із загальних ознак спеціального суб'єкта складу злочину [322, 13-14]. Інші вчені вказують, що загальною ознакою спеціального суб'єкта складу злочину є лише вік 14-16 років, тому відносять повноліття до спеціальних ознак спеціального суб'єкта складу злочину [22, 6; 285, 115-117].

У кримінально-правовій літературі висловлюються різні позиції стосовно необхідності встановлення у КК України максимального віку суб'єкта складу

злочину, з досягненням якого особа не могла б підлягати кримінальній відповідальності. Одні науковці вважають, що потрібно визначити вік особи, який може впливати на психофізіологічні зміни, пов'язані із старіння, та закріпити його в КК як такий, що виключає кримінальну відповідальність [19, 147; 266, 124], на думку інших – не потрібно встановлювати такого віку особи, оскільки це питання можна вирішити в межах неосудності [4, 110; 23, 144-146; 41, 387-388], треті – зазначають, що максимальний вік суб'єкта складу злочину можна встановити лише щодо окремих складів злочинів [111, 164].

Вік суб'єкта злочину є характеристикою обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України, тобто вчинення злочину неповнолітнім. Однак у кримінально-правовій літературі неоднозначно вирішується питання про те, чи завжди суд повинен враховувати при призначенні покарання неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставину, що пом'якшує покарання [264, 34-35; 40, 140]. Дискусійним є питання диференційованого підходу до практичного врахування неповнолітнього віку суб'єкта злочину як обставини, що пом'якшує покарання [40, 142-143; 73, 50-51].

Відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Теорія кримінального права та судова практика до таких обставин, зокрема, відносять молодий та похилий вік суб'єкта злочину. Проте немає єдності щодо того, осіб якого віку слід розуміти під поняттям молодий вік суб'єкта злочину [167, 139; 264, 35] та похилий вік суб'єкта злочину [59, 44; 167, 138].

Вказані спірні питання більш детально будуть розглянуті у другому розділі.

Окремі питання віку суб'єкта складу злочину були об'єктом розгляду лише поодиноких авторів. Так, Б. О. Кирись вказує на доцільність закріплення у КК України вирішення питання про визначення моменту досягнення певного віку та правил його встановлення [101, 359]. Деякими науковцями

запропоновано підвищити мінімальний вік загального суб'єкта низки складів злочинів з 16 до 18 років [25, 134; 111, 164]. В. О. Навроцький приділив увагу значенню віку суб'єкта складу злочину для кваліфікації його діянь. Цей вчений, одним із перших обґрунтував те, що вчинення одноособово особою дій, передбачених статтею Особливої частини КК України, щодо якої вона не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, можна кваліфікувати за іншими статтями Особливої частини КК України, що передбачають відповідальність за фактично вчинене, але за умови досягнення меншого віку [170, 252-253].

Деякі питання, на нашу думку, залишились не дослідженими взагалі. До них слід віднести такі: 1) чи може наставати кримінальна відповідальність за вчинення злочину, передбаченого статтею про спеціальну норму з досягненням особою іншого віку, ніж за вчинення злочину, передбаченого статтею про загальну норму? 2) питання мінімального віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку; 3) питання, що стосуються максимального віку спеціального суб'єкта складу злочину. Їх з'ясування необхідне для вирішення питань, пов'язаних із кваліфікацією.

Стан дослідження віку потерпілого від злочину. Слід зазначити, що з часу здобуття Україною незалежності питання потерпілого від злочину безпосередньо були розглянуті в 3 монографічних дослідженнях (Т. І. Присяжнюк [204], М. В. Сенаторова [261] та монографічному дослідженні за загальною редакцією Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова [200]). Із зарубіжних науковців питанням потерпілого від злочину присвятили дисертаційні дослідження, наприклад, С. В. Анощенкова [9], В. Є. Батюкова [26], Д. Б. Булгаков [37], М. С. Сірік [265], І. А. Фаргієв [327]. Проте, у вказаних працях автори практично оминають увагою вік потерпілого від злочину.

Окремі аспекти віку потерпілого від злочину, на монографічному чи дисертаційному рівнях, висвітлювали при дослідженні інших кримінально-правових проблем такі науковці: А. В. Андрушко [5, 7], О. В. Барсукова [23, 38-42], Г. К. Буранов [38, 141], О. М. Гришко [59], І. Ф. Дедюхіна [65, 26-27],

І. М. Доляновська [74, 79-81], Д. О. Калмиков [93, 53], А. С. Капитунов [95], С. Г. Киренко [100], С. Є. Кротов [127], Є. М. Луничев [137, 121], А. В. Макаров [142], С. М. Морозюк [162, 13], В. О. Навроцький [170], О. І. Петренко [194, 75], П. П. Серков [264], Н. Н. Сундеева [281, 75], З. А. Тростюк [288, 82-83], І. М. Туктарова [290], В. А. Якушин [348, 43-44] та інші.

Деякі вчені окремі аспекти віку потерпілого від злочину, розглядали на рівні наукових статей, зокрема, С. В. Дьоменко [80, 40-41], Є. В. Іванова [91, 121], В. Є. Михайлов [152, 266-267], М. В. Ткаченко [287] та інші чи тез доповідей науково-практичних конференцій, зокрема, Р. Л. Максимович [144], Н. С. Машталер [147], Г. З. Яремко [350] та інші.

Аналіз наукових праць, присвячених віку потерпілого від злочину, показує, що здебільшого вчені звертали увагу на такі моменти: значення віку потерпілого при кваліфікації діяння, вплив помилки суб'єкта злочину щодо віку потерпілого на кваліфікацію діяння, вік потерпілого як кваліфікуюча ознака деяких складів злочинів, а також як характеристика обставини, що обтяжує покарання.

У науці кримінального права усталеним, загальновизнаним на сьогодні є підхід про те, що вік як ознака потерпілого характеризує лише людину (фізичну особу). У жодного з науковців не виникає сумнівів відносно того, що у складах злочинів, у яких міститься вказівка на вік потерпілого від злочину, він є обов'язковою ознакою.

У теорії кримінального права відоме таке поняття як «спеціальний потерпілий». Деякі науковці до спеціальних ознак, що визначені в диспозиціях статей Особливої частини КК України та притаманні спеціальному потерпілому, пропонують відносити і вік [8, 101; 204, 104].

Для позначення віку потерпілого від злочину у нормах Особливої частини КК України законодавець використовує такі поняття як «новонароджена дитина», «малолітній», «неповнолітній», «дитина», «особа похилого віку». Однак у кримінально-правовій літературі по-різному розкривається зміст понять «новонароджена дитина» [276, 10; 284, 9; 346, 8], «дитина» як потерпілий у

складі злочину, передбаченого статтею 148 КК України [124, 146; 125, 82; 174, 116; 177, 281], «особа похилого віку» [5, 7; 23, 38-42; 334, 28-30]. Також спірним залишається питання: осіб, якого віку слід відносити до неповнолітніх потерпілих у тих складах злочинів, де лише цей вік є юридично значимим (наприклад, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ст. 141, ч. 2 ст. 144, ч. 3 ст. 314, ст. 323, ст. 324 КК України) [34, 5, 9; 152, 266-267; 195, 75].

Впродовж тривалого часу спостерігається відсутність однозначності думок щодо питання про те, яким повинно бути ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого. Зокрема, одні науковці вважають, що ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого може виражатись як у формі умислу, так і необережності [152, 268], другі – лише у формі умислу як прямого, так і не прямого [16, 155; 87, 41], треті – лише у формі прямого умислу [63, 143; 348, 43-44], на думку четвертих, щодо віку потерпілого від злочину не слід використовувати категорії умислу чи необережності, а говорити про знання чи усвідомлення [237, 93; 345, 126].

Дискусійним є питання проте, чи малолітній або похилий вік потерпілого як ознаки складу злочину є безумовною чи альтернативною підставою його безпорадного стану [78, 112; 147, 119]. Серед науковців, які вважають, що малолітній вік особи, тобто не досягнення нею 14-річного віку, є альтернативною підставою безпорадного стану, не досягнуто згоди щодо віку, з якого можна констатувати безпорадний стан малолітньої особи [148, 226; 344, 59-60, 89-90, 106-108, 188]. Також немає єдності щодо того, з якого віку похилу особу вважати безпорадною [4, 51-52; 75, 65; 334, 45].

Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України однією з обставин, яка обтяжує покарання є вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані. У теорії кримінального права спірним є питання щодо того, чи малолітній і похилий вік особи є самостійними обставинами, що обтяжують покарання [127, 132-134; 264, 128-130], чи вони обтяжують покарання лише у випадках, коли спричиняють безпорадний стан особи [38, 141; 281, 75; 350].

Вказані спірні питання будуть розглянуті у третьому розділі.

Таким чином, проведений огляд дослідження питань віку особи в теорії кримінального права вказує на те, що багато з них є дискусійними, невирішеними, а тому потребують подальшого дослідження.

1.2 Вік особи в пам'ятках вітчизняного кримінального законодавства

Дослідження питання віку особи в історичних пам'ятках кримінального права, надзвичайно важливе, оскільки дозволяє з'ясувати особливості і закономірності регламентації ознаки суб'єкта складу злочину та потерпілого від злочину. Їх врахування може полегшити прогнозування майбутнього розвитку науки кримінального права, визначення оптимальних напрямків удосконалення відповідних її положень.

У кримінально-правовій літературі виділяють такі періоди розвитку кримінального законодавства України: 1) період Київської Русі (X-XIII ст.ст.); 2) період польсько-литовського панування та козацька доба (XIV-XVII ст.ст.); 3) період знаходження України в складі Російської імперії, Польщі та Австро-Угорщини (XVII ст. – 1917 р.); 4) радянський період (1917-1991 рр.); 5) період незалежності України (із 1991 р.). Кожен із цих періодів характеризується історичною специфікою та особливостями відповідних правових пам'яток, зокрема і тих, що містили кримінально-правові норми [353, 13]. Беручи за основу цю науково обґрунтовану періодизацію, розглянемо особливості встановлення віку особи, з досягненням якого законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності, та віку потерпілого від злочину.

Вік суб'єкта складу злочину в історії вітчизняного кримінального законодавства. Нормативні акти, що містили кримінально-правові норми і діяли на території Київської Русі можна поділити на дві групи: світські і церковні. До світських актів можна віднести договори Русі з Візантією та

германськими племенами, а також основний правовий документ того часу – «Руську Правду», а до церковних – церковні устави та Кормчу книгу.

Руська Правда не містить вказівок про вік особи, з якого могла наставати кримінальна відповідальність. Однак М. І. Колос, провівши системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень Руської Правди, дійшов висновку, що кримінальна відповідальність у Руській державі стосувалася достатньо зрілих людей як за віком, так і за соціальним статусом. На думку цього вченого, «про вік суб'єктів злочинів, які могли притягуватися до відповідальності, укладачі Руської Правди фактично повідомляють правозастосовувачів, використовуючи спеціальну термінологію у диспозиціях кримінально-правових положень. Наприклад, за вбивство, передбачене у диспозиції ст. 1 Руської Правди (кр), мав нести відповідальність муж, що в перекладі з слов'янської та церковно-слов'янської мов означало мужчина, воїн, тобто зріла за віком і соціальним статусом особа чоловічої статі або одружений чоловік, а не отрок, тобто малолітній хлопчик» [107, 130-131].

Багато інших дослідників також відзначали, що правові пам'ятки світського права Київської Русі не містять положень про вік особи, з досягненням якого законодавець пов'язував би настання кримінальної відповідальності. Вони це пояснюють так. На думку В. О. Рогова, відсутність чіткої вказівки в світському законодавстві на вік, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, не можна розуміти як прояв свавілля. Це питання було релігійним, а не світським. Людська особистість розглядалась як творіння Бога, яка розвивалась за встановленим Ним законом, тому державна влада не вправі була на власний розсуд встановлювати вікові межі відповідальності [243, 46]. В. В. Момотов зазначає, що для середньовічної людини грішити і вчиняти злочин було одне і те ж. Саме з цього моменту відповідно до релігійних догматів у особи з'являється можливість грішити і відповідати за свої вчинки [159, 323]. Однак і у правових пам'ятках церковного права Київської Русі практично не має положень, які б регулювали питання про вік суб'єкта складу злочину. Лише із тексту Кормчої книги, на думку

С. В. Кудіна, можна дійти висновку, що дії осіб, яким ще не виповнилось 8 років не карались [255, 416].

У період XIV-XVII ст. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Польщі (з 1569 р. – Речі Посполитої), діяли Судебник Казимира 1468 р., Литовські Статути (1529 р., 1566 р. та 1588 р.), магдебурзьке право та Саксонське зерцало.

У Судебнику Казимира 1468 р. починає утверджуватися принцип індивідуальної відповідальності за злочин, оскільки за вчинки батьків до кримінальної відповідальності не притягалися діти, які не досягли 7-річного віку. Так, в статті 1 Судебника Казимира 1468 р. зазначалося про те, що якщо дружина та повнолітні діти знали про злочин чоловіка та батька, то вони відповідали своїм майном за його дії. Малі діти нижче 7 років за вчинки батька не відповідали [280]. Однак Судебник Казимира 1468 р. не містить положень, що встановлюють вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за власні вчинки.

Перший Литовський Статут 1529 р. не містить положень про вік особи, з досягненням якого законодавець пов'язував би виникнення кримінальної відповідальності [277].

Другий Литовський Статут 1566 р. за рівнем кодифікаційної техніки перевершив перший. Так, в розділі 14 статті 8 «О шляхтичу лет зуполних не маючому» вказувалося, що якщо шляхтич у 14 років і не старше був обвинувачений в «злочинстві», то, у зв'язку з молодістю літ, йому не можна зарахувати це за «злочинство» і він не може бути відданий в руки ката на муки. Однак завдану шкоду повинні були відшкодувати батько, мати або рідні з майна неповнолітнього. У разі відсутності майна, неповнолітніх віддавали на вислугу. Крім цього, вказана норма застосовувалась до неповнолітніх дітей простих людей [77].

У Третньому Литовському Статуті 1588 р. містилась подібна норма. Однак відповідно до розділу 14 статті 11 «О обвиненью в злодействе шляхтича, летъ зуполнихъ не маючого, также и о простых людяхъ» кримінальній

відповідальності за вчинення «злочинства» не підлягали шляхтичі в 16 років. Неповнолітні діти простих людей за вчинення «злочинства» підлягали кримінальній відповідальності, але вони «карались не горломъ, але якимъ караньемъ на теле» [278].

Крім Литовських Статутів, як зазначалось вище, в Україні діяли магдебурзьке право та Саксонське зерцало. За магдебурзьким правом особи чоловічої статі до 14 років та жіночої – до 13 років звільнялись від страти та тілесних покарань. Згідно із Саксонським зерцалом, дитина в малолітньому віці, тобто до досягнення нею 12 років, не відповідала за вчинене нею вбивство чи іншу шкоду в кримінальному порядку, – обов'язок відшкодувати її було покладено на батьків у цивільному порядку з майна дитини. Особи віком від 12 до 21 року могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності [40, 8].

Тепер простежимо як розвивалось питання про вік особи за основними кримінально-правовими актами Російської імперії. Судебники 1497 і 1550 р.р. не містили норм про вік, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності [247]. Відсутні норми про вік, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності, і в Соборному Уложенні 1649 р.

Соборне Уложення 1649 р. з часом доповнювалось та змінювалось указами, які в подальшому дістали назву «Новоуказанні статті». У «Новоуказаних статтях» було введено таке положення: якщо дитина у віці 7 років вчинить вбивство, то вона за це не карається смертною карою. Однак і це положення було цілком взятє з іноземного права, що застосовували в той час в церковних судах. Воно не мало безпосереднього значення, оскільки існували нормативні акти, які встановлювали зовсім інші строки, коли особа залишалась непокараною, наприклад, 12 років при мужолозстві, в інших же законах церковних наведені строки і в 14, і в 20 років [40, 6-7].

У Військовому статуті Петра I 1716 р. зустрічається тільки одна норма, що містить вказівку на вік особи, яка вчинила злочин. У тлумаченні на артикул 195 вказувалося, що «покарання за крадіжку пом'якшується або особа взагалі не

карається, якщо... злодієм буде дитина, яка може бути покарана своїми батьками різками» [249, 363]. Проте вік дитини, з настанням якого її можна не притягувати до кримінальної відповідальності, не вказувався.

Таким чином, до початку XVIII століття в Україні діяли різні за походженням, змістом і формою джерела права. Як результат цього у 1743 р. був підготовлений збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ». Відповідно до глави 20 артикулу 44 пункту 7 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» малолітні і неповнолітні, тобто особи чоловічої статі в 16 років, а жіночої в 13 років або в менших роках за вчинення вбивства, заподіяння поранення або вчинення будь-якого іншого злочину, за що передбачена смертна кара, від кари звільнялися. До них суд на свій розсуд повинен був застосувати покарання різками, а батьки або опікуни – відшкодувати завдані збитки з майна неповнолітнього в подвійному розмірі. У разі відсутності майна, неповнолітніх віддавали потерпілим на вислугу [201, 383]. Крім цього, у главі 24 артикулі 10 передбачено, що вказані особи за вчинення крадіжки не віддавались кату. Відшкодування завданих збитків покладалось на батьків або опікунів із майна неповнолітнього. Суд застосовував до таких малолітніх або неповнолітніх ще й покарання на свій власний розсуд [201, 431].

Слід погодитись з Д. І. Любченком, що ці норми правової пам'ятки свідчать про те, що «проблема вікової межі кримінальної відповідальності була в стані розроблення, і погляди законодавця на дану проблему були суперечливими. З одного боку можна говорити, що укладачі збірника встановлюють вік, з настанням якого особа вважається суб'єктом складу злочину, з іншого, – особи, що не досягли віку, з якого могла наставати кримінальна відповідальність, все ж мали до неї притягуватись, але міра покарання визначалась нечітко. Її уніфікація у нормах кодексу відсутня. Рішення щодо таких неповнолітніх приймали судді, очевидно виходячи з особи правопорушника, власного здорового глузду тощо» [138, 126].

Норми «Прав, за якими судиться малоросійський народ» визначали і категорію осіб за віком, що повністю звільнялися від будь-якого покарання. Відповідно до глави 20 артикулу 44 пункту 7 цього законодавчого акту, до цієї категорії належали особи старечого віку, у яких наявними були викликані віком психічні розлади [201, 383].

Відповідно до ст. 138 Тому 15 Зводу законів Російської імперії 1842 р., малолітніх віком до 10 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, без втручання суду віддавали батькам чи родичам для перевиховання. Особи віком від 10 до 14 років, якщо було встановлено, що вони діяли «з розумінням», підлягали загальним покаранням, за винятком каторжних та деяких інших робіт. Коли ж встановлювали, що вони діяли «без розуміння», то їх віддавали батькам чи родичам, як і малолітніх віком до 10 років. Особи віком від 14 до 17 років підлягали загальним покаранням (за винятком тілесних), тільки тоді, коли було констатовано, що вони діяли «з розумінням» [55, 16-17].

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. відійшло від системи Зводу. У ст. 100 зазначається, що діти, які не досягли 7 років не мають «достатнього розуміння про свої діяння», тому не підлягають покаранням, а їх віддають батькам для перевиховання. Крім цього, у ст. 143 передбачалося, що і діти віком від 7 до 10 років не мають «достатнього розуміння про свої діяння», тому не підлягають покаранням, а їх віддають батькам чи родичам для перевиховання. Таким чином, відповідно до Уложення, кримінальній відповідальності підлягали діти з 10 років. Особам у віці від 10 до 14 років покарання пом'якшувалося. Якщо їх визнавали неосудними, то їх віддавали батькам на перевиховання, як і дітей віком від 7 до 10 років [94, 71; 250, 193, 201-202].

Відповідно до ст. 40 Кримінального уложення 1903 р. діти віком до 10 років визнавалися неосудними, а неповнолітні від 10 до 17 років підлягали кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо було встановлено, що вони під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювали властивості та значення своїх дій і могли керувати ними [315].

Таким чином, положення кримінального законодавства Російської імперії, що регулювали питання про вік, з досягненням якого законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності, були досить хиткими і непослідовними. Слід погодитись з Т. О. Гончар, що в цей період не існувало єдиного поняття «вік суб'єкта складу злочину». Терміни «малолітній» та «неповнолітній» у різних кримінально-правових нормативних актах того періоду мали різне змістове навантаження, тому вік, до досягнення якого особа не притягувалась до кримінальної відповідальності постійно змінювався [55, 20].

У тій частині України, де діяли кримінально-правові норми Австро-Угорської монархії, до кримінальної відповідальності притягувались особи від 10 років [129, 150].

У радянський період (1917-1991 рр.) сфера кримінально-правового впливу зазнала істотних змін, тому простежується новий підхід до встановлення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності.

Відповідно до Керівних начал від 12 грудня 1919 р. суб'єктом складу злочину була фізична особа, яка досягла 14-річного віку і діяла «з розумінням». Особи, які не досягли 14 років, а також особи від 14 до 18 років, які діяли «без розуміння», у випадках вчинення ними злочину, могли бути піддані виховним мірам. Відповідно до Керівних начал в редакції від 12 березня 1920 р. неповнолітні до 14 років не притягуються до суду і не підлягають покаранню. До них застосовуються виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються до осіб перехідного віку 14-18 років, якщо по відношенню до останніх можливий медико-педагогічний вплив [90, 168-169].

У КК УРСР 1922 р. в ст. 18 було передбачено, що кримінальній відповідальності не підлягають малолітні до 14 років, а також всі неповнолітні від 14 до 16 років, до яких можуть бути застосовані заходи медико-педагогічного впливу [311, 6].

У КК УРСР 1927 р. не змінено віку, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності [118].

Істотні зміни у «вікову межу» кримінальної відповідальності неповнолітніх внесені постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних комісарів від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх», коли вперше була встановлена кримінальна відповідальність неповнолітніх, починаючи з 12 років, за такі злочини, як крадіжка, застосування насильства, тілесні ушкодження, каліцтво, убивство чи замах на убивство. У зв'язку із цим у КК УРСР внесені зміни до ст. 11 про можливість притягнення до відповідальності за названі вище діяння неповнолітніх з 12-річного віку [244, 22].

Постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних комісарів УРСР від 15 вересня 1935 р. вік, з якого наставала кримінальна відповідальність за всі злочини (крім перелічених в примітці до ст. 11 КК УРСР), становив 14 років. Такий порядок діяв до 1958 р., тобто кодифікації кримінального законодавства УРСР [244, 22].

У період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. поряд із мінімальним віком особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність, законодавцем був встановлений і максимальний вік, з досягненням якого особа не могла підлягати кримінальній відповідальності. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві та будівництві» за ухилення від мобілізації був встановлений максимальний вік, з досягненням якого особа не могла підлягати кримінальній відповідальності, а саме: для жінок – 45 років та для чоловіків – 55 років. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1942 р. «Про відповідальність за ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи або за самовільне залишення місця роботи», кримінальній відповідальності могли підлягати особи до 50 років жінки і 55 років чоловіки [4, 38-39].

У КК України 1960 р. у ст. 10 було передбачено, що кримінальна відповідальність настає за загальним правилом лише з 16 років, і тільки за точний перелік злочинів, передбачених ч. 2 ст. 10 – з 14 років. Вперше вчинення

злочину неповнолітнім було віднесено до обставин, що пом'якшують покарання (п. 6 ст. 40) [166].

КК 2001 р. повторив підхід щодо розуміння мінімального віку суб'єкта складу злочину, який мав місце в КК України 1960 р.

13 квітня 2012 р. був прийнятий КПК України. У ньому вперше з'явилося поняття «кримінальне правопорушення», яке складається з поняття «злочин» і поняття «кримінальний проступок». Однак у КК України і до сьогодні відсутній інститут кримінальних проступків та не врегульоване питання мінімального віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку.

Вік потерпілого від злочину в історії вітчизняного кримінального законодавства. Історико-правовий аналіз пам'яток Київської Русі показує, що в цей період відбувається зародження норм, що охороняли від злочинного посягання особу потерпілого залежно від його віку, а саме дітей. Так, Устав князя Ярослава про церковні суди в ст. 6 встановлює відповідальність за вбивство незаконнонародженої дитини, що каралось поміщенням в монастир [246, 190]. Однак, як зазначає Ю. Е. Пудовочкін, зародження деякого інтересу влади до проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх з'являється у великій мірі у вигляді створення правових заборон на окремі форми поведінки, що об'єктивно заподіювала їм шкоду. Проте, формулюючи заборону, законодавець не визнавав дитину самостійним потерпілим, а норми, що її захищали, як правило, охороняли інші інтереси і цінності [236, 20].

Судебник Казимира 1468 р., Литовські Статути (1529 р., 1566 р. та 1588 р.) не містили норм, з яких би випливало, що вік потерпілого має кримінально-правове значення.

У Соборному Уложенні 1649 р. в одній із статей міститься термін «діти», а це свідчить про те, що віку надавалось значення обов'язкової ознаки потерпілого від злочину. Зокрема, у ст. 26 Соборного Уложення 1649 р. передбачено покарання у виді смертної кари за вбивство незаконно народженої дитини. Проте не був законодавчо закріплений вік, до досягнення якого особа вважалась дитиною [248].

Аналіз положень Військового статуту Петра I 1716 р. дозволяє зробити висновок, що однією з ознак, що характеризують особу потерпілого від злочину є вік. Так, в статті 163 цього нормативно-правового акту міститься вказівка на малолітню дитину як потерпілого від вбивства, в статті 166 – на дитину як потерпілого від мужолозтва, а в статті 167 – на жінку похилого або молодого віку як потерпілих від зґвалтування [249, 358-359]. Військовий статут Петра I 1716 р. не містив роз'яснення, якого віку осіб слід відносити до вище вказаних потерпілих. Крім цього, вік потерпілого від злочину не впливав на вид та розмір покарання. Зокрема, стаття 167 Військового статуту Петра I 1716 р. передбачав однакове покарання – відсікання голови або відсилення на галеру – за зґвалтування жінки похилого або молодого віку, заміжньої або неодруженої, що було вчинене на своїй або ворожій землі [249, 359].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» містять норми, що спрямовані на захист прав та інтересів особи потерпілого залежно від його віку. Зокрема, була встановлена кримінальна відповідальність за вбивство дітей (глава 20 стаття 5), вбивство незаконно народжених дітей (глава 23 стаття 10), побої і поранення недорослих дітей (глава 20 стаття 13), зґвалтування малолітніх (глава 23 стаття 14) тощо.

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. містило велику кількість складів злочинів, обов'язковою ознакою яких був вік потерпілого. В цьому нормативно-правовому акті вперше диференційована кримінальна відповідальність залежно від віку потерпілого. Це вплинуло в подальшому на конструювання нових кваліфікованих складів злочинів за ознакою віку потерпілого. Вчені того часу зазначали, що врахування віку потерпілого є важливим для правильної кримінально-правової оцінки діяння. Так, А. Лохвицький пише, що вік жертви злочину відіграє досить видну роль у відмінності мір злочину, а отже і у відмінності покарань. Навіть більше: деякі діяння вважаються злочинними тільки тому, що вони спрямовані на малолітнього; спрямовані на дорослого вони не караються [136, 189].

Слід погодитись з А. А. Байбаріном, що недоліком Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. є те, що в багатьох статтях не вказується вік потерпілого (в деяких є пряма згадка про неповнолітніх або малолітніх осіб, вік яких можна визначити за аналогією з віком настання кримінальної відповідальності, а в інших статтях – ні). Є такі статті, які просто згадують сина або дочку, дітей, рівним чином повнолітніх і неповнолітніх. Тим не менше значення цього нормативного акта важко недооцінити, оскільки в Уложенні була зроблена перша спроба здійснити усесторонній захист інтересів осіб, які в силу свого фізичного і (або) психічного розвитку, а також недосагнення визначеного віку, за яким можлива самостійна реалізація цивільних прав і свобод, є найбільш уразливими для злочинних посягань [19, 48].

Керівні начала від 12 грудня 1919 р. не містили норм, з яких би впливало, що вік потерпілого є обов'язковою ознакою складу злочину.

У КК УРСР 1922 р. законодавець не приділив особливої уваги питанню віку потерпілого, оскільки пріоритет надавався державним інтересам. Охорона прав та інтересів особи потерпілого залежно від його віку забезпечувалась кримінальною відповідальністю за досить незначне коло посягань, а саме: викладання малолітнім і неповнолітнім релігійних віровчень в державних або приватних навчальних закладах і школах (ст. 121), сприяння або підмова до самовбивства неповнолітнього (ст. 148), викрадення, приховування або підміна чужої дитини (ст. 162), залишення без допомоги малолітнього (ст. 163) тощо [311, 6].

КК УРСР 1927 р. успадкував без змін норми КК УРСР 1922 р., що регулювали питання віку потерпілого.

У КК України 1960 р. вік потерпілого від злочину був обов'язковою ознакою простих (наприклад, розбещення неповнолітніх (ст.121), викрадення чужої дитини (ст.124), втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст.208), доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст.208¹), втягнення неповнолітніх у немедичне вживання лікарських та інших засобів, що

викликають одурманювання (ст.208²), залучення неповнолітніх до організованого збирання відходів (як вторинної сировини), небезпечних для здоров'я (ст. 228¹⁰), кваліфікованих (наприклад, мужолозтво (ч.2 ст. 122), торгівля людьми (ч. 2 ст. 124¹)) та особливо кваліфікованих (наприклад, зараження венеричною хворобою (ч. 3 ст. 108), згвалтування (ч.3, 4 ст.117)) складів злочинів. Вперше вік потерпілого віднесено до обставин, що обтяжують покарання (п. 6 ст. 41 – вчинення злочину щодо малолітнього, старого або особи, яка перебуває в безпорадному стані; п. 7 ст.41 – підмовляння неповнолітніх до вчинення злочину або залучення неповнолітніх до участі в злочині) [116].

У КК України 2001 р. вказівка на вік потерпілого від злочину, міститься понад у 50 складах злочинів. У нормах цього КК України вік як ознака потерпілого від злочину описується за допомогою таких понять як «новонароджена дитина», «дитина», «малолітній», «неповнолітній».

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що вік суб'єкта складу злочину формувався протягом досить тривалого часу. Також і норми, що були спрямовані на захист прав та інтересів особи потерпілого залежно від його віку, перед тим, як мати сучасний вигляд, пройшли довгий шлях свого історичного розвитку. Кожний етап цього розвитку відображав певні соціально-економічні, ідеологічні і політичні суспільні відносини, які існували у суспільстві.

1.3 Вік особи в зарубіжному кримінальному законодавстві

Найперспективнішим у галузі порівняльних досліджень, враховуючи географічні та політико-правові особливості України, є вивчення кримінального законодавства, в тому числі віку особи, Європейських держав. Проаналізувати кримінальні закони всіх європейських держав не можливо та й не доцільно. У плані удосконалення національного законодавства варто, на нашу думку, зупинитися лише на вивченні положень кримінальних законів європейських держав зі схожою правовою системою (романо-германською), які традиційно

вважаються економічно розвинутими. Тому, спробуємо проаналізувати норми законодавства щодо віку особи окремих європейських держав, які знаходяться на сході і на заході, на півночі і на півдні, а також в центрі Європи.

Певний інтерес щодо досліджуваних питань становить і кримінальне законодавство держав СНД, оскільки Україна довгий час з цими державами знаходилась в єдиному правовому, економічному та політичному просторі, а з набуттям незалежності зіткнулася з ідентичними проблемами.

Розглянемо спочатку питання, що пов'язані з віком суб'єкта складу злочину.

У проаналізованому кримінальному законодавстві зарубіжних держав не міститься спеціальної норми, що визначає поняття віку суб'єкта складу злочину. У КК одних держав (Азербайджанська Республіка [293], Естонська Республіка [314], Киргизька Республіка [297], Литовська Республіка [299], Республіка Вірменія [300], Республіка Білорусь [301], Республіка Казахстан [303], Республіка Молдова [304], Республіка Польща [305], Республіка Таджикистан [306], Республіка Узбекистан [307], Російська Федерація [308], Туркменістан [309]) передбачено вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, в інших (Грузія [294], Данія [295], Іспанія [296], Федеративна Республіка Німеччина [316], Швеція [313]) міститься протилежне положення про те, що особа, не досягнувши певного віку, не може підлягати кримінальній відповідальності, у третіх (Латвійська Республіка [298], Республіка Болгарія [302], Швейцарія [312]) використовуються обидва підходи. Лише у КК Австрії і КК Бельгії взагалі не міститься норми, яка вказувала б на вік, з досягненням якого чи до досягнення якого особа може відповідно підлягати чи не підлягати кримінальній відповідальності [333, 196].

Норми, що визначають вік, з досягненням якого чи до досягнення якого особа може відповідно підлягати чи не підлягати кримінальній відповідальності, в КК одних держав містяться у розділі, що присвячений принципам (підставам, умовам) кримінальної відповідальності (Данія, Республіка Білорусь, Республіка Польща, Республіка Узбекистан, Федеративна Республіка Німеччина), в інших –

суб'єкту злочину (Республіка Болгарія), у третіх – злочину (Азербайджанська Республіка, Естонська Республіка, Іспанія, Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Киргизька Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Казахстан, Республіка Молдова, Республіка Таджикистан, Російська Федерація, Туркменістан, Швеція), у четвертих – обставинам, що виключають і пом'якшують вину (Грузія), у п'ятих – особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх (Швейцарія).

На основі аналізу КК зарубіжних держав можна виділити два підходи до питання встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину: єдиний та диференційований. Єдиний підхід полягає в тому, що КК встановлює один вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності. Відповідно до КК одних держав (Грузії, Латвійської Республіки, Федеративної Республіки Німеччина) вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, становить 14 років, а інших (Данії, Швеції) – 15 років. У КК цих держав не закріплені підстави, якими керувався законодавець при встановленні мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності. Диференційований підхід, полягає в тому, що в КК встановлено декілька «вікових меж», з досягненням яких особа може підлягати кримінальній відповідальності. В. М. Додонов зауважує, що диференціація віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, в більшості держав світу здійснюється за такими трьома основними принципами (критеріями): 1) залежно від складів злочинів встановлюється загальний та знижений вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, а в окремих державах ще й абсолютний або спеціальний; 2) залежно від правового режиму кримінальної відповідальності неповнолітнього – «дорослий» та ювенальний; 3) залежно від суб'єктивних якостей винного (принципу розуміння) – дві вікові межі: верхня (абсолютної безвідповідальності) та нижня (абсолютної відповідальності), між якими питання про відповідальність особи вирішується судом залежно від її фактичного рівня психічною зрілості (т. зв. вікова відносна осудність) [71, 150-

152]. На нашу думку, запропонована автором диференціація віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, залежно від правового режиму кримінальної відповідальності неповнолітнього є сумнівною. За цим критерієм необґрунтовано виділяється «дорослий» вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, а це суперечить всім правилам логіки. Було би більш прийнятно, якщо слово «неповнолітнього» замінити словом «особи».

Диференційований підхід залежно від складів злочинів до встановлення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, передбачений у всіх КК держав СНД (крім КК Грузії), у КК Естонської Республіки, в КК Литовської Республіки, в КК Республіки Польща. Відповідно до КК цих держав загальний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, становить у Естонській Республіці 15 років, у держав СНД (крім Грузії), у Литовській Республіці – 16 років, у Республіці Польща – 17 років. Знижений вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, за окремі, прямо передбачені КК, злочини становить у Естонській Республіці 13 років, у майже всіх держав СНД (крім Республіки Узбекистан), у Литовській Республіці – 14 років, у Республіці Польща – 15 років. З вище проаналізованих КК відповідних держав лише в КК Республіки Польща закріплена підстава, якою керувався законодавець при встановленні мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності. Зокрема, в параграфі 2 ст. 10 КК Республіки Польща вказано, що неповнолітній, який після досягнення 15 років вчинив заборонені окремі види діянь, передбачені у цій статті, може підлягати відповідальності на основі принципів передбачених у КК, якщо обставини справи, а також рівень розвитку винного, його індивідуальні особливості і умови життя викликають таку необхідність, а особливо, якщо застосовані раніше виховні або виправні заходи виявилися марними.

У КК Республіки Узбекистан встановлено подвійний знижений вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за

окремі, прямо передбачені КК, злочини. Відповідно до ст. 17 КК Республіки Узбекистан, «особи, яким до вчинення злочину виповнилося 13 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах. Особи, яким до вчинення злочину виповнилося 14 років підлягають кримінальній відповідальності за злочини, перелік яких передбачений КК цієї держави». Таким чином, законодавець цієї держави, встановлюючи кримінальну відповідальність за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах з 13 років, керувався, напевно, високим ступенем суспільної небезпечності цього складу злочину.

Відмінність полягає також і у різному підході законодавців відповідних держав до переліку складів злочинів, за вчинення яких особа може підлягати кримінальній відповідальності з досягненням зниженого віку. Перелік цих складів злочинів у проаналізованих КК відповідних держав є вичерпним. Видається, що такий підхід є правильним, оскільки не призводить до довільного тлумачення.

У КК Іспанії та в КК Швейцарії до встановлення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, передбачений диференційований підхід залежно від правового режиму кримінальної відповідальності особи. Згідно з КК Іспанії неповнолітні не підпадають під дію цього кодексу, а відповідають за свої діяння за спеціальним законодавством. Зокрема у ст. 20 КК Іспанії передбачено, що особи, які досягли 18 років, підлягають кримінальній відповідальності за КК («дорослий» вік). У разі вчинення такими особами злочину до досягнення 18 років, вони підлягають відповідальності за законом про кримінальну відповідальність неповнолітніх (ювенальний вік). У Швейцарії кримінальна відповідальність неповнолітніх детально регламентується в самому КК. Зокрема, в КК Швейцарії передбачено, що до осіб, які не досягли 7-річного віку цей кодекс не застосовується. Особи віком від 7 до 15 років підлягають відповідальності за КК. Однак до них можуть застосовуватись лише виховні або дисциплінарні заходи. До осіб віком від 15 до

18 років можуть застосовуватись як виховні або дисциплінарні заходи, так і кримінальні покарання.

Таким чином, такий критерій диференціації віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, містить певні недоліки. Слід погодитись з В. М. Додоновим, що одним із таких недоліків є те, що вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, часто не співпадає з «віком кримінальної караності» [71, 150]. А. В. Комарницький звертає увагу на те, що КК деяких держав надають можливість працівникам судових органів застосовувати не кримінальні (виховні) санкції до досягнення особою віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність [108, 178].

У КК Республіки Болгарії до встановлення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, передбачений диференційований підхід залежно від суб'єктивних якостей винного. Відповідно до ст. 31 КК Республіки Болгарія кримінально відповідальною є повнолітня особа, яка досягла 18 років і вчинила злочин будучи осудною. Неповнолітня особа, яка досягла 14 років, але не досягла 18 років, є кримінально відповідальною, якщо вона могла розуміти характер і значення діяння та керувати своїми вчинками. На нашу думку, позитивним у КК Болгарії є те, що у відповідній нормі міститься вказівка на підставу встановлення мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності. Зокрема, законодавець цієї держави при встановленні мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, керувався «принципом розуміння».

Аналізуючи норми кримінального законодавства окремих зарубіжних держав можна зауважити, що у Латвійській Республіці, Литовській Республіці, Іспанії, Швейцарії злочинними діяннями визнаються кримінальні проступки і злочини. Видається, що позитивним є те, що законодавці цих держав встановлюють однаковий мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати відповідальності як за злочини (див. вище) так і за кримінальні проступки.

У проаналізованих КК деяких держав, крім загального, встановлений також підвищений мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності. Вказівка на цей вік лише у КК Республіки Таджикистан та в КК Республіки Узбекистан міститься у Загальній частині. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 23 КК Республіки Таджикистан, «в окремих випадках, передбачених Особливою частиною цього Кодексу, кримінальній відповідальності підлягають лише особи, які досягли більш старшого віку ніж 16 років». У ст. 17 КК Республіки Узбекистан передбачено, що кримінальній відповідальності за злочини, перелік яких передбачений КК цієї держави, підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 18 років. Аналіз переліку складів злочинів, кримінальна відповідальність за вчинення яких може наставати з досягненням 18 років, дозволяє зробити висновок, що деякі із них містять ознаки спеціального суб'єкта. Видається, що не слід включати у відповідний перелік складів злочинів зі спеціальним суб'єктом, оскільки це може призвести до дублювання положень інших галузей законодавства, з яких чітко випливає, що особа, яка не досягла 18-річного віку, не може займатися певною діяльністю, що виключає можливість бути суб'єктом окремих складів злочинів.

Вказівка на підвищений мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, міститься в конкретних статтях Особливої частини КК таких держав:

1) 18-річний вік – у КК Азербайджанської Республіки (ст. 170), у КК Киргизької Республіки (ст. 132, ч. 1 ст. 156, ч. 1 ст. 157, п. 3 ч. 2 ст. 247), КК Республіки Білорусь (ст. 168, ч. 1 ст. 169, ч. 2 ст. 171¹, ч. 1 ст. 172, ч. 1 ст. 173, ч. 2 ст. 343), КК Республіки Вірменія (ст. 141, ч. 1 ст. 165, ч. 1 ст. 166), КК Республіки Казахстан (ч. 1 ст. 131, ч. 2 ст. 273-1), КК Республіки Молдова (ч. 2 ст. 201, ч. 1 ст. 208, п. б1 ч. 3 ст. 217, п. б1 ч. 3 ст. 217¹), КК Російської Федерації (ч. 1, 2 ст. 134, ч. 1 ст. 135, ч. 1 ст. 150), КК Туркменістану (ч. 1 ст. 155);

2) повнолітній вік – у КК Грузії (ст. 140), у КК Естонської Республіки (ст. 116), КК Латвійської Республіки (ст. 161, ч. 1 ст. 162), КК Республіки Болгарія (ч. 1, 2 ст. 191);

3) 20-річний вік – КК Швейцарії (ч. 3 ст. 187).

Не встановлений підвищений мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, у КК Данії, у КК Іспанії, у КК Республіки Польща та в КК Швеції.

У КК Азербайджанської Республіки, КК Киргизької Республіки, КК Республіки Білорусь, КК Республіки Вірменія, КК Республіки Казахстан, КК Республіки Узбекистан, КК Республіки Таджикистан та КК Російської Федерації регламентується питання щодо розбіжності між мінімальним віком суб'єкта складу злочину і рівнем його розвитку. Зокрема, за наявності певних підстав, що свідчать про розбіжність між мінімальним віком суб'єкта складу злочину і рівнем його розвитку, в Республіці Узбекистан та в Киргизькій Республіці до особи замість покарання застосовуються примусові заходи, у всіх інших вище вказаних державах – особа не може підлягати кримінальній відповідальності. Крім цього, у КК цих держав використовуються різні терміни для позначення підстав, що свідчать про розбіжність між мінімальним віком суб'єкта складу злочину і рівнем його розвитку:

1) відставання у розумовому розвитку (Республіки Білорусь, Республіки Вірменія), відставання у психічному розвитку (Азербайджанської Республіки, Республіки Казахстан, Республіки Таджикистан, Російської Федерації);

2) не пов'язане з психічним розладом (Республіки Казахстан, Республіка Таджикистан, Російської Федерації), не пов'язане з хворобливим психічним розладом (Республіки Білорусь), не пов'язане зі слабоумством або іншим психічним розладом (Азербайджанської Республіки), в КК Республіки Вірменія ця ознака відсутня;

3) особа не здатна в повній мірі усвідомлювати характер і значення свого діяння або керувати ним (Республіки Вірменія), особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння не здатна була усвідомлювати фактичний

характер або суспільну небезпеку свого діяння (Республіки Білорусь), особа не могла в повній мірі усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними (Азербайджанської Республіки, Республіки Казахстан, Республіки Таджикистан, Російської Федерації).

У жодному кримінальному законі розглянутих нами держав не встановлений максимальний вік, з досягненням якого особа не може підлягати кримінальній відповідальності.

Розглянемо питання, пов'язані з віком потерпілого від злочину.

У проаналізованих КК зарубіжних держав не міститься спеціальної норми, що визначає поняття потерпілого від злочину, разом із тим, воно використовується у кримінальному законодавстві цих держав. Причиною відсутності визначення цього поняття імовірно є те, що відповідна дефініція міститься в іншому нормативно-правовому акті і поширюється на всю систему законодавства, чи в доктрині кримінального права відповідної держави.

Аналіз КК окремих зарубіжних держав дозволяє зробити висновок, що однією із ознак, що характеризують особу потерпілого від злочину є вік. У КК зарубіжних держав при вказівці на вік потерпілого від злочину використовуються різні техніко-юридичні прийоми. В одних випадках вік потерпілого від злочину описується шляхом вказівки на кількість років, які особа не досягла (наприклад, ч. 1 ст. 169 КК Республіки Білорусь, ст. 117 КК Естонської Республіки – «особа, яка завідомо не досягла 16-річного віку», ч. 2, 3 ст. 202 КК Республіки Польща – «малолітній молодший 15 років», ст. 4 гл. 7 КК Швеції – «дитина, яка не досягла 15-річного віку», ч. 1 ст. 187 КК Швейцарії – «дитина молодша 16 років» тощо) або визначаються чіткі «вікові межі» (наприклад, ст. 7 гл. 6 КК Швеції – «особа, яка досягла 15 років, але якій немає 18 років», ч. 2 ст. 202-6 КК Естонської Республіки – «особи у віці від 18 до 21 року»). В інших – шляхом використання таких понять як дитина (наприклад, ст. 174 КК Грузії, ст. 166 КК Республіки Вірменія), малолітній (наприклад, п. «в» ч. 2 ст. 104 КК Республіки Таджикистан, ч. 3 ст. 123 КК Киргизької Республіки), неповнолітній (наприклад, ст. 127 КК Республіки Узбекистан,

п. «д» ч. 3 ст. 145 КК Республіки Молдова), престарілий (наприклад, п. «д» ч. 2 ст. 277 КК Республіки Узбекистан).

Слід зазначити, що в деякі із цих понять законодавцями різних держав вкладається не однаковий зміст. Так, відповідно до ст. 1 Конвенції ООН про права дитини 1989 р. «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягла повноліття» [109]. У КК Швеції в ст. 10-а глави 16 дається наступне визначення поняття «дитини» у контексті дитячої порнографії. «Під дитиною розуміється особа, яка не досягла статевої зрілості, або як очевидно слідує з оточуючої обстановки, яка не досягла 18 років». Відповідно до ст. 176 КК Федеративної Республіки Німеччина під дитиною, як потерпілою від дій сексуального характеру, розуміється особа, яка не досягла 14-річного віку.

У КК деяких держав у назві статті потерпілими від злочину виступає одна категорія осіб, а з диспозиції випливає, що інша. Так, у назвах ст. 165 КК Республіки Білорусь та ст. 138 КК Республіки Казахстан мова йде про дітей, а натомість у диспозиції статті як потерпіла мається на увазі малолітня особа. У назві ст. 136 КК Швейцарії мова йде про неповнолітніх, а у диспозиції статті – про дитину, яка не досягла 16 років. Це заважає правильному з'ясуванню змісту закону та створює інші суттєві проблеми.

У КК всіх проаналізованих зарубіжних держав вік потерпілого від злочину виступає кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою складів злочинів. Аналіз КК окремих зарубіжних держав дозволяє зробити висновок, що вік потерпілого від злочину виступає кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою складів злочинів проти життя і здоров'я, проти статевої недоторканності і статевої свободи тощо.

У КК окремих зарубіжних держав вік потерпілого від злочину виступає характеристикою обставин, що обтяжують покарання. Перелік обставин, що обтяжують покарання і містять вказівку на вік потерпілого від злочину, передбачені в Загальній частині КК Естонської Республіки, КК Латвійської Республіки, КК Республіки Білорусь, КК Швеції, а також у всіх КК держав СНД

та носять універсальний характер для всіх злочинних діянь. Немає такого переліку в КК Данії, КК Голландії, КК Республіки Польща, КК Федеративної Республіки Німеччина, КК Швейцарії. У КК одних держав передбачено одну (наприклад, КК Латвійської Республіки – вчинення злочинного діяння щодо особи, яка не досягла 15-річного віку або з використанням старчої немічності (п. 6 ч. 1 ст. 48)), а в інших – дві (наприклад, КК Республіки Білорусь – вчинення злочину щодо завідомо малолітнього, престарілого (п. 2 ч. 1 ст. 64) та вчинення злочину з використанням завідомо малолітнього (п. 14 ч. 1 ст. 64)) обставини, що обтяжує покарання і містить вказівку на вік потерпілого від злочину.

Отже, кримінальні законодавства держав по-різному вирішують питання про вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності. Законодавці одних держав використовують єдиний підхід щодо встановлення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, а інших – диференційований підхід. Заслужує на увагу підхід законодавця Республіки Польща про обґрунтування встановлення мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за певні склади злочинів, безпосередньо в КК. Позитивним є досвід законодавця Болгарії, який поряд із встановленням мінімального віку суб'єкта складу злочину, вказує на підставу його встановлення. Вартими уваги є положення КК Латвійської Республіки, КК Литовської Республіки, КК Іспанії, КК Швейцарії про встановлення однакового мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати відповідальності як за злочини так і за кримінальні проступки. Вартим запозичення є досвід законодавця Швейцарії про встановлення безпосередньо в КК мінімального віку особи, до якої можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру.

Аналіз КК окремих зарубіжних держав дозволяє зробити висновок, що однією із ознак, що характеризують особу потерпілого від злочину є вік. Вік потерпілого від злочину у всіх проаналізованих зарубіжних державах виступає

кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою складів злочинів. У КК окремих зарубіжних держав він є характеристикою обставин, що обтяжують покарання.

Висновки до Розділу 1

1. У науці кримінального права на сьогоднішній день залишаються дискусійними такі питання щодо віку суб'єкта складу злочину: питання кримінально-правової термінології, що може використовуватись для позначення законодавчого словосполучення «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність»; про підстави, якими повинен керуватись законодавець при встановленні мінімального віку суб'єкта складу злочину; про кількість мінімальних «вікових меж», з досягненням яких особа може бути суб'єктом складу злочину; про перелік складів злочинів, відповідальність за які може наставати з 14 років; про мінімальний вік загального суб'єкта складів злочинів, що передбачені ч. 2 ст. 300, ч. 2, 3 ст. 301 КК України і вчиняються щодо неповнолітніх та тих, що передбачені ст. 304 та іншими статтями КК України, що є щодо неї спеціальними нормами; про мінімальний вік деяких спеціальних суб'єктів складу злочину; про віднесення повноліття (18-річного віку) спеціального суб'єкта складу злочину до його загальних чи спеціальних ознак; про те, чи завжди суд повинен враховувати при призначенні покарання неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставину, що пом'якшує покарання; про те, осіб якого віку слід розуміти під поняттям молодий вік суб'єкта злочину та похилий вік суб'єкта злочину.

Не дослідженими взагалі є такі питання, що стосуються віку суб'єкта складу злочину: про те, чи може наставати кримінальна відповідальність за вчинення злочину, передбаченого статтею про спеціальну норму з досягненням особою іншого віку, ніж за вчинення злочину, передбаченого статтею про загальну норму; питання максимального віку спеціального суб'єкта складу злочину; питання мінімального віку, із досягненням якого особа може бути

суб'єктом кримінального проступку.

2. Щодо віку як ознаки потерпілого, то дискусії існують стосовно: змісту понять «новонароджена дитина», «дитина» як потерпілий у складі злочину, передбаченого статтею 148 КК України, «особа похилого віку»; того, осіб, якого віку слід відносити до неповнолітніх потерпілих у тих складах злочинів, де лише цей вік є юридично значимим; того, яким повинно бути ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого; того, чи малолітній або похилий вік потерпілого як ознаки складу злочину є безумовною чи альтернативною підставою його безпорадного стану; того, чи малолітній і похилий вік особи є самостійними обставинами, що обтяжують покарання, чи вони обтяжують покарання лише у випадках, коли спричиняють безпорадний стан особи.

3. Аналіз історичних пам'яток вітчизняного кримінального права дає підстави стверджувати, що мінімальний вік суб'єкта складу злочину формувався протягом досить тривалого часу. До середини XVIII ст. правові пам'ятки не містили норми, яка б встановлювала мінімальний вік, з досягненням якого особа підлягала б кримінальній відповідальності за вчинення складів злочинів. Окремі із них містили лише вказівку на мінімальний вік, з досягненням якого особа звільнялась від покарання за вчинення певних видів складів злочинів. Із середини XVIII ст. до середини XIX ст. при встановленні віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, законодавець використовує диференційований підхід залежно від принципу «розуміння», а з середини XIX ст. до сьогодні – диференційований підхід у залежності від певних видів складів злочинів. Спостерігається поступове підвищення віку, з досягненням якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності, з 10 до 16 років.

Лише протягом 1941-1945 рр. був встановлений максимальний вік, з досягненням якого особа не могла підлягати кримінальній відповідальності за ухилення від мобілізації.

Із прийняттям у 2012 році КПК України назріла нова проблема, визначитись із мінімальним віком суб'єкта складу злочину та мінімальним

віком суб'єкта кримінального проступку.

4. Близько половини історико-правових пам'яток, які діяли на території України, містили норми, що були спрямовані на захист прав та інтересів особи потерпілого залежно від його віку. Починаючи з середини ХІХ ст. спостерігається тенденція до посилення кримінальної відповідальності за злочини щодо осіб певного віку. Із середини ХХ ст. вік потерпілого є характеристикою обставин, що обтяжують покарання.

5. У кримінальному законодавстві одних проаналізованих зарубіжних держав (Грузії, Латвійській Республіці, Федеративній Республіці Німеччина, Данії, Швеції) використаний єдиний підхід щодо встановлення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, а інших (держав СНД (крім Грузії), Естонської Республіки, Іспанії, Литовської Республіки, Республіки Болгарії, Республіки Польща) – диференційований підхід. Позитивним є: 1) підхід законодавця Республіки Польща про обґрунтування встановлення мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за певні склади злочинів, безпосередньо в КК; 2) досвід законодавця Болгарії, який поряд із встановленням мінімального віку суб'єкта складу злочину, вказує на підставу його встановлення; 3) положення КК Латвійської Республіки, КК Литовської Республіки, КК Іспанії, КК Швейцарії про встановлення однакового мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати відповідальності як за злочини так і за кримінальні проступки; 4) досвід законодавця Швейцарії про встановлення безпосередньо в КК мінімального віку особи, до якої можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру; 5) те, що вік потерпілого від злочину у всіх проаналізованих зарубіжних державах виступає кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою складів злочинів.

РОЗДІЛ 2

ВІК ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

2.1 Поняття віку суб'єкта складу злочину

Дослідження питань, що стосуються віку суб'єкта складу злочину, доцільно почати зі з'ясування відповідного поняття. Однак перш ніж перейти до розгляду поняття «вік суб'єкта складу злочину», необхідно звернути увагу на термінологію, яка використовується у КК України та кримінально-правовій літературі. У назві ст. 22 КК України міститься словосполучення «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність». Кримінально-правові термінологічні словосполучення (їх ще іменують термінологічні звороти) не є довільним поєднанням слів. Кожен термін, який входить до термінологічного звороту, перебуває у взаємозв'язку з іншими складовими частинами такого звороту [288, 17]. Наведений термінологічний зворот сформульований дещо некоректно, адже якщо слідувати суворим правилам буквального тлумачення його змісту, то можна прийти до висновку, що йдеться про якийсь абстрактний вік. Слід погодитись з Б. О. Кирисем, що ст. 22 КК України присвячена не якомусь абстрактному віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом складу злочину [101, 359]. У зв'язку із цим, видається, що саме так воно і повинно бути сформульоване.

Більшість науковців як синонім до законодавчого переважно використовують такі словосполучення: «вік кримінальної відповідальності» [55, 95-199; 154], «мінімальний вік кримінальної відповідальності» [175, 68; 121, 119], «вік настання кримінальної відповідальності» [2], «вікові межі кримінальної відповідальності» [269]. Так, О. Є. Сапожнікова вважає, що у наукових доробках можна використовувати словосполучення «вік кримінальної відповідальності» як скорочену форму «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» [257, 171]. Попри це, автор вживає ще й такі словосполучення

як «віковий критерій кримінальної відповідальності» та «вік суб'єкта злочину» [256, 161]. На думку Г. В. Назаренка, доктринальне поняття «вік настання кримінальної відповідальності» фактично точно відповідає законодавчому поняттю [171, 114]. Подібних поглядів дотримується і А. А. Байбарін [19, 18]. Така термінологічна різноманітність змушує замислитись над тим, чи є всі вищеназвані терміни тотожними за змістом, і, відповідно, чи можуть вони застосовуватись.

У кримінально-правовій літературі звертається увага на те, що при поєднанні термінів у термінологічні звороти спостерігається їх взаємовплив [288, 17]. Якщо буквально тлумачити зміст словосполучень «вік кримінальної відповідальності», «мінімальний вік кримінальної відповідальності», «вік настання кримінальної відповідальності», «вікові межі кримінальної відповідальності», «віковий критерій кримінальної відповідальності», то можна прийти до висновку, що такому інституту кримінального права як кримінальна відповідальність притаманний певний вік. Слід погодитись з В. О. Навроцьким, що кримінальна відповідальність віку не має [321, 237]. У зв'язку із цим, уявляється некоректним вживання названих словосполучень. Загальновідомо, що вік пов'язаний з особою. У кримінальному праві вивченню підлягає особа не будь-якої людини, а, в першу чергу, та, яка вчинила злочин, тобто суб'єкт складу злочину. Тому видається, що найбільш прийнятним є словосполучення «вік суб'єкта складу злочину». Якщо використовувати поняття «вік кримінальної відповідальності», «мінімальний вік кримінальної відповідальності», «вік настання кримінальної відповідальності», «вікові межі кримінальної відповідальності», «віковий критерій кримінальної відповідальності», то може скластися враження, що з досягненням особою певного віку настає кримінальна відповідальність. Однак це не так. Крім цього, у всіх підручниках із Загальної частини кримінального права України ст. 22 КК України аналізується у розділі (главі), що присвячений суб'єкту складу злочину. Тому в подальшому будемо використовувати поняття «вік суб'єкта складу злочину».

У КК України не міститься норми, що визначає поняття «вік суб'єкта складу злочину», а лише вказано на вік, з досягненням якого, у разі вчинення злочину, особа може підлягати кримінальній відповідальності, тобто може бути суб'єктом складу злочину. Тим самим, законодавець визначає вік суб'єкта складу злочину через кількісну ознаку.

З Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. №5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» в частині вирішення питання щодо кримінальної відповідальності особи, про яку немає точних відомостей щодо її віку, на думку В. М. Бурдіна, «можна дійти висновку про те, що під час вирішення питання про вік, з якого настає кримінальна відповідальність, до уваги беруть тільки так званий хронологічний вік, оскільки судово-медична експертиза з урахуванням біологічних ознак зможе визначити тільки кількість прожитих людиною років з урахуванням її фізіологічних особливостей розвитку» [41, 229]. Водночас, із п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. №2 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру», на думку цього автора, впливає, що під віком Пленум розуміє не просто кількість прожитих років, які засвідчують її біологічний розвиток, а певний рівень психо-соціального розвитку особи [41, 229-230].

Таким чином, Пленум вкладає інший зміст в поняття «вік суб'єкта складу злочину» ніж законодавець, що є неприпустимим. Поняття повинні використовуватись в правозастосовній практиці лише в тому юридичному значенні, яке їм надав законодавець.

У кримінально-правовій літературі висловлюється слушна пропозиція про те, щоб передбачити в Загальній частині КК України окрему структурну частину під назвою «Визначення основних понять», де навести серед інших і визначення названого поняття [256, 158-159]. Це унеможливить неоднозначне його розуміння і застосування.

60,6 % опитаних підтримують пропозицію закріплення у КК України визначення поняття «вік суб'єкта складу злочину», 37,6 % – ні, 0,9 % – вважає це питання спірним та 0,9 % – утрималося від відповіді на це питання.

Введення поняття в діюче кримінальне законодавство можливе тільки після того, коли воно належним чином розроблене наукою. У кримінально-правовій літературі наводяться різноманітні визначення поняття «вік суб'єкта складу злочину». Так, В. К. Грищук зазначає, що визначення віку суб'єкта складу злочину через формальний критерій, тобто як кількість прожитого особою часу, влаштовує правозастосовну практику, оскільки такий підхід простіший для реалізації і гарантує від можливих зловживань. Однак, на думку цього автора, більш точним є підхід, який полягає у визначенні не формального віку суб'єкта складу злочину, а фактичного (біологічного) віку, коли особа набуває необхідні інтелектуальні, психофізичні і соціальні якості, які детермінують її можливість усвідомлювати в повній мірі характер своєї поведінки, а також її наслідки [60, 669-670]. О. Є. Сапожнікова вважає, що «вік суб'єкта злочину – це сукупність психолого-фізіологічних ознак людини, які дозволяють їй усвідомлювати суспільно небезпечний характер вчиненого нею діяння і керувати ним» [256, 159]. О. О. Душкіна зазначає, що вік як ознака суб'єкта складу злочину визначається не лише числом прожитих років, але наявністю або відсутністю відставання у психічному розвитку [79, 17]. На думку А. А. Байбаріна, вік суб'єкта складу злочину – це кримінально-правова категорія, під якою слід розуміти визначену кримінальним законом кількість прожитих особою років, що має достатньо якісну наповненість та свідчить про здатність особи усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій і керувати ними [19, 18-19].

Наведені дефініції дещо відрізняються за своїм змістом – у них відображені різні ознаки аналізованого поняття та їх кількість. Думається, що причиною таких різнопланових підходів щодо неоднозначного визначення змісту поняття «вік суб'єкта складу злочину» є відсутність на сьогодні єдиного розуміння поняття віку як кримінально-правової категорії. Зокрема, на нашу

думку, висловлені у кримінально-правовій літературі підходи щодо визначення змісту поняття «вік» можна об'єднати в такі три групи: 1) кількісний (хронологічний, паспортний); 2) якісний (змістовний) та 3) кількісно-якісний (кількісно-змістовний).

Представники кількісного (хронологічного, паспортного) підходу під віком, як кримінально-правовою категорією, розуміють кількість прожитих людиною років. Так, М. Й. Коржанський [173, 47] та Є. Л. Стрельцов [310, 63] вважають, що вік – це визначений за документами юридичний період життя людини, що вимірюється в часі. М. М. Коченов зазначає, що поняття «вік» можна вживати в законі частіше за все в одному значенні – як вказівку на кількість прожитого людиною часу [112, 34]. В. М. Бурдін стверджує, що «здебільшого термін «вік» використовують для позначення терміну життя людини. Тож, коли йдеться про вік людини, зазначають про кількість прожитих нею років. Проте з цим пройденим часом можна пов'язувати багато соціальних, біологічних та інших змін, але від цього суть явища не змінюється – це об'єктивний, незалежний від волі людини критерій розвитку різноманітних суспільних та природних явищ. Цей об'єктивний критерій використовується для того, щоб показати розвиток найрізноманітніших явищ, проте від цього він не набуває їхніх властивостей і не втрачає свого об'єктивного значення» [41, 224].

На думку представників якісного (змістовного) підходу, вік потрібно розглядати як психофізичний розвиток особи. Так, М. І. Ковальов зазначає, що рівень розвитку свідомості, інтелекту і волі, тобто осудність, пов'язаний із віком людини. Проте однаковий вік не свідчить про однаковий рівень розвитку малолітнього, підлітка або юнака. Більше того, інтелектуальний світ кожного підлітка настільки індивідуальний, що його схожість з однолітками може носити загальний характер. Розвиток людини в цьому віці обумовлений, перш за все, індивідуальними біологічними особливостями. Тому цей автор вважає, що не потрібно в законі наперед встановлювати межі осудності і неосудності підлітка, це питання потрібно вирішувати в кожному випадку індивідуально, шляхом відповідної експертизи [103, 94-95].

У рамках кількісно-якісного (кількісно-змістовного) підходу під віком розуміють як хронологічний проміжок часу, так і психофізичний розвиток особи в межах цього проміжку часу. Так, Л. В. Борових вважає, що кримінально-правове поняття «вік» повинно визначатись через хронологічне (кількісне) його поняття. Проте, за кількістю прожитих років завжди криється якісна наповнюваність цих періодів, що і дає можливість запропонувати сутнісне визначення категорії «вік» як періоду в розвитку людини, якісно своєрідний ступінь формування особи, що сприймається кримінальним законом і як результат, і як стадію її розвитку [33, 8]. Подібних поглядів дотримується і А. А. Байбарін [19, 14]. В. В. Квак зазначає, що «вік як кримінально-правова категорія – це встановлена кримінальним законом кількість часу прожитого особою, а також ступінь її психологічного, фізіологічного і соціального розвитку, що характеризує можливість особи усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними» [99, 145]. На думку В. О. Галкіна, вік – це конкретна, відносно обмежена в часі, ступінь психічного розвитку. Вона характеризується сукупністю закономірних фізіологічних і психічних змін, не пов'язаних з індивідуальними відмінностями, що є загальними для всіх нормальних людей, які розвиваються [53, 33]. Р. І. Міхеєв визначає поняття «вік» у широкому та у вузькому розумінні. В широкому розумінні під віком він розуміє календарний період часу, що пройшов від народження до якого-небудь хронологічного моменту в житті людини, а у вузькому – вказаний період психофізичного стану в житті тієї чи іншої особи, з яким пов'язані як медико-біологічні, соціально-психологічні, так і правові зміни [155, 17].

Таким чином, відсутність єдиного розуміння поняття «віку» є причиною різнопланових підходів щодо неоднозначного визначення змісту поняття «вік суб'єкта складу злочину».

Для того, щоб методологічно правильно підійти до визначення поняття «вік суб'єкта складу злочину», необхідно звернутись до правил формальної логіки. Так, поняття є елементарною логічною формою, що відображає предмет міркування в сукупності його суттєвих ознак. Визначення поняття – це логічна

операція, за допомогою якої розкривається його зміст. Зміст поняття утворюють усі ті суттєві, істотні ознаки, які ми пов'язуємо з поняттям, що позначається, предметом [134, 53-55, 66], тому для визначення поняття «вік суб'єкта складу злочину» необхідно встановити саме такі ознаки.

Поняття виражається словом або словосполученням. Оскільки поняття певним чином пов'язане із словом (словосполученням), то його зміст пов'язаний із значенням – важливою логічною характеристикою слова (словосполучення). Значення показує, яка інформація про предмет міститься в слові (словосполученні) [66, 21]. Словосполучення «вік суб'єкта складу злочину» утворене шляхом поєднання загальноживаного слова «вік» та власне кримінально-правового словосполучення – «суб'єкт складу злочину». Отже, для того щоб з'ясувати, які істотні ознаки відображають поняття «вік суб'єкта складу злочину», потрібно, в першу чергу, розкрити значення загальноживаного слова «вік».

У словниках української мови слово «вік» означає: 1) тривалість життя людини, тварини, рослини від часу народження до будь-якого іншого відлічуваного моменту; 2) століття; 3) епоха [46, 150; 182, 341]; 4) надзвичайно довгий час; вічність; 5) надзвичайно довго; завжди [182, 341].

Таким чином, у словниках наводиться загальноживане значення слова «вік». Нас цікавить, звісно, лише вік людини.

Значення словосполучення «вік людини» розкривається в енциклопедіях по-різному. Під віком людини розуміють: тривалість життя, а також певний період в розвитку людини з моменту її народження [320, 453]; період часу від народження людини до будь-якого моменту відліку (хронологічний вік людини), а також характеристику певного періоду життя людини, що відображає анатомо-фізіологічний стан її організму (біологічний вік людини) [347, 471]; етап розвитку людини, що характеризується специфічними для неї закономірностями формування організму і особистості з відносно сталими морфофізіологічними і психологічними особливостями [31, 269]; рівень соціальних досягнень індивіда (кар'єра, суспільний стан, сімейний статус тощо)

порівняно із статистично середнім рівнем людей одного з ним віку (соціальний вік) [81, 533].

Таким чином, словосполучення «вік людини» є полісемантичним і вживається в енциклопедіях у таких чотирьох значеннях: 1) хронологічний (календарний) вік людини; 2) біологічний вік людини; 3) психологічний вік людини; 4) соціальний вік людини.

Багатозначність (полісемія) нерідко призводить до змішування понять і до помилок у міркуваннях про розкриття їх змісту в різних науках. Тому слід пам'ятати, що слово має репрезентувати предмет з будь-якими його ознаками, а у поняттях відображаються лише загальні та істотні ознаки, які розкривають його зміст у конкретній галузі людського знання [14, 230]. Розглянемо детальніше кожне із значень загальноновживаного слова «вік людини», і з'ясуємо чи ознаки, які їх характеризують, можуть відображати зміст поняття «вік суб'єкта складу злочину».

Хронологічний (календарний) вік людини – це об'єктивний показник, пов'язаний з фізичним перебігом часу, який вимірюється в абсолютних фізичних одиницях часу: роках, місяцях і днях [198]. Можна обчислювати вік і в прожитих годинах, якщо точно знати дату і час народження людини, але для притягнення до кримінальної відповідальності важливим є визначення віку людини в роках [60, 669]. Ми не погоджуємося із тими науковцями, які пропонують відмовитися від закріплення у КК України мінімального віку суб'єкта складу злочину, оскільки потрібно орієнтуватись на деякий віковий стандарт, а не встановлювати ступінь соціалізації дитини в кожному конкретному випадку [352, 92]. Чітке закріплення в законі віку суб'єкта складу злочину відповідає принципу законності, є важливим фактором прояву гуманізму і соціальної справедливості. Залишення вирішення цього питання на розсуд суду призвело б до свавілля і порушення принципу рівності перед законом. Крім цього, встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину в законі є однією із вимог, що передбачена ч. 3 ст. 40 Конвенції ООН про права дитини 1989 р., яку ратифікувала Верховна Рада України [109]. Регламентацією

в КК України мінімальної вікової ознаки суб'єкта складу злочину визначається не лише одна з основних умов (передумов) настання відповідальності, але і задається протяжність вікового інтервалу як періоду, що має визначене кримінально-правове значення [7, 90]. Якщо вік суб'єкта складу злочину взагалі не встановлений в законі, то поняття відповідальності стає беззмістовним [19, 62].

Біологічний вік людини – це модельне поняття, яке виступає мірою відповідності індивідуального морфофункціонального рівня певній середньостатистичній нормі даної популяції, відображає нерівномірність розвитку, зрілості і старіння різних фізіологічних систем і темпу вікових змін адаптаційних можливостей організму [50, 9]. Погоджуємось з В. І. Розенком та В. К. Матвійчуком, що він не має самостійного значення у кримінальному праві [244, 23].

Соціальний вік людини є показником професійних можливостей і соціальних меж юридичної відповідальності. У кримінально-правовій літературі цей вид віку не розглядається, оскільки він поглинається ознаками спеціального суб'єкта складу злочину [322, 39-40; 55, 106].

Під психологічним віком людини у теорії кримінального права розуміють рівень психічного розвитку. Вище було зазначено, що представники кількісно-якісного (кількісно-змістовного) підходу вважають, що рівень психічного розвитку повинен відображати зміст поняття «вік суб'єкта складу злочину».

Приєднуємось до думки В. М. Бурдіна, який вважає, що не можна виділяти різні види віку людини залежно від того, про розвиток якого явища він свідчить, по суті додаючи до цього поняття додаткові ознаки тих явищ, критерієм розвитку яких виступає сам вік. На думку вченого, «в цьому випадку відбувається підміна понять, що призводить до неправильного використання термінології. Адже сам вік є критерієм розвитку певних явищ, а не навпаки» [41, 223]. Погоджуємось з А. П. Козловим, який зазначає, що людина відповідного віку характеризується з двох сторін – за фізичним і психічним розвитком, але ці сторони – немовби надбудова над віком, супроводжують вік,

але в ту чи іншу відповідність із віком не вступають, оскільки у кожної особи, яка досягла даного віку, наявний свій індивідуальний фізичний і психічний розвиток. Фізичний і психічний розвиток не входять в зміст поняття «вік суб'єкта складу злочину», оскільки є індивідуальними і в цілому його не характеризують: фізичний розвиток відображає ступінь акселерації, а психічний – ступінь осудності чи неосудності [106, 475]. Крім цього, на нашу думку, можна навести ще й такі аргументи на користь цієї позиції. Під час виведення окремих понять потрібно враховувати також і певні співвідношення, що між ними існують, ігнорування яких призведе до помилок у міркуваннях. Поняття вік, осудність чи неосудність та суб'єкт складу злочину перебувають у структурних відносинах частин і цілого. Частини одного і того ж поняття не можуть відображатись однаковими ознаками. Тому, на нашу думку, психологічний вік людини як рівень психічного розвитку, що відображає ступінь осудності чи неосудності, не може охоплюватись поняттям «вік суб'єкта складу злочину».

Деякі науковці до поняття психологічний вік людини звертаються лише тоді, коли потрібно обґрунтувати «вікову неосудність» [18, 27; 55, 106]. Проте поняття «вікова неосудність» не тотожне поняттю «вік суб'єкта складу злочину». Так, Л. В. Веселова зазначає, що законодавча конструкція вікова неосудність є нібито симбіозом двох кримінально-правових норм [47, 69], двох понять. Тому відповідно в його зміст входять ті істотні ознаки, які притаманні віку і осудності чи неосудності.

Таким чином, можна виділити такі істотні ознаки «віку суб'єкта складу злочину». По-перше, він є певною календарною датою, яка свідчить про кількість прожитих років.

По-друге, особливість віку суб'єкта складу злочину полягає в тому, що він має кримінально-правове значення не від народження особи, а з моменту, який визначений законодавцем у КК. Отже, наступною істотною ознакою поняття «віку суб'єкта складу злочину» є те, що він починається з моменту, визначеного законодавцем у КК.

Кримінально-правове значення має не лише мінімальний вік суб'єкта складу злочину, а й інші види, а саме: пенсійний, неповнолітній (див підрозділ 2.4).

По-третє, з досягненням відповідної кількості прожитих років особа може підлягати кримінальній відповідальності.

Отже, можна запропонувати таке визначення поняття «вік суб'єкта складу злочину». Вік суб'єкта складу злочину – це визначена кримінальним законом кількість прожитих особою років, з досягненням яких у разі вчинення злочину, вона може підлягати кримінальній відповідальності.

В ході визначення поняття віку суб'єкта складу злочину важливе значення має встановлення не лише його змісту, але й обсягу. Логічна операція, яка розкриває обсяг поняття називається поділом. Різновидом логічної операції поділу понять є класифікація. Від звичайного поділу вона відрізняється відносно стійким характером, що дозволяє широко застосовувати її в науковій діяльності [66, 29]. Класифікація поняття віку суб'єкта складу злочину спрощує процес пізнання та дозволяє глибше вивчити назване поняття.

Залежно від виду суб'єкта складу злочину можна виділити:

- 1) вік загального суб'єкта складу злочину;
- 2) вік спеціального суб'єкта складу злочину.

Залежно від кількісного критерію можна виділити:

- 1) мінімальний вік загального суб'єкта складу злочину та мінімальний вік спеціального суб'єкта складу злочину;
- 2) максимальний вік спеціального суб'єкта складу злочину.

Отже, з'ясувавши зміст поняття «вік суб'єкта складу злочину» та його види, в подальшому доцільно дослідити як він регламентується чинним кримінальним законодавством України.

2.2 Вік суб'єкта складу злочину за чинним законодавством

У ст. 18 КК України містяться визначення понять суб'єкта злочину та спеціального суб'єкта злочину. Ч. 1 ст. 18 КК України встановлює, що «суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність». Отже, однією з обов'язкових ознак, що характеризують суб'єкт злочину як елемент складу злочину, є досягнення особою певного віку. Нормативне положення ч. 1 ст. 18 Загальної частини КК України є загальним для всіх складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК України, а тому вік, як ознака загального суб'єкта складу злочину, окремо в диспозиціях статей Особливої частини КК України не викладена взагалі: ні бланкетним способом, ні будь-яким іншим. Ч. 1 ст. 18 КК України у частині віку загального суб'єкта складу злочину є відсылною, тобто передбачає звернення до інших норм кримінального закону [349, 244].

Ч. 2 ст. 18 КК України містить вказівку на вік, як ознаку спеціального суб'єкта складу злочину. Більшість науковців вважають, що вік є загальною ознакою спеціального суб'єкта складу злочину [12, 25; 33, 15; 188, 114-115]. На думку окремих вчених, загальною ознакою спеціального суб'єкта складу злочину є лише 16 років, а досягнення особою 14-річного віку, повноліття (18 років) або вищого віку слід відносити до спеціальних ознак спеціального суб'єкта складу злочину. Так, Д. В. Бараненко пише, що «повнолітній вік особи законодавцем визначено в низці складів злочину як додаткову властивість певної особи і спеціальну ознаку суб'єкта злочину» [22, 8]. В. І. Терент'єв зазначає, що фізичне досягнення особою визначеного віку (як правило, повноліття), є умовою визнання особи суб'єктом визначених видів складів злочинів і, відповідно, ознакою спеціального суб'єкта [285, 116]. О. М. Омельчук пропонує доповнити ст. 304 КК України кваліфікованим складом, у диспозиції якого потрібно чітко передбачити додаткову ознаку спеціального суб'єкта, а саме вчинення цього злочину повнолітньою особою.

Отже, цей автор, вік суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 304 КК України – 18 років, відносить до спеціальних ознак спеціального суб'єкта складу злочину [184, 114].

Видається, що такий підхід є неприйнятним. Досягнення особою 14-річного, 18-річного або вищого віку є іншою характеристикою віку суб'єкта складу злочину, а не спеціальною ознакою спеціального суб'єкта складу злочину. Слід погодитись з В. В. Устименком, що за законодавством кримінальній відповідальності можуть підлягати особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років, а за низку складів злочинів – 14 років. Таким чином, законодавець, вказуючи на вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, визначає лише його «мінімальну межу». Інакше кажучи, він прагне лише вказати кордон між «віковими межами», починаючи з яких може наставати кримінальна відповідальність, і не обмежує таку відповідальність якщо винний вчиняє злочин в пізнішому віці [322, 13]. Крім цього, включення 14-річного, 18-річного або вищого віку до числа спеціальних ознак спеціального суб'єкта складу злочину суперечить вченню про спеціальний суб'єкт складу злочину. Адже, спеціальному суб'єкту складу злочину притаманні ті ж ознаки, що й загальному суб'єкту складу злочину, а також хоча б одна додаткова, що виділяє його із ряду загальних суб'єктів. Досягнення суб'єктом складу злочину відповідного віку не наділяє його якимись новими якостями. Якщо досягнення 14-річного, 18-річного або вищого віку відносити до числа спеціальних ознак спеціального суб'єкта складу злочину, то такому спеціальному суб'єкту складу злочину будуть притаманні лише дві ознаки загального суб'єкта складу злочину.

Таку ж позицію підтримують і більшість працівників органів прокуратури та суду. Зокрема, 56,9 % проанкетованих переконані, що досягнення особою 14-річного, 18-річного або вищого віку не є спеціальною ознакою спеціального суб'єкта складу злочину. 14,7 % проанкетованих вважають, що спеціальною ознакою спеціального суб'єкта складу злочину є досягнення особою 14-річного, 18-річного і вищого віку, 11 % – лише 14-річного віку, 7,3 % – лише 18-річного

віку, 3,7 % – лише вищого віку, 0,9 % – лише 14 і 18-річного віку. Утримались від відповіді на це запитання 5,5 %.

У ст. 22 КК України міститься вказівка на мінімальний вік суб'єкта складу злочину. Так, відповідно до цієї статті, кримінальній відповідальності можуть підлягати особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років (ч. 1 ст. 22 КК України), а особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, можуть підлягати кримінальній відповідальності лише за вчинення окремих злочинів, вичерпний перелік яких передбачений цим кодексом (ч. 2 ст. 22 КК України).

Таким чином, з техніко-юридичної точки зору мінімальний вік суб'єкта складу злочину регламентований у КК України двояко: як загальна норма стосовно всіх видів складів злочинів та поряд із загальною як додаткова спеціальна норма щодо окремих видів складів злочинів. 16-річний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення складів злочинів загальним і спеціальним (про це йтиметься у наступному підрозділі) суб'єктом, у теорії кримінального права прийнято називати загальним мінімальним віком суб'єкта складу злочину, а 14-річний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення окремих складів злочинів – зниженим мінімальним віком суб'єкта складу злочину [117, 71; 122, 148].

У кримінально-правовій літературі існує два підходи до питання встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Прихильники першого підходу пропонують до встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину підходити диференційовано, тобто встановити вік суб'єкта складу злочину за вчинення всіх складів злочинів (загальний) і вік суб'єкта складу злочину за вчинення лише окремих складів злочинів (знижений). Висловлені у літературі пропозиції прихильників першого підходу до вирішення цього питання можна об'єднати в наступні групи.

Представники першої групи, зокрема О. В. Васильєвський [44, 160], Т. О. Гончар [55, 101-103], С. Ф. Денисов [67, 123-129], Н. М. Мирошниченко [150, 84], О. Д. Сітковська [266, 114], І. В. Черненко [342, 71-72], стосовно

мінімального віку суб'єкта складу злочину підтримують і вважають цілком обґрунтованим підхід законодавця.

Проведене нами анкетування показало, що більшість працівників прокуратури і суду, а саме: 65,1 % проанкетованих також вважає, що потрібно залишити без змін загальний мінімальний вік суб'єкта складу злочину, 32,1 % – знизити, а 2,8 % – підвищити. А на питання «Чи вважаєте ви, що вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, за вчинення злочинів передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, потрібно знизити?» 65,1 % опитаних відповіли, що ні, 18,4 % опитаних переконані, що його потрібно знизити до 13 років, 8,3 % – до 12 років, 5,5 % – до 11 років, на думку 0,9 % опитаних потрібно встановити єдиний вік 16 років, а 1,8% опитаних утримались від відповіді на це питання.

Н. М. Мирошніченко на підтримку позиції законодавця щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину наводить такі основні аргументи. По-перше, на диференційований підхід визначення віку суб'єкта складу злочину вказують міжнародні документи. По-друге, виокремлення у кримінальному законодавстві декількох вікових груп є історичною традицією. Ще з давніх часів вік суб'єкта складу злочину диференціювався в залежності від розуміння, а з часом – в залежності від певних видів складів злочинів. По-третє, при диференційованому підході до визначення мінімального віку суб'єкта складу злочину можна врахувати можливість неповнолітніх по-різному сприймати й оцінювати різні правові заборони у різному віковому періоді [150, 84].

На нашу думку, не цілком можна погодитись із першим аргументом. Як ми вже зазначали у підрозділі 2.1, встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину в КК України є однією із вимог, що передбачена ч. 3 ст. 40 Конвенції ООН про права дитини 1989 р., яку ратифікувала Верховна Рада України. У п. 4.1. Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються застосування правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») містяться роз'яснення щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину.

Однак відповідні міжнародні нормативно-правові акти не містять вказівки на обов'язковість застосування диференційованого підходу при встановленні мінімального віку суб'єкта складу злочину.

З наступним аргументом про те, що «виокремлення у кримінальному законодавстві декількох вікових груп є історичною традицією» повністю погоджуємось. Так, дійсно як було проаналізовано нами у підрозділі 1.2, із середини XVIII ст. до середини XIX ст. при встановленні віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, законодавець використовує диференційований підхід залежно від принципу «розуміння», а з середини XIX ст. до сьогодні – диференційований підхід у залежності від певних видів складів злочинів.

Однак диференційований підхід щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину в залежності від певних видів складів злочинів містить певні недоліки, що стосуються переліку складів злочинів, відповідальність за які настає з 14 років (ч. 2 ст. 22 КК України). Зокрема, як у КК України 2001 р., так і в інших історичних нормативно-правових актах (КК УРСР 1922 р., КК УРСР 1927 р. та КК України 1960 р.) не було вказано, якими підставами керувався законодавець при виокремленні складів злочинів, кримінальна відповідальність за які настає з 14 років. У доктрині кримінального права вже тривалий час звертається увага на те, що потрібно переглянути цей перелік складів злочинів. Одні науковці пропонують доповнити наведений у ч. 2 ст. 22 КК України перелік і іншими складами злочинів [83, 12; 102, 11; 105, 9; 242, 13,15], на думку інших – деякі склади злочинів слід виключити із цього переліку [20, 15-16; 21, 84-89; 183, 549; 271, 13].

Позиція працівників прокуратури та суду, виявлена в ході анкетування така: 61,5 % респондентів вважає, що цей перелік складів злочинів потрібно розширити, 23,9 % – залишити без змін, 11 % – звужити, 1,8 % пропонує встановити єдиний мінімальний вік суб'єкта складу злочину з 14 років, 1,8 % – утримались від відповіді на це питання.

Слід зазначити, що загальновизнаним на сьогодні в теорії кримінального права є те, що при формуванні переліку складів злочинів, відповідальність за які настає з 14 років, законодавець, очевидно, керувався такими підставами: 1) рівень розумового розвитку особи, який свідчить про можливість уже в 14 років усвідомити фактичні ознаки та суспільну небезпечність складів злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК України; 2) значна поширеність цих складів злочинів серед підлітків; 3) значна суспільна небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів [117, 71]. Всі ці підстави повинні враховуватись в сукупності. Однак не всі склади злочинів, що перераховані у ч. 2 ст. 22 КК України, відповідають всім цим підставам. Так, деякі склади злочинів, які закріплені у ч. 2 ст. 22 КК України не є поширеними серед неповнолітніх віком від 14 до 16 років. Згідно даних Державної судової адміністрації України з 2005 р. по 2014 р. ні однієї особи віком від 14 до 18 років не засуджено за злочини проти основ національної безпеки, за злочини у сфері службової діяльності та за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку [317, 213; 318, 211]. Крім цього, слід зазначити, що злочини проти основ національної безпеки рідко вчиняються, тому й не можуть бути поширеними серед неповнолітніх. У зв'язку із цим виникає питання: чи поширеність в такому випадку має впливати також і на те, включати ці склади злочинів до ч. 2 ст. 22 КК чи ні?

Ще однією з підстав, за наявності якої слід виокремлювати склади злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати з досягненням 14 років, є ступінь суспільної небезпеки, тобто тяжкість злочину. Як відомо, наш законодавець саме цей критерій взяв за основу при класифікації злочинів у ст. 12 КК України. Аналіз злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 22 КК України показує, що майже половина з них належить до особливо тяжких, решта – до тяжких та злочинів середньої тяжкості і лише один (хуліганство, передбачене ч. 1 ст. 296 КК України) – до злочинів невеликої тяжкості (див. Додаток Б). Таким чином, не зрозуміло за злочини з яким ступенем суспільної небезпечності повинні підлягати кримінальній відповідальності особи у віці від 14 до 16 років. Видається, що особи у віці від 14 до 16 років повинні підлягати

кримінальній відповідальності за злочини з підвищеним ступенем суспільної небезпеки. Адже злочини невеликої та середньої тяжкості не мають того ступеня суспільної небезпечності, щоб свідчити про необхідність притягнення особи з 14 років до кримінальної відповідальності як єдино можливий спосіб боротьби з подібним явищем. Тому сумнівним видається встановлення кримінальної відповідальності з 14 років за злочини невеликої та середньої тяжкості. Крім цього, якщо брати до уваги лише цю підставу, то будь-який злочин відповідного ступеня суспільної небезпеки можна включити у ч. 2 ст. 22 КК України.

Видається, що законодавець й сам заплутався, використовуючи свій систематизований підхід щодо виокремлення складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати з досягнення 14 років. Адже в 2015 році КК України доповнено такими статтями: ст. 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста», ст. 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», ст. 348-1 «Посягання на життя журналіста», ст. 349-1 «Захоплення журналіста як заручника». Проте до ч. 2 ст. 22 КК України жодних змін не внесено, що в черговий раз свідчить про відсутність системного підходу з боку законодавця. У зв'язку із цим складається абсурдна ситуація, що, наприклад, за умисне вбивство (статті 115-117 КК України), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443 КК України) особа підлягає кримінальній відповідальності з досягненням 14 років, а за посягання на життя журналіста (ст. 348-1 КК України) – з 16 років.

Отже, зважаючи на вищевикладене, підхід українського законодавця щодо встановлення диференційованого мінімального віку суб'єкта складу злочину в залежності від певних видів складів злочинів є сумнівним.

На думку прихильників другої групи авторів, потрібно знизити мінімальний вік суб'єкта складу злочину як за вчинення всіх складів злочинів (загальний), так і за вчинення лише окремих складів злочинів (знижений). Так, В. М. Бурдін вважає, що доцільно встановити кримінальну відповідальність з 11-річного віку за умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабіж, розбій, завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, а з 14-річного віку – за всі злочини, за винятком тих, що можуть бути вчинені тільки після досягнення 18-річного віку. Доцільність пониження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, цей вчений обґрунтовує психологічними особливостями осіб такого віку, криміногенними факторами, деякими положеннями законодавства та судовою статистикою [40, 36-46].

Слід зазначити, що у вітчизняній науці кримінального права не виникало сумнівів у тому, що особи у дитячому віці (до 10 (11) років) перебувають поза сферою кримінально-правового впливу і за жодних умов не можуть визнаватися суб'єктами складу злочину. Питання про можливість бути суб'єктами складу злочину особами у підлітковому віці, особливо у молодшому підлітковому віці (від 10 (11) до 14 (15) років), є дискусійним. Погоджуємось з В. М. Бурдіном, що особи у віці від 10 (11) до 14 (15) років володіють такими властивостями, що дозволяють їм відповідати за свої протиправні дії й підлягати кримінальній відповідальності. Однак, усі ці властивості формуються в залежності від індивідуального розвитку в особи приблизно у період з 10 (11) до 14 (15) років. Так, як відомо, змістовні характеристики досягнутого рівня особистісного розвитку неповнолітніх мають усереднений характер, оскільки в житті є широка варіативність рівнів психічного розвитку і їх вирівнювання відбувається ближче до верхньої вікової межі періоду, тому встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину повинно співпадати із верхньою віковою межею. Крім цього, наука не може встановити чіткого віку, щоб уникнути об'єктивного ставлення,

необхідно враховувати верхні межі цього вікового періоду, а саме 14 (15) років [150, 81].

Серед представників другого підходу можна виокремити окрему групу науковців, які пропонують диференційовано підходити ще й до зниженого віку суб'єкта складу злочину. Тому вони приходять до висновку про доцільність нормативного закріплення іще однієї «вікової межі», з якої повинна наставати кримінальна відповідальність. Зокрема, А. А. Байбарін вважає, що особи у віці від 11 до 14 років, повинні притягатись до кримінальної відповідальності за вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, крадіжку, грабіж, розбій [19, 81-82].

В. Ф. Мороз зазначає, що підлітки у віці від 11 до 14 років можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності у випадку вчинення ними особливо тяжких агресивних злочинів (умисного вбивства, умисного тяжкого тілесного ушкодження, зґвалтування, умисного вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда). Однак, на думку цього вченого, здатність усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій і керувати ними необхідно встановлювати в кожному конкретному випадку шляхом призначення спеціальної експертизи за участю психіатрів та психологів. Таким чином стосовно них повинна діяти презумпція неосудності, яка може бути спростована [160, 59].

М. Г. Андрюхін пропонує встановити кримінальну відповідальність з 12 років за вчинення низки найбільш небезпечних діянь, зокрема, таких тяжких і особливо тяжких злочинів, які передбачені Особливою частиною КК Російської Федерації, як вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, викрадення людини, зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру, грабіж, розбій, вимагання, неправомірне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети викрадення, тероризм, захоплення заручників, викрадення або вимагання зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв, викрадення або вимагання наркотичних засобів або психотропних речовин. Неповнолітні, яким до часу вчинення злочину виповнилось 14, але не

виповнилось 16 років, повинні, на думку цього автора, підлягати кримінальній відповідальності за умисне вчинення всіх категорій складів злочинів, крім складів злочинів невеликої тяжкості [7, 140-144].

На думку Л. В. Борових, потрібно встановити кримінальну відповідальність з 12-річного віку за умисне вбивство (крім вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання або при перевищенні меж необхідної оборони), умисні тяжкі і середньої тяжкості тілесні ушкодження (крім заподіяних в стані сильного душевного хвилювання або при перевищенні меж необхідної оборони), крадіжку, грабіж розбій, а з 14 років – за, крім вище перерахованих, зґвалтування, систематичне нанесення побоїв і катування, викрадення в особливо великих розмірах, вчинене шляхом крадіжки, грабежу, розбою, хуліганство при обтяжуючих обставинах, умисне знищення або пошкодження майна при обтяжуючих обставинах, викрадення вогнепальної зброї, бойових припасів або: вибухових речовин, шляхом крадіжки, грабежу, розбою, викрадення наркотичних речовин шляхом крадіжки, грабежу, розбою, посягання на життя працівників міліції, угон транспортних засобів, умисне вчинення дій, що можуть викликати аварію поїзда [33, 13-14].

Л. В. Веселова наводить аргументи на користь встановлення кримінальної відповідальності з 12-річного віку за особливо тяжкі насильницькі злочини проти особистості, а саме за: вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, умисне заподіяння шкоди середньої тяжкості, зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру, розбій, вимагання, пов'язане із заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю потерпілого, протиправне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети викрадення, пов'язане із застосуванням насильства, небезпечного для життя або здоров'я [47, 65-66].

Н. О. Селезньова вважає, що особи, які досягли до часу вчинення злочину 12-річного віку, повинні підлягати кримінальній відповідальності за вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, викрадення людини, зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру, розбій, вимагання із заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю потерпілого, тероризм, захоплення заручників [259, 28].

На думку В. Г. Павлова, доцільно встановити кримінальну відповідальність з 13-річного віку за ч. 2 ст. 105 КК Російської Федерації: за вбивство із корисливих спонукань або за наймом, а також поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитизмом [190, 95].

Таким чином, вчені-прихильники цієї групи висловлюють різні позиції щодо: 1) віку особи, з досягненням якого вона може бути суб'єктом складів злочинів за вчинення всіх складів злочинів та за вчинення лише окремих складів злочинів; 2) кола складів злочинів, за вчинення яких особа може підлягати кримінальній відповідальності з досягненням зниженого мінімального віку суб'єкта складу злочину.

Однак, видається, що надмірна диференціація мінімального віку суб'єкта складу злочину породжує іншу проблему. Виникає ситуація, коли для осіб, різниця у віці між якими місяць або ж навіть декілька тижнів чи днів (наприклад, особа 1 досягла 15 років та 11 місяців, а особа 2 – 16 років), що вчинили аналогічні суспільно небезпечні діяння передбачені, Особливою частиною КК України, можуть наставати різні кримінально-правові наслідки. Одна із них буде підлягати кримінальній відповідальності, оскільки досягла відповідного віку, а інша – ні. Виникає питання чи суттєво відрізняється в психічному розвитку одна особа від іншої? Напевно, що ні. Чи зміниться досить суттєво за декілька днів, коли вона досягне 16 років її свідомість? Знову ж таки ні. Адже вікова періодизація психічного розвитку, що покладена багатьма науковцями в основу встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину, має умовний характер, так як психічне життя конкретного індивіда, підкоряючись загальним законам, все-таки розгортається своєрідно. Тому в сучасній віковій психології все більш розповсюдженою є думка про складність, а то й неможливість визначення точних меж періодів психічного розвитку людини [49, 56]. Чому ж тоді особа, яка має достатній рівень свідомості не підлягає кримінальній відповідальності? Тому, що вона не досягла певного віку, який встановив законодавець? Крім цього, якщо на сьогодні неможливо чітко встановити межі вікових періодів, то для чого ж їх визначати в КК України.

Недоліком диференційованого підходу щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину є й те, що він не вирішує питання «вікової незрілості». У кримінально-правовій літературі вже давно дискутується питання, чи буде підлягати кримінальній відповідальності у разі вчинення суспільно небезпечного діяння особа, яка досягла віку з якого може наставати кримінальна відповідальність, однак не досягла відповідного психічного розвитку. Однак виникає аналогічне питання: чому особа, яка не досягла відповідного психічного розвитку, повинна підлягати кримінальній відповідальності? Лише тому, що вона досягла відповідного віку, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність у разі вчинення злочину?

Таким чином, враховуючи вищенаведене, можна назвати такі аргументи проти використання диференційованого підходу щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. По-перше, міжнародні нормативно-правові акти не передбачають обов'язковості використання диференційованого підходу щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. По-друге, диференційований підхід щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину в залежності від певних видів складів злочинів породжує проблему щодо формування переліку складів злочинів, кримінальна відповідальність за які може наставати зі зниженого мінімального віку суб'єкта складу злочину. По-третє, вікова періодизація психічного розвитку є умовною та не визначає чітких меж вікових періодів. Тому й не варто класти її в основу диференційованого підходу. По-четверте, диференційований підхід не вирішує питання «вікової незрілості».

На нашу думку, слід підтримати підхід про встановлення єдиного мінімального віку суб'єкта складу злочину. Адже єдиний підхід дозволить враховувати індивідуальний розвиток особи, а не груповий, а також вирішити питання щодо «вікової незрілості» (в такому варіанті, як буде запропоновано нами нижче).

Слід звернути увагу на те, що серед прихильників єдиного підходу немає єдності щодо віку особи, з досягненням якого вона може підлягати

кримінальній відповідальності у разі вчинення злочину. Так, В. К. Грищук пропонує встановити єдиний мінімальний вік суб'єкта складу злочину для всіх складів злочинів, передбачених у КК України і у зв'язку з акселерацією понизити його до 12-13 років [60, 671]. Н. В. Іванцова вважає доцільним встановити єдиний (15-річний) вік суб'єкта складу злочину і обґрунтовує це тим, що дворівнева система кримінальної відповідальності неповнолітніх створює проблеми при вирішенні правозастосовних завдань [88, 48].

Тому, для того, щоб методологічно правильно підійти до вирішення питання мінімального віку суб'єкта складу злочину, потрібно визначити підставу, яку слід враховувати при його встановленні. У кримінально-правовій літературі немає єдності в поглядах щодо підстави встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Слід звернути увагу і на те, що більшість науковців для обґрунтування своєї позиції щодо мінімального віку суб'єкта складу злочину, використовують такі терміни як «критерій», «критерії» його встановлення [13, 148; 33, 12; 40, 36-46]. Видається, що при дослідженні мінімального віку суб'єкта складу злочину слід вести мову не про «критерій», а про «підставу» його встановлення. Адже одне із значень терміна «підстава» пов'язане з розумінням її як причини, достатнього приводу для виправдання чогось [181, 665]. У філософії підстава розглядається як необхідна умова існування певного явища, а її з'ясування певною мірою є поясненням цього явища. Таким чином, визначити підставу встановлення віку суб'єкта складу злочину – означає відповісти на питання: що є причиною, приводом для виділення певного віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом складу злочину і підлягати кримінальній відповідальності?

Підстави встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину в науці кримінального права визначаються по-різному. Так, наприклад, Л. В. Борових до них відносить: 1) ті, що характеризують особистість як таку, що здатна відповідати за вчинене в кримінальному порядку (інтелектуальна підстава, яка повинна включати мінімальну можливість особи розуміти характер своїх дій, механізм взаємозв'язку своєї поведінки з оточуючим світом, враховувати

наслідки, які можуть бути викликані цими діями, і вольова – можливість робити свідомий вибір варіанта своєї поведінки, можливість приймати рішення); 2) ті, що характеризують кримінологічну поведінку осіб різних вікових груп (зміст цієї підстави складають такі характеристики, як позначення стійкості нового виду суспільно небезпечної поведінки з боку певних вікових груп, його поширеність, стійка тенденція до підвищення) [33, 12].

В. І. Розенко та В. К. Матійчук вважають, що мінімальний вік суб'єкта складу злочину встановлюється з урахуванням сукупності біологічних (рівень психічного і фізичного розвитку, інтелектуальних, вольових властивостей особи), соціологічних (рівень соціалізації особи) підстав, а також кримінологічних показників (поширеність певного виду діяння серед осіб цього віку, їх тяжкість і т. ін.), принципів міжнародного і кримінального права [244, 23].

Н. В. Артеменко зазначає, що базовою підставою визначення мінімального віку суб'єкта складу злочину, слід все-таки вважати психологічну – здатність усвідомлення неповнолітнім своєї поведінки і управління нею в ситуаціях вибору, тобто здатність суб'єкта в конкретних обставинах до іншої поведінки, ніж вибраний варіант, який зв'язаний зі свідомо шкідливими наслідками [13, 151].

Н. М. Мирошніченко пише, що «у першу чергу, за основу повинні братися такі властивості, як: рівень свідомості людини, її здатність усвідомлювати характер вчинених нею дій, їх суспільну небезпеку, тобто рівень соціально-психологічного розвитку особи, а вже потім на вибір певного мінімального віку кримінальної відповідальності можуть впливати соціальні фактори, які обумовлені політичними, соціальними та економічними передумовами» [150, 71].

На нашу думку, видається неприйнятною позиція про те, що при встановленні мінімального віку суб'єкта складу злочину необхідно враховувати кримінальну політику в плані криміналізації і поширеність певного виду діянь. Ця підстава є непридатною для виокремлення мінімального віку суб'єкта складу

злочину. Використання цієї підстави може призвести до того, що доведеться встановлювати мінімальний вік суб'єкта складу злочину щодо кожного складу злочину.

Не можна при встановленні мінімального віку суб'єкта складу злочину виходити із акселерації підлітків. Слід погодитись з А. П. Козловим, що прискорений фізичний розвиток зовсім не свідчить про посилення інтелекту підлітків [106, 486].

У всіх наведених вище позиціях спільним є (у різних інтерпретаціях) те, що вікові особливості особи і дія тих або інших зовнішніх соціальних чинників (відособлено або як взаємозв'язаних елементів) розглядається як підстава встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Слід підтримати цю позицію. Адже в п. 4.1. Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються застосування правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») передбачено, що «у правових системах, в яких визнається поняття віку кримінальної відповідальності для неповнолітніх, «нижня межа» такого віку не повинна встановлюватися на занадто низькому віковому рівні, враховуючи аспекти емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості» [157]. У коментарі до п. 4.1. Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються застосування правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») міститься роз'яснення наступного змісту. «Мінімальні межі віку кримінальної відповідальності вельми різні залежно від історичних і культурних особливостей. Використання сучасного підходу полягає у визначенні здатності дитини перенести пов'язані з кримінальною відповідальністю моральні і психологічні аспекти, тобто у визначенні можливості притягнути дитину, в силу її індивідуальних особливостей або її сприйняття і розуміння, до відповідальності за явно антигромадську поведінку» [157].

Підхід, який пов'язує здатність до винної відповідальності не з довільним встановленням мінімального віку суб'єкта складу злочину, а із співвіднесенням її з відповідним рівнем зрілості, достатнім для прийняття рішення про той чи

інший варіант поведінки, О. Д. Сітковська називає психологічно адекватним [266, 50].

На сьогодні існують різні класифікації вікових періодів розвитку людини. Вітчизняна вікова періодизація психічного розвитку людини складається з таких вікових періодів: 1) пренатальний період – зачаття-народження; 2) немовлячий період – народження – 1 рік; 3) ранній (переддошкільний) період – 1-3 роки; 4) дошкільний період – 3-6 років; 5) молодший шкільний період – 6-10 (11) років; 6) підлітковий період – 10 (11)-15 років; 7) юнацький період: фаза ранньої юності – 15-18 років, фаза власне юності – 18-21 рік; 8) ранній дорослий період – 21-40 років; 9) середній дорослий період – 40-60 років; 10) пізній дорослий період – 60 років – до смерті [49, 58-59].

Періодизація психічного розвитку людини за версією американського психолога Г. Крайг: 1) пренатальний період – від зачаття до народження; 2) немовлячий період – від народження до 2 років; 3) раннє дитинство – 2-6 роки; 4) середнє дитинство – 6-12 років; 5) підлітковий та юнацький вік – 12-20 років; 6) ранній дорослий період – 20-40 років; 7) середній дорослий період – 40-60 років; 8) пізній дорослий період – 60 років – до смерті [49, 60].

Як ми вже зазначали вище, в залежності від індивідуального розвитку в особи приблизно у період з 10 (11) до 14 (15) років формуються властивості, які дозволяють їй відповідати за свої протиправні дії й підлягати кримінальній відповідальності. Однак вирівнювання психічного розвитку відповідних осіб відбувається ближче до верхньої вікової межі періоду, тому встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину повинно співпадати із верхньою віковою межею.

На сьогодні немає визначеності щодо меж вікових періодів, зокрема, не відомо коли закінчується молодший підлітковий вік в 14 чи 15 років. Слід зазначити, що у коментарі до п. 4.1. Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються застосування правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») передбачено, що «в цілому існує зв'язок між поняттям відповідальності за правопорушення або злочинну поведінку і іншими соціальними правами і

обов'язками» [157]. Саме з наданням особі певного обсягу прав і свобод у неї появляються певні соціальні обов'язки, які вона повинна виконувати, і з чим потрібно ототожнювати притягнення її до кримінальної відповідальності. Певні соціальні права і обов'язки виникають у особи в 14-річному віці (трудові, цивільні), тому саме з цим віком слід пов'язувати мінімальний вік суб'єкта складу злочину.

Таким чином, враховуючи вище наведене, пропонуємо в КК України встановити єдиний 14-річний мінімальний вік суб'єкта складу злочину. Однак, оскільки здатність усвідомлювати суспільну небезпеку того чи іншого складу злочину формується в особи до 18 років, тому до цього віку її необхідно встановлювати в кожному конкретному випадку шляхом проведення психолого-педагогічної експертизи.

Слід також згадати й про те, що певне кримінально-правове значення має вік особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння. Так, відповідно до ч. 2 ст. 97 КК України примусові заходи виховного характеру суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу. Однак КК України не містить норми, яка б передбачала мінімальний вік особи, з досягненням якого є можливим застосування таких заходів. Цей мінімальний вік особи передбачено в КПК України. Зокрема, у ст. 498 КПК України зазначено, що кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення 11-річного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. У зв'язку із цим виникає ще одне надзвичайно важливе питання, яке потребує аналізу. Йдеться про доцільність встановлення такого віку.

Повторимось ще раз та зазначимо, що саме з 11-річного віку в особи формуються властивості, які дозволяють їй відповідати за свої протиправні дії й підлягати кримінальній відповідальності. Однак такі особи не можуть підлягати кримінальній відповідальності, оскільки, як ми вже зазначали, мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності слід пов'язувати з набуттям певних соціальних прав і обов'язків. Тому для того, щоб особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, не подумала, що її вчинки можуть залишитись безкарними, до неї слід застосовувати відповідні кримінально-правові заходи. Крім цього, застосування відповідних кримінально-правових заходів сприятиме вихованню таких осіб та дозволить в подальшому запобігти вчиненню нових суспільно небезпечних діянь, що підпадають під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України чи, навіть, злочинів.

Однак слід зазначити, що властивості, які дозволяють відповідати за свої протиправні дії й підлягати кримінальній відповідальності формуються у таких осіб в залежності від їх індивідуального розвитку. Тому досягнення 11-річного віку не свідчить про їх наявність в особи. У зв'язку із цим, видається, що відповідні кримінально-правові заходи можуть застосовуватись лише щодо тих осіб, в яких такі властивості вже сформовані. Тому вважаємо, що перед застосуванням примусових заходів виховного характеру потрібно проводити психолого-педагогічну експертизу.

У кримінально-правовій літературі звертається увага на те, що примусові заходи виховного характеру є іншими кримінально-правовими наслідками [351, 89-96]. У ч. 3 ст. 3 КК України передбачено, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України. Таким чином, закріплення відповідного мінімального віку в КПК України порушує принцип про те, що кримінально-правові наслідки повинні визначатися лише кримінальним законом. Крім цього, загальновідомо, що між нормами матеріального права та нормами відповідної галузі процесуального права існує системний зв'язок, згідно з яким процесуальні норми обслуговують

(забезпечують реалізацію) чинні норми відповідної галузі матеріального права, а тому мають відповідати чинним на даний момент матеріально-правовим нормам. З огляду на це встановлення такого віку в КПК України не відповідає природі та принципам співвідношення між матеріальними і процесуальними правовими нормами. Тому вважаємо, що мінімальний вік, з досягненням якого до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, можуть застосовуватись примусові заходи виховного характеру повинен бути встановлений у КК України.

У межах цього підрозділу, на нашу думку, потребує з'ясування питання про мінімальний вік, з досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку. Як ми вже зазначали у підрозділі 1.2, поняття «кримінальний проступок», яке разом із поняттям «злочин» складає поняття «кримінальне правопорушення», вперше з'явилося у КПК України 2012 р. Щоб привести КК України у відповідність з КПК України 2012 р., 17.10.2013 р. був зареєстрований у ВР України за поданням народного депутата В. Малишева Проект Закону №3438 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків». Автор цього Проекту Закону вважає, що у назві та тексті ст. 22 КК України слід слово «злочин» у всіх відмінках замінити словами «кримінальне правопорушення» у відповідних відмінках [235]. Таким чином, відповідно до цього Проекту Закону мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення всіх злочинів або кримінальних проступків становить 16 років, а за вчинення лише окремих злочинів або кримінальних проступків – 14 років. З 14-річного віку, особа може підлягати кримінальній відповідальності за такі кримінальні проступки: крадіжку (ч. 1 ст. 185 КК України), грабіж (ч. 1 ст. 186 КК України) та хуліганство (ч. 1 ст. 296 КК України).

Аналіз відповідного законопроекту не дає відповіді на такі запитання:
1) чому щодо встановлення мінімального віку суб'єкта кримінального

проступку потрібно застосовувати диференційований підхід; 2) що є підставою для встановлення мінімального віку суб'єкта кримінального проступку.

Видається, що перш ніж визначати мінімальний вік, з досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку, слід з'ясувати, які діяння потрібно відносити до кримінальних проступків. Однак це питання виходить за межі дисертаційного дослідження. Тому зазначимо лише, що, враховуючи зарубіжний досвід, мінімальний вік, з досягненням якого особа може підлягати відповідальності як за злочини, так за кримінальні проступки повинен бути однаковим. Застосовуючи диференційований підхід для встановлення мінімального віку суб'єкта кримінального проступку, ми стикнемося з аналогічними проблемами, що й при диференційованому підході щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Тому вважаємо, що при встановленні мінімального віку суб'єкта кримінального проступку краще використовувати єдиний підхід. Крім цього, підстава для встановлення мінімального віку суб'єкта кримінального проступку повинна бути та ж, що і для встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. Адже як злочин, так і кримінальний проступок належать до категорії злочинних діянь. У зв'язку із цим, видається, що особа може бути суб'єктом кримінального проступку з досягненням 14-річного віку.

У кримінально-правовій літературі деякі вчені виділяють підвищений мінімальний вік суб'єкта складу злочину, тобто вважають, що загальним суб'єктом деяких складів злочинів, передбачених КК України, можуть бути особи, які досягли 18-річного віку [121, 121]. На це звертає увагу і Пленум Верховного Суду України. Зокрема, у п. 4 Постанови від 27 лютого 2004 р. №2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» зазначено, що кримінальній відповідальності за втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність можуть бути піддані особи, які на час вчинення цих дій досягли 18-річного віку [214, 284]. Тобто суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 304 КК України, може бути лише особа, яка досягла 18-річного віку. Крім цього, у п. 3 цієї Постанови вказано, що: «судам треба мати

на увазі, що відповідальність дорослих осіб за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність встановлена не тільки ст. 304 КК України, а й іншими статтями цього Кодексу (ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, статтями 323 і 324), котрі є щодо неї спеціальними нормами» [214, 284]. Таким чином, на думку Пленуму Верховного Суду України, суб'єктом відповідних складів злочинів може бути також особа, яка досягла 18-річного віку.

Пленум Верховного Суду України не є законодавчим органом, тому не може визначати мінімальний вік суб'єкта тих чи інших складів злочинів. Однак слід зазначити, що правозастосовне тлумачення як різновид судового тлумачення міститься в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України у формі постанов. Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. юридична сила роз'яснень Пленуму Верховного Суду України була понижена з «керівних» до «рекомендаційних» [6, 27]. Внаслідок судової реформи 2010 року, обумовленої набранням чинності Закону України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів», істотно змінені обсяг і зміст повноважень Верховного Суду України, зокрема, було скасовано повноваження його Пленуму надавати судам роз'яснення з питань застосування законодавства. Однак низка Постанов Пленуму Верховного Суду України, які містять роз'яснення законодавства, і були видані до набрання чинності відповідного Закону, продовжують діяти в частині, що не суперечить чинному сьогодні законодавству. Це загальна практика правонаступництва – якщо немає ніякої спеціальної вказівки в законі та якщо відповідні нормативно-правові акти не були скасовані, то вони діють у частині, що не суперечить законодавству, навіть якщо були ліквідовані органи, які їх приймали [140, 9]. Тому, це не означає, що їх не треба брати до уваги як можливий орієнтир.

На сьогодні у вказаній постанові не враховано змін, які були внесені до зазначених статей КК України, та викладення статей 300 та 303 КК України в новій редакції.

Відомо, що стаття про загальну норму містить меншу кількість ознак, завдяки чому вона і має ширший зміст. У статті про спеціальну норму закріплена більша кількість ознак складу злочину, завдяки чому зменшується коло посягань, які охоплюються відповідною статтею. Спеціальна норма повністю охоплюється (поглинається) загальною [170, 418].

Аналіз КК України дозволяє зробити висновок, що на сьогодні спеціальними нормами щодо тієї, що передбачена у ст. 304 КК України є: ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, частини 3 і 4 ст. 303, частини 2 і 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України.

У кримінально-правовій літературі не існує єдиної думки з приводу мінімального віку суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 304 та іншими статтями КК України. Так, одні вчені, які окремо досліджували той чи інший аналізований склад злочину, вважають, що їх суб'єктом може бути особа з досягненням 16-річного віку [16, 110; 135, 585; 262, 133], а інші – особа, яка досягла 18-річного віку [68, 163; 194, 12; 196, 14; 251, 8]. Науковці, які комплексно досліджували відповідні склади злочинів, тобто автори підручників, навчальних посібників з кримінального права, а також науково-практичних коментарів до КК України, висловлюють різні думки про мінімальний вік суб'єкта тих чи інших складів злочинів: стосовно одних стверджують, що їх суб'єктом є особа, яка досягла 18-річного віку, а щодо інших у тому ж підручнику або науково-практичному коментарі стверджують, що їх суб'єктом є особа, яка досягла 16-річного віку. Так, наприклад, у Науково-практичному коментарі КК України за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка зазначається, що особи, які досягли 18 років є суб'єктом злочинів, передбачених ст. 304, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315 ч. 2 ст. 317 КК України, а особи, які досягли 16 років – ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303 КК України [179, 492, 879, 886, 905, 911, 923, 925].

Проведене нами анкетування показало, що більшість працівників прокуратури і суду, а саме: 67 % проанкетованих вважає, що особа може бути суб'єктом складів злочинів, у яких потерпілим є неповнолітній з досягненням 16

років, 17,4 % – 18 років, 5,5 % – 14 років, 0,9 % – 15 років, 9,2 % утримались від відповіді на це запитання.

Основний аргумент науковців, які притримуються позиції про те, що мінімальний вік суб'єкта досліджуваних складів злочинів становить 16 років наступний. У відповідних нормах відсутня пряма вказівка на мінімальний вік суб'єкта складу злочину, а в ст. 22 КК України встановлено мінімальний вік суб'єкта складу злочину – 14 і 16 років.

Вчені, які вважають, що суб'єктом складу злочинів, передбачених відповідними статтями, може бути особа, яка досягла 18-річного віку, як правило, відповідну позицію не аргументують. В. М. Бурдін зазначає, що об'єктом цього складу злочину є відносини, що пов'язані з нормальним становленням неповнолітнього – його фізичним, психічним і (або) соціальним розвитком. Така позиція законодавця є виправданою, оскільки держава повинна особливо піклуватись про своє молоде покоління, тому і встановлює норми, спрямовані на посилену охорону неповнолітніх. Але ця охорона встановлена для захисту неповнолітніх від осіб, які вже сформовані. Інакше кажучи, в даному випадку об'єкт охороняється від протиправного шкідливого зовнішнього втручання з боку тих осіб, які вже не мають такого посиленого захисту, – дорослих [40, 47-48]. А. А. Байбарін вважає, що коли аналогічні діяння вчиняються особою, яка не досягла 18 років, то говорити про вчинення нею посягання на вказані суспільні відносини є неправильним, оскільки таке посягання (за логікою закону) здійснюється лише «ззовні» – повнолітньою особою: в протилежному випадку слід визнати, що, самотійно вчиняючи злочин, особа у віці до 18 років повинна нести підвищену відповідальність за вчинення посягання на суспільні відносини в сфері нормального розвитку і виховання неповнолітніх і малолітніх [19, 105].

Слід підтримати позицію вчених, які вважають, що суб'єктом складів злочинів, передбачених ст. 304 КК України, може бути особа, яка досягла 18-річного віку, з певним уточненням. Так, дійсно суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 304 КК України не повинен входити у ту вікову категорію, у

якій знаходиться потерпілий. Адже для того, щоб вчинити певний вплив на потерпілого і заподіяти шкоду об'єкту цього складу злочину, суб'єкт повинен бути на рівень вищим у своєму психічному розвитку. Так і відбувається, коли особа, що досягла 18 років втягує у злочинну діяльність неповнолітнього. Однак слід враховувати те, що ст. 304 КК України містить кваліфікований склад злочину де потерпілим є малолітній. Неповнолітні є на рівень вищими від малолітніх за фізичним, психічним та соціальним розвитком. Неповнолітні не входять у вікову категорію малолітніх, є ніби ззовні цієї категорії. Тому видається, що особи у віці з 16 до 18 років можуть бути суб'єктом втягнення у злочинну діяльність малолітнього.

При визначенні мінімального віку суб'єкта складів злочинів, що є спеціальними щодо норми, що передбачена у ст. 304 КК України, то, на нашу думку, слід враховувати такі два моменти. По-перше, відповідні склади злочинів є спеціальними, щодо норми, що передбачена у ст. 304 КК України. Тому слід з'ясувати питання чи мінімальний вік суб'єкта складу злочину за спеціальною нормою може бути іншим (в даному випадку, нижчим), ніж за загальною нормою.

Так, у кримінально-правовій літературі зазначається, що стаття про спеціальну норму повинна містити всі ознаки статті про загальну норму. Водночас, стаття про спеціальну норму повинна містити додаткові притаманні лише їй ознаки, які виділяють її із загальної норми [170, 418]. У зв'язку із цим, щоб бути суб'єктом складу злочину за спеціальною нормою, особа повинна досягти такого рівня психічного розвитку, щоб усвідомлювати як загальні, так і додаткову ознаку. Загальні ознаки особа повинна усвідомлювати з того ж самого віку, що й ознаки за загальною нормою. Що стосується додаткової ознаки, то можливі такі три ситуації: 1) додаткову ознаку спеціальної норми особа може усвідомлювати з того самого віку, що й загальні. У такому випадку мінімальний вік суб'єкта складу злочину за спеціальною та за загальною нормою є однаковим; 2) додаткова ознака спеціальної норми усвідомлюється з нижчого віку. Але, оскільки загальні ознаки спеціальної норми усвідомлюються

з того віку, що й ознаки загальної норми, то мінімальний вік суб'єкта складу злочину за спеціальною нормою буде співпадати із мінімальним віком суб'єкта складу злочину за загальною нормою; 3) додаткова ознака спеціальної норми усвідомлюється з вищого віку. У такому випадку цей вищий вік буде мінімальним віком суб'єкта складу злочину за спеціальною нормою, тому не буде співпадати із мінімальним віком суб'єкта складу злочину за загальною нормою.

Таким чином, мінімальний вік суб'єкта складу злочину за спеціальною нормою може бути або таким самим як і мінімальний вік суб'єкта складу злочину за загальною нормою, або вищим, але ніколи не нижчим.

По-друге, слід враховувати те, що у ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України, міститься вказівка на потерпілого – неповнолітню особу, а в ч. 4 ст. 303 та ч. 3 ст. 307 КК України – на потерпілого – малолітню особу.

Таким чином, враховуючи вище наведене, суб'єктом складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України в тій частині, що є спеціальною нормою щодо тої, що міститься в ст. 304 КК України, є особа, яка досягла 18 років, а, натомість, суб'єктом складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 303 та ч. 3 ст. 307 КК України – особа, яка досягла 16-річного віку (див. Додаток В).

На нашу думку, законодавцеві необхідно включити в КК України ч. 3 ст. 22, де перерахувати склади злочинів, загальним суб'єктом яких можуть бути особи з досягненням 18-річного віку. Це зменшить у кримінально-правовій доктрині існуючі суперечки та полегшить роботу для працівників правоохоронних і судових органів.

Окремі науковці пропонують підвищити мінімальний вік загального суб'єкта деяких складів злочинів до 18-річного віку. Так, на думку М. Й. Коржанського, є всі підстави встановити кримінальну відповідальність за злочини, передбачені статтями 109-111, 114, 276, 281, 282, 285 КК України з 18-

річного віку [111, 164]. О. Ф. Батишев вважає, що «особа, яка не досягла віку 16 років, а може навіть і 18 років, не повинна притягатись до кримінальної відповідальності за статтями 112, 113, 258 та 443 КК України, які передбачають відповідальність за злочини політичного характеру, якого особи, що не досягли цього віку, усвідомлювати не можуть» [25, 134].

Видається, що запропонований нами єдиний підхід щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину не потребує цього. Проведення психолого-педагогічної експертизи у осіб з 14 до 18 років, які вчинили суспільно небезпечне діяння, дозволить в кожному конкретному випадку встановлювати психічний розвиток особи та виявляти чи здатна вона усвідомлювати суспільну небезпеку того чи іншого складу злочину.

Таким чином, враховуючи вищенаведене, пропонуємо ст. 22 КК України викласти в такій редакції:

Стаття 22 Вік, з досягненням якого особа може бути суб'єктом злочину.

1. Особа, яка не досягла 14-річного віку не може бути суб'єктом злочину. До особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, у віці з 11 до 14 років можуть застосовуватись примусові заходи виховного характеру, якщо вона розуміє характер і значення діяння.

2. Особа, яка досягла 18-річного віку, може бути суб'єктом злочинів, передбачених ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України, в тій частині, що є спеціальною нормою щодо тої, що міститься в ч. 1 ст. 304 КК України, а також злочинів, передбачених ч. 1 ст. 304, ч. 2 ст. 300, ч. 1 ст. 301 КК України.

У межах цього підрозділу, на нашу думку, потребує з'ясування питання про максимальний вік суб'єкта складу злочину. Питання максимального віку суб'єкта складу злочину, на відміну від питання мінімального віку суб'єкта складу злочину, довгий час не вивчалось. Лише в останні роки це питання привернуло увагу окремих науковців. П. Л. Фріс вважає це несправедливим.

Цей вчений зазначає, що загальновідомо, що вікові зміни в організмі і психіці особи здатні суттєво впливати на можливості аналізу нею об'єктивної дійсності, належним чином оцінювати ситуацію та реагувати на неї, керувати власною поведінкою. Це об'єктивно висуває необхідність вивчення питання про максимальний вік суб'єкта складу злочину та внесення в разі необхідності відповідних коректив до законодавства про кримінальну відповідальність осіб, які досягли відповідного віку [332, 165].

О. Д. Сітковська пояснює незадовільне вивчення вказаної проблеми в правовій науці та юридичній психології двома причинами: 1) сфера правового регулювання верхньої вікової межі кримінальної відповідальності, якби вона мала місце, була б набагато вужчою, аніж сфера регулювання нижньої вікової межі, тобто потреба суспільства в такому регулюванні менш актуальна порівняно із визначенням відповідної вікової межі для неповнолітніх; 2) представники юридичної психології, слідуючи традиції, наче усунулись від цієї проблеми, «віддавши» її судовій психіатрії, попри очевидну неможливість її зведення до судово-психіатричної проблематики [266, 115].

Як зазначалося, у КК України відсутня норма, що визначала б максимальний вік суб'єкта складу злочину. Тому особа, що вчинила злочин у похилому віці, підлягає кримінальній відповідальності.

Таку ж позицію підтримують і більшість працівників органів прокуратури та суду. Зокрема, на питання «Чи потрібно встановити в КК України верхню межу віку, з досягненням якого особа не підлягатиме кримінальній відповідальності?» 76,2 % проанкетованих відповіли, що ні, а 23,8 % – так.

У теорії кримінального права та юридичній психології існують різні думки з приводу можливості впливу похилого віку та психофізіологічних змін, пов'язаних із старінням, на кримінальну відповідальність таких осіб. Так, А. А. Байбарін вважає, що при наявності у особи похилого віку (65-річного віку), яка вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин, деформацій психіки, що викликані віковими змінами необоротного характеру, не пов'язаними з психічним розладом, суд повинен винести рішення про поміщення такої особи у

відповідну спеціалізовану соціальну установу. У випадку вчинення злочину невеликого або середнього ступеня тяжкості особою похилого віку, яка має деформацію психіки, що викликана віковими змінами необоротного характеру не пов'язаними з психічним розладом, вказана особа не підлягає кримінальній відповідальності. Суд, виходячи із даних про особистість, оцінки характеру вчиненого діяння, можливості повторного вчинення злочину, може винести рішення про поміщення такої особи у відповідну спеціалізовану соціальну установу [19, 147].

В. М. Бурдін, критикуючи цього автора, зазначає, що учений помилково намагається поставити вирішення питання про кримінальну відповідальність особи з психічними деформаціями внаслідок психофізіологічного одряхління в залежність від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Адже для вирішення питання про неосудність особи значення має не тяжкість вчиненого нею діяння, а можливість особи забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою під час його вчинення. Якщо особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати його чи керувати цим діянням, вона повинна бути визнана неосудною незалежно від тяжкості його діяння [41, 387-388].

О. Д. Сітковська звертає увагу на старече одряхління як елемент психічних аномалій, що може виключати кримінальну відповідальність. Тому вона пропонує у кримінальному законодавстві передбачити неможливість притягнення до кримінальної відповідальності особи старечого віку, якщо унаслідок фізіологічного постаріння, не пов'язаного з психічним захворюванням (розладом), не могла при здійсненні конкретного діяння усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними [266, 124].

Учені не сприйняли запропонованої О. Д. Сітковською пропозиції, а навпаки, гостро і цілком обґрунтовано її критикували. Так, О. В. Барсукова вважає, що в таких випадках правильніше вести мову про неосудність цих осіб, і, як наслідок, про неможливість притягнення їх до кримінальної відповідальності [23, 144].

В. М. Бурдін зазначає, що якщо виділяти таку самостійну причину неосудності, як психофізіологічне одряхління, вона, по суті, буде дублювати інші причини неосудності, і її самостійне кримінально-правове значення буде тим самим нівельоване. Тому, цей вчений вважає, що немає достатніх підстав для окремого виділення психофізіологічного одряхління як самостійної причини неосудності, оскільки вплив невідворотних вікових процесів на інтелектуально-вольову діяльність особи завжди може бути врахований в межах інших причин неосудності. Крім того, наявність зазначеної причини неосудності на практиці призводила б до агравації особами похилого віку своїх скарг на здоров'я, а, отже, і на можливість здійснювати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, що зумовлювало би потребу у кожному випадку проводити відповідну експертизу і суттєво ускладнило би процес правозастосування [41, 389-390].

А. В. Андрушко звертає увагу на те, що встановлення максимального віку суб'єкта складу злочину є неприйнятним, оскільки особливості психофізіологічних змін у людей пізнього віку є суто індивідуальними. На відміну від мінімального віку суб'єкта складу злочину зафіксувати максимальний вік суб'єкта складу злочину на «всі випадки життя» неможливо. Якщо у випадку з особами, які не досягли віку, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність, їхній стан вікової неосудності презюмується, то у випадку із старечим віком, говорити усе ж слід про різні психічні розлади, які дозволяють декому проводити такі аналогії. Адже відома маса випадків, які свідчать, що навіть у дуже поважному віці (85–90 років, а то й більше) людина, втративши фізичне здоров'я, повною мірою зберегла свою психічну адекватність. Можна також навести низку прикладів, коли люди, досягши глибокої старості, продовжували займатися плідною творчою діяльністю, у них відкривалося інтелектуальне «друге дихання» і т.д. Тому, видається, здатність такими особами усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій і можливість керувати ними слід встановлювати у кожному конкретному

випадку шляхом призначення спеціальної експертизи за участю психіатрів і психологів [4, 110].

Дещо по-іншому спробував підійти до проблеми максимального віку суб'єкта складу злочину М. Й. Коржанський. Цей вчений зазначає, що з урахуванням суспільних особливостей об'єкта кримінально-правової охорони є всі підстави встановити кримінальну відповідальність за склади злочинів, передбачені статтями 111, 164-166, 402-409, 416-430 КК України до 60 річного віку [111, 164].

А. В. Андрушко вважає, що проблему встановлення максимального віку суб'єкта складу злочину можна розглядати «ще й паралельно із проблемою передбачення максимальної вікової межі відповідальності за окремі злочини». Однак, на думку цього вченого, реальний ефект від сприйняття пропозиції М. Й. Коржанського законодавцем був би мізерним, оскільки серед проаналізованих ним матеріалів кримінальних справ не виявлено жодного випадку засудження осіб похилого віку за цими статтями [4, 112].

Слід зазначити, що суб'єкт складів злочинів, передбачених ст. 402-409, 416-430 КК України є спеціальним. Максимальний вік суб'єкта відповідних складів злочинів впливає з низки нормативно-правових актів (про це детальніше див. розділ 2.3). Тому й не може бути засуджених осіб похилого віку за цими статтями.

Таким чином, погоджуємось із вченими, які вважають недоцільним встановлення максимального віку суб'єкта складу злочину. Адже психологічні і фізіологічні зміни у людей протікають індивідуально. Тому календарний вік не завжди може відобразити психологічний і фізіологічний стан особи.

Отже, дослідивши вік суб'єкта складу злочину за чинним законодавством, перейдемо до з'ясування мінімального та максимального віку спеціального суб'єкта складу злочину.

2.3 «Вікові» особливості спеціального суб'єкта складу злочину за чинним законодавством

Поряд із поняттям суб'єкта злочину КК України містить і поняття спеціального суб'єкта злочину. Спеціальним суб'єктом злочину, відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України, є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. З наведеного визначення випливає, що спеціальному суб'єкту злочину як елементу складу злочину притаманні ті ж ознаки, що й загальному суб'єкту складу злочину (їх ще називають загальними), а також хоча б одна спеціальна. Такі спеціальні ознаки прямо вказуються в диспозиції статті кримінально-правової норми або безпосередньо впливають із її змісту [122, 149]. За способом викладу, такі спеціальні ознаки спеціального суб'єкта складу злочину поділяються на ознаки, сформульовані у позитивній формі, та ознаки, сформульовані у негативній формі [22, 4].

Однією із загальних ознак, що притаманна спеціальному суб'єкту складу злочину, є досягнення особою віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. У КК України нічого не сказано про мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення злочину спеціальним суб'єктом.

Якщо буквально тлумачити норму, що міститься у ст. 22 КК України, то можна зробити висновок, що спеціальним суб'єктом складу злочину може бути особа, з досягненням 14-річного або 16-річного віку. Проте, в кримінально-правовій літературі слушно зазначається, що встановлення законодавцем 14-річного та 16-річного віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, не означає, що саме з досягненням особою цього віку настає кримінальна відповідальність за вчинення всіх складів злочинів. КК України передбачає і такі склади злочинів, суб'єктом яких можуть бути особи більш старшого віку, хоча безпосередньо в законі цього не зазначено. Більш старший вік суб'єкта складу злочину може бути обумовлений ознаками

спеціального суб'єкта [121, 121]. Зокрема, В. І. Терент'єв зазначає, що в теперішній час існує потреба диференційованого підходу при встановленні вікових критеріїв кримінальної відповідальності, які враховують з одного боку, здатність і готовність цілеспрямовано діяти і, з іншого – вік, з досягненням якого за законом дозволено виконувати певні професійні обов'язки, обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю [285, 115-116]. Таким чином, складається ситуація, за якої відповідальність за вчинення злочинів спеціальним суб'єктом складу злочину настає з досягненням віку, з яким законодавець пов'язує зайняття певної посади чи виконання певних обов'язків. У зв'язку із тим (як буде нами в подальшому досліджено), що для різних спеціальних суб'єктів складу злочину характерний не однаковий мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, пропонуємо в науковий обіг ввести поняття «вікові» особливості спеціального суб'єкта складу злочину.

Аналіз Особливої частини КК України дозволяє зробити висновок, що в певних складах злочинів міститься вказівка на таких спеціальних суб'єктів (див. Додаток Д): 1) адвоката; 2) аудитора; 3) батьків; 4) батька; 5) виборця; 6) вітчима або мачуху; 7) військовозобов'язаних під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів; 8) військовослужбовців; 9) громадянина України; 10) довірену особу кандидата на виборах; 11) експерта; 12) іноземця; 13) кандидата на виборах; 14) капітана судна; 15) керівника підприємства, установи або організації незалежно від форми власності; 16) керівника банку; 17) матір; 18) медичного або фармацевтичного працівника; 19) опікуна чи піклувальника; 20) особу без громадянства; 21) особу, котрій майно було ввірене чи перебувало у її віданні; 22) особу, на яку покладено обов'язок дотримуватись певних спеціальних правил; 23) особу, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього; 24) особу, яка засуджена до певних видів покарань; 25) особу, яка за рішенням суду зобов'язана сплачувати кошти на утримання непрацездатних батьків; 26) особу, яка є носієм вірусу імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби і знає про це; 27) особу, яка має право займатися підприємницькою

діяльністю; 28) особу, яка хворіє на венеричну хворобу і знає про наявність у неї цієї хвороби; 29) особу, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків відомості, що становлять державну таємницю; 30) особу, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків економічні, науково-технічні або інші відомості, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави; 31) особу, якій доручено зберігання чи охорону чужого майна; 32) особу протилежної статі стосовно потерпілої особи; 33) особу, яка замінює батьків; 34) офіційного спостерігача на виборах або референдумі; 35) оцінювача; 36) перекладача; 37) пов'язану з банком особу; 38) потерпілого; 39) працівника залізничного, водного або повітряного транспорту; 40) представника політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму; 41) прокурора; 42) незалежного посередника чи арбітра під час розгляду колективних трудових спорів; 43) нотаріуса; 44) свідка; 45) службову особу; 46) суддю; 47) тренера; 48) третейського суддю; 49) уповноважену особу політичної партії чи місцевої організації політичної партії; 50) уповноваженого представника кандидата; 51) учасника референдуму; 52) члена виборчої комісії; 53) члена екіпажу, диспетчера управління повітряним рухом (диспетчера служби руху); 54) члена ініціативної групи референдуму; 55) члена комісії з проведення референдуму.

Всіх цих спеціальних суб'єктів складу злочину залежно від «вікових» особливостей умовно можна поділити на три групи. До першої групи потрібно віднести тих спеціальних суб'єктів складу злочину, мінімальний вік яких можна визначити шляхом аналізу ст. 22 КК України, до другої – спеціальних суб'єктів складу злочину, мінімальний вік яких встановлений у певних нормативно-правових актах або його можна визначити шляхом їх аналізу, а до третьої – спеціальних суб'єктів складу злочину, мінімальний вік яких законодавчо не врегульований. Розглянемо кожну із цих груп.

Перша група. Мінімальний вік окремих спеціальних суб'єктів складу злочину можна визначити шляхом аналізу ст. 22 КК України. Так, аналіз складів

злочинів, перелічених у ч. 2 ст. 22 КК України, дозволяє зробити висновок, що лише два із них містять ознаки спеціального суб'єкта. Зокрема, спеціальним суб'єктом складу злочину, який передбачений у ст. 117 КК України є мати своєї новонародженої дитини, тобто жінка, яка її народила, а спеціальним суб'єктам складу злочину, передбаченого ст. 152 КК України, може бути лише особа протилежної статі стосовно потерпілої особи (однак при вчиненні злочину групою осіб співвиконавцем може бути і тієї ж статі). Позицію про те, що у наведених складах злочинів наявний спеціальний суб'єкт висловлюють відповідно і такі науковці: Л. А. Остапенко [189, 118], Л. О. Старко [276, 11], Л. П. Брич [35, 56], О. О. Дудоров [78, 123] тощо. Таким чином, вказані особи можуть підлягати кримінальній відповідальності з досягненням 14 років. Слід зазначити, що поняттям «мати своєї новонародженої дитини» охоплюється поняття «сурогатна матір». Сурогатна матір є суб'єктом відповідного складу злочину, оскільки вона виношує, народжує дитину і на неї поширюються всі процеси, пов'язані з пологами [276, 11]. Відповідно до п. 6.4. Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2013 р., сурогатною матір'ю може бути повнолітня дієздатна жінка за умов наявності власної здорової дитини, добровільної письмово оформленої заяви сурогатної матері за відповідною формою, а також за відсутності медичних протипоказань [216]. Однак те, чи законно чи не законно жінка стала сурогатною матір'ю, наприклад, у випадку, коли не досягла віку, з якого законодавство дозволяє бути сурогатною матір'ю (до 18 років), не повинно впливати на кваліфікацію, оскільки лежить за межами складу злочину. Адже особливістю цього складу злочину є те, що жінка перебуває в стані обумовленому пологами.

Друга група. Мінімальний вік деяких спеціальних суб'єктів складу злочину встановлений у певних нормативно-правових актах або його можна визначити шляхом їх аналізу. Зокрема, у КК України міститься вказівка на таких спеціальних суб'єктів складів злочинів проти виборчих прав громадян: члена виборчої комісії (ч. 1, 3 ст. 157, ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 158-2,

ч. 2 ст. 159, ч. 4 ст. 160 КК України), члена комісії з проведення референдуму (ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 159, ч. 4 ст. 160 КК України), члена ініціативної групи референдуму (ч. 2 ст. 158-1, ч. 4 ст. 160 КК України), кандидата на виборах (ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 4 ст. 160 КК України), уповноваженого представника кандидата (ч. 2 ст. 159-1 КК України), довірену особу кандидата на виборах (ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 159-1, ч. 4 ст. 160 КК України), представника політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму (ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 4 ст. 160 КК України), уповноважену особу політичної партії чи місцевої організації політичної партії (ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 159-1, ч. 4 ст. 160), виборця (ч. 1 ст. 158-1, ч. 1 ст. 160), учасника референдуму (ч. 1 ст. 158-1, ч. 1 ст. 160), офіційного спостерігача на виборах або референдумі (ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 4 ст. 160) (див. Додаток Д).

Членом Центральної виборчої комісії, відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Центральну виборчу комісію», може бути громадянин України, який на день призначення досяг 25 років [234]. Членом окружної, територіальної та дільничної виборчих комісій, відповідно до нормативних актів, якими регламентується проведення виборів, може бути громадянин України, який має право голосу, тобто досяг 18 років [207; 208; 219].

Відповідно до Закону України «Про всеукраїнський референдум» членом комісії та членом ініціативної групи з проведення всеукраїнського референдуму може бути громадянин України, який має право голосу, тобто досяг 18 років [211].

Стосовно мінімального віку кандидата, то слід зазначити наступне. Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 35 років (ст. 9 Закону України «Про вибори Президента України»), народним депутатом – 21 року (ст. 9 Закону України «Про вибори народних депутатів України»), депутатом, сільським, селищним, міським головою, старостою – 18 років (ст. 9 Закону України «Про місцеві вибори»). Погоджуємось з Р. Л. Максимовичем, що перед обранням особи триває

визначений законодавством період виборчий процес, тому у зв'язку із цим мінімальний вік таких кандидатів може становити 34, 20, 17 років відповідно [145, 290].

Уповноваженим представником та довіреною особою кандидата може бути громадянин України, який має право голосу, тобто досяг 18 років (ч. 2 ст. 66, ч. 1 ст. 67 Закону України «Про вибори Президента України», ч. 3 ст. 76 Закону України «Про вибори народних депутатів України», ч. 2 ст. 63 Закону України «Про місцеві вибори»). Представником політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму, уповноваженою особою політичної партії чи місцевої організації політичної партії та офіційним спостерігачем на виборах або референдумі може бути лише виборець, тобто також особа, яка досягла 18 років.

Виборцем та учасником всеукраїнського референдуму є громадянин України, який має право голосу відповідно на виборах або на всеукраїнському референдумі, тобто на день голосування досяг 18 років (ч. 1, 7 ст. 2 Закону України «Про вибори Президента України», ч. 1 ст. 2 Закону України «Про вибори народних депутатів України», ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори», ч. 1 ст. 6 Закон України «Про всеукраїнський референдум») (Додаток Е).

Суб'єктом деяких складів злочинів можуть бути лише особи, які перебувають з потерпілим у сімейних, родинних відносинах або відносинах з приводу виховання, піклування, утримання, а саме: батько (ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 КК України), мати (ст. 117, ч. 2 ст. 135, ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 КК України), батьки (ч. 1 ст. 150-1, ч. 1 ст. 164, ст. 166 КК України), особи, які замінюють батьків (ч. 1 ст. 150-1 КК України), вітчим або мачуха (ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 КК України), опікун чи піклувальник (ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ст. 166, ст. 167, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 КК України), особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього (ч. 1 ст. 135, ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 КК України), особа, яка за рішенням суду

зобов'язана сплачувати кошти на утримання непрацездатних батьків (ч. 1 ст. 165 КК України).

У законодавстві чітко не передбачено вік, з досягненням якого особа може бути батьком або матір'ю дитини. Зі ст. 121 СК України лише впливає, що для набуття жінкою і чоловіком статусу батьків необхідна наявність двох умов: 1) біологічне походження дитини від конкретних жінки та чоловіка; 2) юридичне засвідчення цього походження в актовому записі про народження дитини державним органом Реєстрації актів цивільного стану [268]. Аналіз положень ст. 156 СК України [268] дозволяє зробити висновок, що батьком або матір'ю дитини можуть бути навіть особи, які досягли 14 років. Однак відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України з 14-річного віку особа може підлягати кримінальній відповідальності лише за вчинення вичерпного переліку злочинів. До цього переліку віднесено також склад злочину, передбачений ст. 117 КК України, суб'єктом якого є мати. Таким чином, мати з досягненням 14 років є суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 117 КК України, а з досягненням 16 років – всіх інших вище вказаних складів злочинів. Батько є суб'єктом відповідних складів злочинів, з досягненням 16-річного віку.

До осіб, які замінюють батьків, чи осіб, на яких покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, належать, наприклад, усиновлювачі. Відповідно до ст. 211 СК України, усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша 21 року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини [268]. Якщо усиновлювачем є родич дитини, то йому може бути менше 21 року, але в будь-якому випадку, як зазначається у юридичній літературі, не менше 18 років, оскільки саме з цього віку фізична особа набуває повної дієздатності [245, 316].

Крім цього, у СК України встановлена мінімальна різниця у віці між усиновлювачем і особою, яка усиновлюється. Така різниця закріплена з метою прирівняти усиновлення до біологічного батьківства, материнства, адже відносини між усиновлювачем і усиновленим у сім'ї, такі ж самі як між батьками та дітьми [11, 283]. У ч. 2 ст. 211 СК України передбачені різні

правила щодо різниці у віці у випадку усиновлення дитини чи повнолітньої особи. Так, усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на 15 років. Таким чином, якщо припустити, що усиновлювачем є особа, яка досягла мінімального 21-річного віку, то різниця у віці зберігатиметься за наявності в дитини не більше 6 років. Якщо дитині, яка усиновлюється виповниться більше 6 років, наприклад 7, 8 або 17 років, то усиновлювачем може бути особа, яка досягла відповідно 22, 23 або 32 роки.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж 18 років. Таким чином, усиновлювачем повнолітньої особи може бути особа, яка досягла 36 років.

Вітчим – чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини, яка має їх від попереднього одруження [46, 155], а мачуха – дружина батька стосовно його дитини (дітей) від іншого шлюбу [46, 537]. Таким чином, для набуття статусу вітчима або мачухи обов’язковою умовою є укладення шлюбу з жінкою або чоловіком, яка (який) має хоча б одну дитину від попереднього шлюбу. Відповідно до ч. 1 ст. 22 СК України шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у 18 років. У ч. 2 ст. 23 СК України передбачено, що за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Відповідно до ч. 2 ст. 63 ЦК України опікунами або піклувальниками можуть бути призначені тільки фізичні особи з повною дієздатністю, тобто навіть особи, які набули її до досягнення 18 років. Натомість у ст. 244 СК України передбачено, що опікуном або піклувальником дитини може бути тільки повнолітня дієздатна особа. Отже, СК України забороняє бути опікунами або піклувальниками неповнолітнім особам незалежно від набуття ними повної дієздатності до досягнення повноліття. Видається, що при визначенні мінімального віку опікуна або піклувальника мають за загальним правилом конкуренції загальної та спеціальної норми застосовуватися положення СК України.

Відповідно до ст. 202 СК України обов'язок утримувати непрацездатних батьків покладається на повнолітніх дочку, сина. Саме тому суб'єктом складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 165 КК України, будуть відповідні особи з досягненням 18 років. (Додаток Е).

Суб'єктом деяких складів злочинів проти власності є особа, котрій майно було ввірене чи перебувало у її віданні (ч. 1 ст. 191 КК України) або особа, якій доручено зберігання чи охорону чужого майна (ст. 197 КК України). У ст. 135-1 КЗпП передбачено, що підприємством, установою, організацією з працівниками, які займають посади або виконують роботи, безпосередньо зв'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей може бути укладено письмові договори про повну матеріальну відповідальність. Такий договір може бути укладено з працівником, який на момент його укладення досяг 18-річного віку. Однак наявність договору чи його відсутність не повинна впливати на можливість визнання особи суб'єктом відповідних складів злочинів. Тому слід погодитись з висловленою у кримінально-правовій літературі думкою, що суб'єктом цих складів злочинів можуть бути особи, які на момент їх вчинення досягли 16-річного віку [178, 498, 512; 175, 580, 592; 145, 291].

Особа, яка має право займатися підприємницькою діяльністю є спеціальним суб'єктом складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 175, ч. 1 ст. 212, ч. 1 ст. 212-1, ст. 219, ч. 2 ст. 358 КК України. У ст. 22 Закону України «Про охорону дитинства» зазначено, що діти, які досягли 16-річного віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом [222]. Тому саме з досягненням 16-річного віку особа, яка має право займатися підприємницькою діяльністю, може бути спеціальним суб'єктом відповідних складів злочинів.

У ст. ст. 284, 285 КК України міститься вказівка на капітана судна, як спеціального суб'єкта відповідних складів злочинів. Відповідно до ст. 51 Кодексу торговельного мореплавства України до зайняття посад капітана та інших осіб командного складу допускаються особи, які мають відповідні звання, встановлені Положенням про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах морського і річкового транспорту [104]. У Положенні про порядок присвоєння звань особам командного складу морських суден передбачено, що для присвоєння звання особи командного складу кандидат має бути віком не молодше 18 років, а присвоєння звання капітана – не молодше 20 років [215].

Дія цього Положення поширюється лише на осіб командного складу морських суден. Не поширюється на осіб, які виконують службові обов'язки на суднах, що плавають під військово-морським прапором України, риболовних суднах, яхтах, що не займаються комерційними перевезеннями, і суднах валовою місткістю менше ніж 80 одиниць та/або потужністю головної енергетичної установки менше ніж 55 кВт. З цього випливає, що капітаном може бути і особа до 20 років.

Суб'єктом деяких складів злочинів є особа, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків певні відомості, а саме: відомості, що становлять державну таємницю (ст. ст. 328, 329 КК України), економічні, науково-технічні або інші відомості, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави (ст. 330 КК України).

Допуск до державної таємниці із ступенями секретності «особливої важливості», «цілком таємно» та «таємно», відповідно до ст. 22 Закону України «Про державну таємницю», надається дієздатним громадянам України віком від 18 років. В окремих випадках, які визначаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, за погодженням із Службою безпеки України громадянам України віком від 16 років може надаватися допуск до державної таємниці із ступенями секретності «цілком таємно» та «таємно», а

віком від 17 років – також до державної таємниці із ступенем секретності «особливої важливості» [212].

Вказівка на третейського суддю, як спеціального суб'єкта складу злочину, міститься у ч. 3 ст. 368-4 КК України. Третейськими суддями, згідно з ст. 18 Закону України «Про третейські суди», не можуть бути особи, які не досягли повноліття [233]. Тому третейський суддя може бути спеціальним суб'єктом складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 368-4 КК України, з досягненням 18-річного віку.

У ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 375, ч. 2 ст. 387 КК України міститься пряма вказівка на суддю, як спеціального суб'єкта відповідних складів злочинів. Ст. 127 Конституції України [110] та ч. 1 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [232] передбачають, що на посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

С. Є. Дідик вважає, що вік, з якого суддя як спеціальний суб'єкт складу злочину може нести кримінальну відповідальність, диференціюється залежно від судової інстанції, в якій суддя здійснює правосуддя (місцевий суд, апеляційний суд, Верховний Суд України) [70, 88]. З таким твердженням слід погодитись. Адже дійсно для зайняття посади судді апеляційного суду чи Верховного Суду України в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» передбачені додаткові вимоги, зокрема, підвищений стаж роботи. Однак не має вказівки на віковий ценз для зайняття посади судді апеляційного суду чи Верховного Суду України. У зв'язку із цим мінімальний вік судді відповідних судів можна визначити лише умовно. Тому такому умовному мінімальному віку судді відповідних судів не слід надавати кримінально-правового значення, оскільки можуть бути винятки. У зв'язку із цим, вважаємо, що суддя апеляційного чи Верховного Суду України є спеціальним суб'єктом складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 375, ч. 2 ст. 387 КК України, з того віку, в якому він одержує необхідний підвищений стаж роботи.

Суб'єктом деяких складів злочинів є особа, яка засуджена до певних видів покарань, зокрема штрафу або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (ч. 1 ст. 389 КК України), громадських чи виправних робіт (ч. 2 ст. 389 КК України), арешту (ст. 393 КК України), обмеження волі (ч. 1, 2 ст. 390, ст. ст. 391, 392 КК України), позбавлення волі (ч. 3 ст. 390, ст. ст. 391, 392, 393 КК України), а також особа, яка перебуває в попередньому ув'язненні (ст. 393 КК України), щодо якої суд прийняв рішення про застосування до неї примусового лікування (ст. 394 КК України) чи щодо якої встановлено адміністративний нагляд (ст. 395 КК України).

Аналіз положень Загальної частини КК України дозволяє зробити висновок, що штраф та позбавлення волі можуть бути застосовані до особи, яка досягла 14-річного віку, обмеження волі – до особи, яка досягла 18-річного віку, а всі інші види покарань – до особи, яка досягла 16-річного віку. На перший погляд, як зазначає Р. Л. Максимович, може видатися, що особи засуджені до покарання у виді штрафу або позбавлення волі можуть підлягати відповідальності з 14 років за вчинення відповідних складів злочинів. Проте, погоджуємось із цим вченим, що не слід забувати про положення ч. 2 ст. 22 КК України [145, 289].

Слід також зазначити, що особа, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, може бути суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 391 КК України, якщо вона наділена, ще однією додатковою ознакою, а саме: якщо ця особа, за порушення вимог режиму відбування покарання була піддана протягом року стягненню у виді переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери) або переводилась на більш суворий режим відбування покарання.

О. І. Плужнік вважає, що неповнолітні засуджені чоловічої статі можуть бути суб'єктами злісної непокори [197, 127]. Автор не наводить жодних аргументів на підтвердження такої позиції. Ю. В. Орел, проаналізувавши кримінально-виконавче законодавство України, дійшов висновку, що суб'єктом відповідного складу злочину може бути засуджений, який відбуває покарання у

виді позбавлення волі у виправній колонії мінімального, середнього або максимального рівня безпеки з досягненням повноліття. Основні аргументи цього науковця можна звести до наступного. По-перше, відповідно до ст. 18 КВК України, повнолітні особи, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього рівня безпеки та максимального рівня безпеки. Приміщення камерного типу (одиначні камери) створюються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з загальними умовами тримання, виправних колоніях середнього та максимального рівнів безпеки. У колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання приміщення камерного типу (одиначні камери) не створюється, оскільки дисциплінарне стягнення у виді переведення до приміщень камерного типу у цих колоніях не застосовується, бо засуджені, які злісно порушують режим тримання, підпадають у встановленому порядку переведенню на більш високий рівень безпеки, тобто до виправних колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. По-друге, у ст. 19 КВК України передбачено, що стосовно засуджених неповнолітніх покарання у виді позбавлення волі на певний строк виконують виховні колонії. Кримінально-виконавче законодавство України не передбачає поділ виховних колоній на види, залежно від рівня безпеки тримання засуджених. Таким чином, не має можливості за злісне порушення встановленого порядку відбування покарання перевести засудженого неповнолітнього на більш суворий режим відбування покарання, тобто з однієї дільниці до іншої в межах однієї виховної колонії або з однієї виховної колонії до іншої з більш високим рівнем безпеки. По-третє, ст. 145 КВК України не передбачає можливості застосування за порушення встановленого порядку і умов відбування покарання до засуджених неповнолітніх такого заходу стягнення, як переведення засудженого до приміщень камерного типу (одиначної камери), тому що ці установи ними не обладнуються. По-четверте, після досягнення засудженим 18-річного віку він повинен бути переведений із

виховної колонії для подальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. Після переведення до виправної колонії він може бути суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 391 КК України. По-п'яте, відповідно до ст. 148 КВК України, з метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли 18-річного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними 22 років. Такі засуджені, хоча вони і досягли повноліття, також не можуть бути суб'єктами складу злочину, передбаченого ст. 391 КК України, тому що вони продовжують відбувати покарання у виховних колоніях на умовах, встановлених для неповнолітніх [185, 137-142]. Повністю поділяємо точку зору Ю. В. Орела.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, вважаємо, що особа, яка засуджена до штрафу або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, громадських чи виправних робіт, арешту є суб'єктом відповідних складів злочинів з досягненням 16-річного віку, а особа, яка засуджена до обмеження волі – з досягненням 18-річного віку. Натомість особа, яка засуджена до позбавлення волі є суб'єктом складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 390, ст. ст. 392, 393 КК України, з досягненням 16 років, а складу злочину, передбаченого ст. 391 КК України з досягненням 18 років, а в окремих випадках навіть з 22 років.

У ст. 96 КК України зазначено, що примусове лікування може бути застосоване судом, незалежно від призначеного покарання, до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. З наведеного положення випливає, що примусове лікування може бути застосоване і до осіб, які вчинили злочин у 14-річному віці. Однак в даному випадку слід пам'ятати про положення ч. 2 ст. 22 КК України. Таким чином, особа, щодо якої суд прийняв рішення про застосування до неї примусового лікування, є суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 394 КК України з досягненням 16-річного віку.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», адміністративний нагляд встановлюється щодо повнолітніх осіб [206]. Таким чином, особа, щодо якої встановлено адміністративний нагляд, є суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 395 КК України, з досягненням 18-річного віку. Подібну точку зору висловлюють Р. Л. Максимович [145, 289] та Д. О. Назаренко [172, 154]. Так, Д. О. Назаренко зазначає, що «оскільки адміністративний нагляд може бути встановлений лише щодо повнолітніх осіб, до часу вчинення порушення правил адміністративного нагляду піднаглядний за своїм віком завжди буде старше за 18 років» [172, 156]. Цим вченим, у результаті вибіркового дослідження практики судів м. Харкова та Харківської області за 2002-2006 рр., яким було охоплено понад 190 справ, зібрані дані про вік засуджених за порушення правил адміністративного нагляду. На підставі цього зроблено висновок, що порушення правил адміністративного нагляду вчиняється в основному особами зрілого віку, зокрема віком від 25 до 40 років [172, 156].

Суб'єктом військових злочинів є військовослужбовці, а також військовозобов'язані під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів.

У кримінально-правовій літературі не існує єдиної думки з приводу віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом військових злочинів.

В. О. Навроцький стверджує, що «кримінальна відповідальність за військові злочини настає по досягненні 16-річного віку». Вчений, на користь того, наводить такі аргументами: 1) положення ст. 10 КК України 1960 року (ст. 22 КК України 2001 року) про вік кримінальної відповідальності жодних винятків стосовно аналізованої категорії злочинів не передбачають. Загальне ж правило полягає в тому, що кримінальній відповідальності можуть підлягати особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років; 2) чинне законодавство передбачає, що на військову службу курсантів військово-навчальних закладів можуть прийматися особи, котрі досягли 17-річного віку в рік зарахування на

навчання. З моменту зарахування до навчального закладу вони є такими, що перебувають на військовій службі, користуються всіма пільгами й перевагами військовослужбовців, а отже й підлягають відповідальності на рівних підставах з іншими військовослужбовцями; 3) військовополонені ворожих армій, котрі визнаються суб'єктом військових злочинів, можуть і не досягти 18-річного віку, наприклад, якщо вони призвані на службу у молодшому віці відповідно до національного законодавства [168, 691]. На нашу думку, не цілком можна погодитись із першим аргументом, оскільки положення ст. 22 КК України не можна тлумачити буквально. Встановлення загального віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності з 16 років, не означає, що саме з цього віку настає кримінальна відповідальність за будь-який злочин. Вік суб'єкта складу злочину може бути обумовлений ознаками спеціального суб'єкта, характером діяльності особи, займаною посадою або особливостями об'єктивної сторони [121, 121].

М. Карпенко [97, 40-41], В. А. Клименко [176, 874], В. П. Бодаєвський [29, 247] вважають, що відповідальність за військові злочини настає, як правило, з 18 років, тобто з віку призову на військову службу, а також може наставати до виповнення 17 років для курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів або вищих навчальних закладів, які мають військові навчальні підрозділи.

Ця позиція зазнала обґрунтованої критики з боку В. К. Грищука та М. М. Сенька. Вчені звертають увагу на те, що до кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів не можуть притягуватися особи, які не досягли мінімального, встановленого для відповідних категорій військовослужбовців віку. Погоджуємося із В. К. Грищуком та М. М. Сеньком, що «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за військові злочини для кожної категорії військовослужбовців різний і відповідає віку, з досягненням якого особа може бути призваною чи зарахованою на той чи інший вид військової служби» [61, 110-111].

Однак суб'єктом військових злочинів, крім військовослужбовців, є також військовозобов'язані. Погоджуємось із Р. Л. Максимовичем, який на підставі аналізу норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дійшов висновку, що мінімальний вік військовозобов'язаних становить 18 років [145, 290].

Третя група. Однак чинне законодавство України не містить прямої вказівки на мінімальний вік низки спеціальних суб'єктів складу злочину. У кримінально-правовій літературі щодо мінімального віку деяких із них висловлюються різні точки зору. Тому зосередимо свою увагу більш детальноше на мінімальному віці таких спеціальних суб'єктів.

Громадянин України є спеціальним суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 111 КК України, іноземець – ч. 1 ст. 114, ч. 2 ст. 244 КК України, а особа без громадянства – ч. 1 ст. 114 КК України. Законодавством не передбачено якихось особливостей щодо віку відповідних осіб, тому керуючись ст. 22 КК України вони можуть бути суб'єктом відповідних складів злочинів з досягненням 16 років.

Особа, яка є носієм вірусу імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби і знає про це є суб'єктом складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 130 КК України, а особа, яка хворіє на венеричну хворобу і знає про наявність у неї цієї хвороби – ч. 1 ст. 133 КК України. У ч. 4 ст. 7 Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» в редакції від 23 грудня 2010 року, зазначено лише, що особи віком від 14 років, у яких за результатами тестування виявлено ВІЛ, зобов'язані надати уповноваженому працівнику закладу, що проводив тестування, письмове підтвердження у довільній формі за власним підписом щодо отримання інформації ...про кримінальну відповідальність за свідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження та/або зараження ВІЛ [225]. Таким чином, з вище наведеного може скластися враження, що ці особи за склади злочинів, передбачені відповідно ч. 2, ст. 130 та ч. 1 ст. 133 КК України можуть підлягати

кримінальній відповідальності з 14 років. Проте, потрібно пам'ятати про положення ч. 2 ст. 22 КК України. Тому такі особи можуть бути суб'єктом відповідних складів злочинів лише з досягненням 16-річного віку. Подібна точка зору висловлюється і в кримінально-правовій літературі [151, 251; 56, 258].

Спеціальним суб'єктом деяких складів злочинів є медичний або фармацевтичний працівник (див. Додаток Д). Пряма вказівка на цього суб'єкта у «позитивній» формі міститься у ст. 131 КК України («медичний, фармацевтичний або інший працівник»), у ст. 132 КК України («службова особа лікувального закладу, допоміжний працівник, який самочинно здобув інформацію, або медичний працівник»), у ст. 139 КК України («медичний працівник, який зобов'язаний, згідно з установленними правилами, надати допомогу»), у ст. 140 КК України («медичний або фармацевтичний працівник»), у ст. 145 КК України («особа, якій лікарська таємниця стала відома у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків»), у ч. 2 ст. 168 КК України («працівник медичного закладу, якому відомості про усиновлення (удочеріння) стали відомі по службі чи по роботі»), а в «негативній» – у ч. 1 ст. 134 КК України («особа, яка не має спеціальної медичної освіти») та в ст. 138 КК України («особа, яка не має належної медичної освіти»). У ст. ст. 141, 142, 143, 144, 151, 184, 319 КК України хоча й відсутня вказівка на відповідного суб'єкта, але слід погодитись із більшістю науковців, що ці злочини можуть бути вчинені лише особою, що входить до кола суб'єктів правовідносин у сфері медичної діяльності [58, 12; 82, 16; 338, 76]. На це вказують або інші ознаки складу злочину, або санкції статей, у яких передбачається таке покарання, як позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

Законодавство України чітко не визначає, з досягненням якого віку особа може бути медичним або фармацевтичним працівником і відповідно підлягати кримінальній відповідальності. Не існує єдиної думки з приводу цього і в кримінально-правовій літературі. Так, Г. В. Чеботарьова лише зазначає, що вік медичного або фармацевтичного працівника істотно перевищує або перевищує

принаймі на кілька років встановлені в ст. 22 КК України «мінімумами». Вчений, на користь того, наводить наступні аргументами. По-перше, згідно із законодавством, що регулює відносини в галузі охорони здоров'я, медичною і фармацевтичною діяльністю в Україні можуть займатися лише особи, які мають відповідну спеціальну освіту та відповідають єдиним кваліфікаційним вимогам. Отримання такої освіти передбачає, що особа пройшла курс навчання у навчальному закладі відповідного рівня, витративши на це кілька років. При цьому у багатьох випадках для посад, пов'язаних із медичною діяльністю, вимагається ще й певний стаж роботи (наприклад, лікар II кваліфікаційної категорії повинен мати стаж понад 5 років). Отже, склади посягань на правопорядок у сфері медичної діяльності, суб'єктом яких є медичний або фармацевтичний працівник, фактично передбачають наявність такого суб'єкта, вік якого істотно перевищує 16 років. По-друге, законодавство, що регулює відносини у сфері медицини, дозволяє перебування осіб з неповною вищою освітою на посадах середнього медичного персоналу. Так, наприклад, кваліфікаційні вимоги до зубного лікаря передбачають: неповну вищу освіту (молодший спеціаліст) за напрямом підготовки "Медицина", спеціальністю "Стоматологія", спеціалізацію за профілем роботи без вимог до стажу роботи. Але й у подібних випадках вік особи, що може розглядатися як суб'єкт відповідних злочинів, перевищує (принаймні на кілька років) встановлені в ст. 22 КК мінімуми [338, 74].

Р. Л. Максимович спробував підрахувати мінімальний вік медичного або фармацевтичного працівника наступним чином. «В Україні, – як зазначає цей вчений, – загальний строк навчання у вищому медичному закладі становить шість років. Разом з тим, відповідно до п. 1.1 Положення про спеціалізацію (інтернатуру) випускників вищих медичних і фармацевтичних закладів освіти III – IV рівнів акредитації медичних факультетів університетів, яке затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 вересня 1996 року № 291 обов'язковою формою післядипломної підготовки випускників всіх факультетів медичних і фармацевтичних закладів освіти III – IV рівнів акредитації медичних

факультетів університетів незалежно від підпорядкування та форми власності є інтернатура. Строк навчання в інтернатурі залежить від виду спеціальності (див. Перелік спеціальностей та строки навчання в інтернатурі випускників медичних і фармацевтичних вищих навчальних закладів, медичних факультетів університетів, які затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 лютого 2005 року № 81). Мінімальний же строк становить один рік. Таким чином, якщо особа вступає до вищого навчального закладу у 17 років, то, – констатує цей вчений, – тільки по досягненні нею 24 років присвоюється кваліфікація лікаря – спеціаліста певного фаху» [145, 288].

Деякі науковці зазначають, що медичний працівник може підлягати кримінальній відповідальності з досягненням 18-річного віку. Так, Т. Ю. Тарасевич, провівши аналіз ознак медичного працівника, констатує, що «ним потрібно визнавати фізичну осудну особу, яка досягла 18-річного віку, відповідає кваліфікаційним вимогам (належна медична освіта, спеціалізація за певною спеціальністю медичного профілю, підвищення кваліфікації), має документ, який дає право займатися медичною діяльністю в Україні та виконує професійні обов'язки щодо надання медичної допомоги пацієнтам» [282, 11]. І. М. Філь також вважає, що «медичний працівник повинен досягнути на момент вчинення злочину повноліття» [330, 327].

Існує й точка зору, що медичним працівником як спеціальним суб'єктом складу злочину може бути фізична особа, що досягла 16-річного віку. Так, на думку Г. А. Пашіняна та І. В. Івшіна, виходячи із теорії кримінального права і правового статусу медичного працівника, під останнім як спеціальним суб'єктом професійних злочинів проти життя та здоров'я слід розуміти, ту що досягнула 16-річного віку осудну фізичну особу, яка отримала у встановленому законом порядку право на зайняття відповідним видом медичної діяльності, і на яку законно покладені обов'язки по опосередкованому наданню медичної допомоги громадянам [192, 106].

К. О. Черевко зазначає, що «суб'єктом складу злочину, передбаченого ч.1 ст. 134 КК, є фізична, осудна особа, яка досягла 16-річного віку та не має

спеціальної медичної освіти» [340, 12]. До осіб, які не мають спеціальної медичної освіти, К. О. Черевко відносить осіб, які не мають жодного відношення до медицини та осіб, які мають відношення до медицини, але не є лікарями-спеціалістами акушерами-гінекологами. До останньої групи, на думку цього вченого, належать: а) лікарі-спеціалісти, які за характером своєї професійної діяльності не уповноважені на проведення штучного переривання вагітності, тобто за спеціальністю не є акушерами-гінекологами (наприклад, лікар-спеціаліст уролог, стоматолог, невропатолог тощо); б) лікарі, які отримали вищу медичну освіту, але не є лікарями-спеціалістами (наприклад, лікарі-інтерни, лікарі, яким атестаційною комісією знято кваліфікаційну категорію або яким відмовлено у присвоєнні (підтвердженні) кваліфікаційної категорії) [340, 12]. Таким чином, з вище наведеного випливає, що К. О. Черевко очевидно припускає, що особи, які належать до другої групи, тобто медичні працівники, також підлягатимуть кримінальній відповідальності з досягненням 16-річного віку.

На нашу думку, кожна із наведених точок зору має право на існування з наступними уточненнями. Слід зазначити, що згідно із Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників, професії медичних та фармацевтичних працівників за кваліфікаційними характеристиками поділено на такі розділи: керівники, професіонали, фахівці, технічні службовці та робітники. До розділу «професіонали» належать професії без кваліфікаційної категорії, що вимагають від працівника: 1) кваліфікації за дипломом про повну вищу освіту, яка відповідає рівню спеціаліста або магістра, 2) спеціалізації за певною спеціальністю медичного профілю (інтернатура, курси спеціалізації). Тому слід погодитись з Р. Л. Максимовичем, що мінімальний вік для деяких медичних чи фармацевтичних працівників відповідних професій може становити 24 роки. Однак для деяких професій з відповідною кваліфікаційною категорією, що входять до цього розділу від працівника вимагається ще й підвищення кваліфікації (курси удосконалення, стажування, передатестаційні цикли тощо) і стаж роботи за фахом понад 5, 7 чи 10 років. Тому мінімальний

вік медичних чи фармацевтичних працівників, що зайняті на відповідних професіях становитиме більше 24 років.

До розділу «фахівці» належать професії без кваліфікаційної категорії, які потребують від працівника кваліфікації за дипломом про вищу освіту, яка відповідає рівню молодшого спеціаліста, бакалавра або спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування або інтернатуру). Тому можна погодитись з Т. Ю. Тарасевич та І. М. Філь, що мінімальний вік для деяких медичних чи фармацевтичних працівників відповідних професій може становити 18 років. Проте для деяких професій з відповідною кваліфікаційною категорією, що входять до цього розділу від працівника вимагається також ще й підвищення кваліфікації (курси удосконалення тощо) і стаж роботи за фахом понад 5, 7 чи 10 років. Тому мінімальний вік медичних чи фармацевтичних працівників, що зайняті на відповідних професіях становитиме більше 18 років.

До розділів «Технічні службовці» та «Робітники» належать професії, що вимагають від працівника повної або базової загальної середньої освіти та професійної підготовки на робочому місці. Тому теоретично можна припустити, що мінімальний вік для деяких медичних чи фармацевтичних працівників відповідних професій може становити навіть 16 років.

Таким чином, у законодавстві не має вказівки на мінімальний вік медичного або фармацевтичного працівника. Він залежить від сукупності кваліфікаційних вимог, які висуваються до тої чи іншої професії. Крім цього, може виникнути ситуація коли особа, яка в силу своїх здібностей, закінчує школу екстерном і може також екстерном закінчити навчальний заклад. У зв'язку із цим, вона може стати медичним або фармацевтичним працівником швидше за ті «вікові межі», які були визначені нами вище. Тому мінімальний вік медичного або фармацевтичного працівника не можна визначити чітко, а лише умовно. Однак такому умовному мінімальному віку медичного або фармацевтичного працівника не можна надавати кримінально-правового значення, оскільки можуть бути винятки. Тому ми вважаємо, що не має потреби на науковому рівні визначати мінімальний вік медичного або фармацевтичного

працівника як спеціального суб'єкта відповідних складів злочинів. Його слід з'ясовувати в кожному конкретному випадку.

Аналогічна ситуація виникає і щодо визначення мінімального віку таких спеціальних суб'єктів складу злочину: 1) керівника підприємства, установи або організації незалежно від форми власності (ч. 1 ст. 175 КК України); 2) керівника банку (ч. 1, 3, 4 ст. 220-1 КК України); 3) особи, на яку покладено обов'язок дотримуватись певних спеціальних правил (див. Додаток Д); працівника залізничного, водного або повітряного транспорту (ч. 1 ст. 276 КК України); 4) члена екіпажу, диспетчера управління повітряним рухом (диспетчера служби руху) (ст. 276-1 КК України); 5) аудитора (ч. 2 ст. 358, ч. 1 ст. 365-1, ч. 3 ст. 368-4 КК України); 6) експерта (ч. 2 ст. 358, ч. 3 ст. 368-4, ч. 1 ст. 384, ч. 1 ст. 385 КК України); 7) оцінювача (ч. 2 ст. 358, ч. 1 ст. 365-1, ч. 3 ст. 368-4, ч. 1 ст. 384 КК України); 8) адвоката (ч. 2 ст. 358 КК України); 9) нотаріуса (ч. 1 ст. 365-2, ч. 3 ст. 368-4 КК України); 10) перекладача (ч. 1 ст. 384, ч. 1 ст. 385 КК України); 11) пов'язаної з банком особи (ст. 218-1 КК України); 12) тренера (ч. 2 ст. 323 КК України); 13) незалежного посередника чи арбітра під час розгляду колективних трудових спорів (ч. 3 ст. 368-4 КК України); 14) прокурора (ч. 1 ст. 372, ч. 1 ст. 373, ч. 1 ст. 374, ч. 2 ст. 387 КК України). Мінімальний вік відповідних спеціальних суб'єктів складу злочину чітко не визначений в законодавстві та залежить від низки обставин, зокрема, тих вимог, що ставляться до осіб, які бажають займатися відповідною діяльністю.

Вказівка на службову особу, як спеціального суб'єкта складу злочину, міститься в багатьох статтях КК України, які знаходяться в різних розділах Особливої частини КК України. Наприклад, Р. Л. Максимович підрахував, що більш ніж в 70 статтях КК України передбачена вказівка на службову особу, як суб'єкта складу злочину. Крім цього, цей вчений наводить норми КК України, з тлумачення яких випливає висновок про те, що суб'єктом відповідного складу злочину є службова особа [146, 43-48]. За нашими підрахунками, КК України на

сьогодні містить пряму вказівку на службову особу більш ніж в 90 статтях і спостерігається тенденція до їх збільшення (Додаток Д).

Законодавство України чітко не визначає з досягненням якого віку можна бути службовою особою і відповідно підлягати кримінальній відповідальності. Не існує єдиної думки з приводу цього і в кримінально-правовій літературі. Одні вчені вбачають обґрунтовані підстави для визнання особи службовою тільки після досягнення нею 18 років (І. М. Залялова [86, 133]). Водночас є автори, які наводять аргументи на користь того, що особа може бути службовою з 16-річного віку (О. О. Бахуринська [27, 122-123], М. С. Туркот [291, 153]).

Консенсус із цього питання намагався віднайти Р. Л. Максимович, запропонувавши вирішувати питання про вік, з якого особа може бути визнана службовою, залежно від того, за якою ознакою вона визнається цим спеціальним суб'єктом складу злочину. Так, на думку цього вченого, «здійснювати функції представника влади вона (службова особа – М.В.) може, як правило, лише з настанням повноліття, а займати посаду, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, після досягнення 16-річного віку» [146, 110]. Однак, видається, що не варто визначати мінімальний вік цього спеціального суб'єкта. Адже ж сам Р. Л. Максимович зазначає, що з цього правила можуть бути винятки.

Таким чином, спеціальних суб'єктів складу злочину за «віковими» особливостями умовно можна поділити на три групи: 1) ті, мінімальний вік яких можна визначити шляхом аналізу ст. 22 КК України; 2) ті, мінімальний вік яких встановлений у певних нормативно-правових актах або його можна визначити шляхом їх аналізу; 3) ті, мінімальний вік яких законодавчо не врегульований. При з'ясуванні мінімального віку спеціальних суб'єктів складів злочинів, що віднесені до другої та третьої груп, в тому числі, слід брати до уваги норму, яка міститься у ст. 22 КК України та визначати чи не виходить цей вік за її межі.

Максимальний вік спеціального суб'єкта складу злочину. У 60-х роках ХХ ст. В. С. Орлов писав що, законодавець безпосередньо встановлює не лише мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, але й

максимальний, до якого особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, може бути визнана суб'єктом складу злочину [186, 98]. На сьогодні це не зовсім так, оскільки КК України не містить норми, яка б визначала максимальний вік суб'єкта складу злочину, в тому числі спеціального суб'єкта складу злочину. Проте доктрина кримінального права потребує з'ясування відповідного питання. Нам видається, що можна виокремити максимальний вік спеціального суб'єкта деяких складів злочинів, оскільки особа не завжди до кінця життя може бути ним.

Член виборчої комісії є спеціальним суб'єктом складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 157, ч. 2, 3, 7, 8 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 158-2, ч. 2 ст. 159 КК України. Згідно із п. 2 ч. 4 ст. 30 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» однією із підстав дострокового припинення повноважень члена Центральної виборчої комісії є досягнення ним 65-річного віку [234]. Таким чином, максимальний вік відповідного спеціального суб'єкта вище зазначених складів злочинів становить 65 років і декілька місяців, оскільки певний час відбувається процедура припинення цих повноважень.

Відповідно до ст. 52 та ч. 1 ст. 102 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [232] максимальний вік, до якого особа може бути суддею та підлягати кримінальній відповідальності у разі вчинення складів злочинів, передбачених ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 375, ч. 2 ст. 387 КК України як спеціальний суб'єкт відповідних складів злочинів, становить 65 років.

Особа, яка засуджена до громадських робіт, є спеціальним суб'єктом складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 389 КК України. Відповідно до ч. 3 ст. 37 КВК України кримінально-виконавча інспекція стосовно особи, яка відбуває покарання у виді громадських робіт, та після постановлення вироку досягла пенсійного віку направляє до суду подання про звільнення її від подальшого відбування покарання [126]. Таким чином, максимальний вік особи, яка засуджена до громадських робіт, як спеціального суб'єкта складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 389 КК України становить 60 років.

На підставі аналізу Загальної частини КК України можна, на нашу думку, виділити максимальний вік такого спеціального суб'єкта складу злочину: особа, яка засуджена до виправних робіт (ч. 2 ст. 389 КК України) або обмеження волі (ч. 1, 2 ст. 390, ст. ст. 391, 392 КК України). Відповідно до ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57 та ч. 3 ст. 61 КК України виправні роботи та обмеження волі не призначаються, зокрема особам, які досягли пенсійного віку. Пенсійний вік, згідно зі ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», становить 60 років для чоловіків, а щодо жінок, то з 1 жовтня 2011 року відбувається поступове його підвищення з 55 років до 60 років [213]. Якщо особі призначено один із вказаних видів покарань за кілька місяців до досягнення пенсійного віку, то виходячи із розміру цих покарань можна зробити наступні висновки. По-перше, максимальний вік, до якого особа, яка засуджена до обмеження волі, може бути суб'єктом вказаних злочинів, становить, як правило, наприклад, для чоловіків відповідно 60 років і кілька місяців або 64 роки і кілька місяців. По-друге, максимальний вік, до якого особа, яка засуджена до виправних робіт, може бути суб'єктом відповідного злочину, становить, як правило, наприклад, для чоловіків 61 рік та кілька місяців, за умови, що особа не вийшла на пенсію. У разі виходу цієї особи на пенсію, керуючись ч. 3 ст. 57 КК України, можна констатувати, що максимальний вік буде становити для чоловіків 60 років.

Максимальний вік, до якого особа може бути визнана суб'єктом військових злочинів не повинен бути вищим встановленого законом граничного віку перебування на військовій службі. Відповідно до ст. 22 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» граничний вік перебування на військовій службі становить: 1) до 45 років – для військовослужбовців рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом та для військовослужбовців молодшого офіцерського складу; 2) до 50 років – для військовослужбовців старшого офіцерського складу: майорів (капітанів 3 рангу), підполковників (капітанів 2 рангу); 3) до 55 років – військовослужбовців старшого офіцерського складу: полковників (капітанів 1

рангу); 4) до 60 років – для військовослужбовців вищого офіцерського складу. Крім цього, військовослужбовці Збройних Сил України та інших військових формувань, які мають високу професійну підготовку, досвід практичної роботи на займаній ними посаді, визнані військово-лікарською комісією придатними за станом здоров'я для проходження військової служби, на їх прохання можуть бути залишені на військовій службі понад граничний вік перебування на військовій службі на строк до 5 років у порядку, встановленому положеннями про проходження військової служби громадянами України [209].

2.4 Кримінально-правове значення віку суб'єкта складу злочину

Значення віку суб'єкта складу злочину при кваліфікації. Вік є обов'язковою ознакою суб'єкта складу злочину, тому при кваліфікації всіх суспільно небезпечних діянь виникає необхідність встановити, що особа досягла необхідного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Вчинення суспільно небезпечного діяння особою, що не досягла зниженого мінімального віку суб'єкта складу злочину, тобто 14-річного віку, свідчить про те, що немає суб'єкта складу злочину, а, отже, немає складу злочину, внаслідок чого виключається і кримінальна відповідальність [122, 148].

Суспільно небезпечне діяння особи, що не досягла загального мінімального віку суб'єкта складу злочину, тобто 16-річного віку оцінюється по-різному. Перша ситуація передбачає, що особа, що не досягла загального мінімального віку суб'єкта, не підлягає кримінальній відповідальності за суспільно небезпечні діяння, за які встановлюється відповідальність з 16 років [122, 149].

Відповідно до другої ситуації необхідно враховувати, що деякі склади злочинів, кримінальна відповідальність за які настає тільки з 16 років, містять елементи інших складів злочинів, відповідальність за які настає з 14 років. Тому недосягнення загального віку суб'єкта складу злочину, тобто 16 років, з якого допустима відповідальність за даний склад злочину, не виключає кримінальної

відповідальності за інші злочини, склад яких міститься у фактично вчинених особою діях, тобто за склади злочинів, відповідальність за які настає з 14 років [239, 198]. Однак на практиці трапляються випадки, коли суди цього не враховують. Так, Макарівським районним судом Київської області П. засуджено за ст. 297 КК України. Обставини справи такі: 13 червня 2004 року у с. Грузькому Макарівського району Київської області П. разом із Ч. на місцевому кладовищі викрав з могил Г. та С. алюмінієві огорожі вартістю 370 грн. В апеляційному та касаційному порядку справа не розглядалась. Заступник прокурора Київської області у клопотанні про перегляд справи в порядку виключного провадження порушив питання про скасування постановленого щодо П. судового рішення у зв'язку із неправильним застосуванням кримінального закону, зокрема, оскільки П. не досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність за ст. 297 КК України, він просить вирок скасувати, а кримінальну справу закрити за відсутністю в діях останнього складу злочину. Судова палата у кримінальних справах та Військова судова колегія Верховного Суду України клопотання заступника прокурора задовольнили, вказавши наступне. Із матеріалів справи вбачається, що П. народився 23 лютого 1989 р., а злочин ним було вчинено 13 червня 2004 року, тобто на момент вчинення інкримінованого діяння його вік становив 15 років 3 місяці. Злочин, передбачений ст. 297 КК України, до переліку злочинів, за які особа може підлягати кримінальній відповідальності у віці від 14 до 16 років, не включено. Таким чином встановлено, що під час вчинення суспільно небезпечного діяння П. не досяг віку, із якого настає кримінальна відповідальність, тому судом його засуджено необґрунтовано [323]. Видається, що суд неправильно кваліфікував дії П., оскільки не врахував, що склад злочину, передбачений ст. 297 КК України, містить елементи складу злочину, передбаченого ст. 185 КК України. Тому були всі підстави, щоб притягти П. до відповідальності за ст. 185 КК України.

У кримінально-правовій літературі найбільш повно і переконливо питання про те, що вчинення особою дій, передбачених статтею Особливої частини КК,

щодо якої вона не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, можна кваліфікувати за іншими статтями Особливої частини КК, що передбачають відповідальність за фактично вчинене, але за умови досягнення меншого віку, обґрунтував В. О. Навроцький. Цей вчений зазначає, що «вирішуючи питання про кримінально-правову оцінку діянь осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за діяння, передбачені однією статтею Особливої частини КК, проте досягли віку, з якого настає відповідальність за іншими статтями, що передбачають фактично вчинене, слід враховувати такі положення:

1) відповідальність осіб відповідного віку не може бути різною залежно від того, вчинено злочин одноосібно чи разом з особами, які досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

2) виділення в КК норм про складені злочини чи спеціальних норм, щодо яких передбачений більш високий вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, не спрямоване на декриміналізацію діянь з врахуванням віку особи. Такі норми призначені диференціювати відповідальність (як правило, у бік посилення);

3) загальні норми та норми, з яких утворені норми про складені злочини, діють одночасно зі спеціальними нормами та нормами про складені злочини. Передбачені ними склади злочинів відрізняються «віковою» ознакою суб'єкта складу злочину. Тому відповідні статті Особливої частини КК не конкурують між собою, а перебувають у відносинах суміжності. Щодо них не повинні застосовуватися правила кваліфікації, згідно з одним з яких перевагу має стаття про складений злочин, а з іншим – стаття, яка містить спеціальну норму;

4) наявність всіх ознак складу злочину, передбаченого іншою статтею Особливої частини КК, означає, що існує підстава кримінальної відповідальності. Відповідальність не може виключатися тому, що у скоєному немає ознак складу іншого злочину (передбаченого статтею з більш високим віком, з якого може наставати кримінальна відповідальність);

5) аналогічні ситуації, пов'язані з відсутністю інших ознак складу злочину, вирішуються на користь кваліфікації за статтями КК, щодо яких є ознаки складу злочину. Так, за розкрадання чужого майна особа, яка не наділена ознаками суб'єкта злочину, передбаченого ст. 191 КК, відповідає як за крадіжку чи шахрайство». Тому цей вчений робить висновок, що діяння осіб, які не досягли відповідного віку, повинні кваліфікуватись за тими статтями КК, щодо яких вони наділені ознаками суб'єкта [170, 252-253].

Аналогічно вирішується питання у випадку недосягнення особою підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину.

У науці кримінального права існує думка, що в окремих випадках як незлочинне потрібно оцінювати суспільно небезпечне діяння вчинене особою, що досягла підвищеного віку суб'єкта складу злочину. Зокрема, на думку окремих вчених, особа не підлягає кримінальній відповідальності за втягнення неповнолітнього у злочинну або іншу антигромадську діяльність у разі відсутності переваги у віці (незначної різниці у віці) між нею і потерпілим, що обчислюється місяцями, а тим більше днями. Так, в свій час А. П. Перминова відзначала, що якщо 18-річний вчинив злочин з підлітком, якому 17 років, то навряд в цьому випадку першому потрібно ставити у провину злочин, що передбачений ст. 210 КК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, особливо якщо підлітки жили разом і ніхто із них не відчував якоїсь ролі іншого. В цьому випадку немає втягнення в силу відсутності переваги у віці, хоча формально один дорослий, а інший неповнолітній [193, 68].

Інша група науковців висловлює протилежну точку зору, зокрема вважає, що кримінальна відповідальність повинна наставати незалежно ні від якої «вікової близькості». Н. П. Шевченко на користь цієї позиції наводить такі аргументи. Цей незначний віковий проміжок між неповнолітнім і особою, що досягла 18-річного віку, стає в реальності вельми істотним, оскільки визначає різну ступінь формування особи, різний життєвий досвід, фізичний розвиток, погляди на життя і навколишню дійсність. Тому він не повинен служити підставою до відмови в кримінальному переслідуванні. Незначна різниця у віці

винного і потерпілого не змінює юридичної природи вчиненого і не звільняє від відповідальності за втягнення [345, 137]. С. Ш. Ахмедова зазначає, що, у випадку встановлення вікової близькості, питання про можливого суб'єкта ст. 151 КК Російської Федерації (ст. 304 КК України) із законодавчого поля повністю передається на розсуд суду, що є недопустимим [16, 99]. В. В. Дзундза, М. В. Іванова, А. В. Ткаченко вважають, що вирішення зазначеної проблеми повинно здійснюватися з урахуванням соціальної обумовленості розглянутого складу злочину, інтересів найбільше ефективної охорони нормального розвитку та виховання неповнолітніх, а також принципів положень кримінальної політики у боротьбі із злочинністю неповнолітніх. Варто також прийняти до уваги, що притягнення до кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність – важливий засіб попередження злочинності неповнолітніх, одна з умов, що допомагають зупинити подальшу моральну деградацію неповнолітніх [69, 62; 87, 46; 286, 51].

Про складність цього питання свідчать і результати анкетування проведеного серед практичних працівників. Думки опитаних розділились приблизно однаково: 50,4 % вважають, що особа підлягає кримінальній відповідальності у разі відсутності переваги у віці за вчинення відповідного суспільно небезпечного діяння; 46,8 % – ні, 2,8 % – утримались від відповіді на це питання.

На нашу думку, при вирішенні питання кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у разі відсутності переваги у віці потрібно враховувати, чи заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони. Об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 304 КК України, є відносини, що пов'язані з нормальним становленням неповнолітнього – його фізичним, психічним і соціальним розвитком. Як ми вже зазначали в підрозділі 2.2, розвиток конкретного індивіда відбувається своєрідно. Тому не можливо визначити точних меж періодів розвитку людини, зокрема невідомо коли закінчується неповнолітній вік і починається дорослий вік. У зв'язку із цим, у

потерпілого, який на декілька місяців чи днів є молодший за суб'єкта відповідного складу злочину, може бути завершений фізичний, психічний і соціальний розвиток. А, оскільки такий розвиток завершився, то видається, що в такому випадку не буде заподіюватись шкода об'єкту кримінально-правової охорони. Тому питання про те, чи особа підлягає кримінальній відповідальності за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у разі незначної різниці у віці між нею і потерпілим, що обчислюється місяцями, а тим більше днями, слід вирішувати в кожному конкретному випадку шляхом проведення експертизи.

Вчинення особою суспільно небезпечних дій, передбачених статтею Особливої частини КК України, у разі коли вона не досягла мінімального віку спеціального суб'єкта складу злочину, можна кваліфікувати за іншими статтями Особливої частини КК України, що передбачають відповідальність за фактично вчинене, та щодо яких вона досягла мінімального віку загального суб'єкта складу злочину. Наприклад, особа не досягла 18-річного віку, коли за загальним правилом може бути службовою особою, і вчинила ухилення від сплати податків, що не входять в систему оподаткування, що визначена податковим законодавством, то вчинене слід кваліфікувати за ст. 192 КК України. Якщо відповідні дії вчиняє службова особа, то тоді потрібно кваліфікувати за ст. 364 КК України.

На практиці зустрічаються випадки, коли злочин вчиняється не однією особою, а у співучасті. Загальновизнаним на сьогодні у теорії кримінального права є те, що всі співучасники повинні бути наділені ознаками суб'єкта складу злочину, зокрема, досягнути віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Однак раніше як в кримінально-правовій науці, так і у правозастосовній практиці це питання ставилося під сумнів при з'ясуванні кількісної ознаки групи осіб. Так, Р. Р. Галіакбаров, Р. І. Міхеев, Р. Д. Сабіров і інші намагалися обґрунтувати можливість вчинення групового злочину коли одна особа наділена всіма ознаками суб'єкта складу злочину, а інші особи, що беруть участь у вчиненому, необхідними ознаками суб'єкта складу злочину не

володіли, наприклад, не досягли віку, з досягненням якого можна підлягати кримінальній відповідальності [52, 118-120; 156, 16-19; 253, 8-9].

Свого часу Пленум Верховного Суду визнавав можливість кваліфікації злочину, як вчиненого групою осіб, і тоді, коли лише одна особа підлягала кримінальній відповідальності. Так, у ч. 2 п. 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. №4 «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» містилось роз'яснення, що «дії учасника групового зґвалтування підлягають кваліфікації за ч. 3 ст. 117 КК і у тому разі, коли інші учасники злочину через неосудність, недосягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або з інших передбачених законом підстав не були притягнуті до кримінальної відповідальності» [228, 111].

Аналіз норми, яка передбачена у ст. 26 КК України унеможливорює таке розуміння групи осіб, як форми співучасті. У таких випадках винна особа діє як посередній виконавець.

Однак на практиці трапляються випадки, коли дії осіб, одна з яких є суб'єктом складу злочину, а інші – ні, у зв'язку із тим, що не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кваліфікуються як злочин вчинений групою осіб. Так, вироком Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 28 липня 2006 року А. засуджено за ч. 3 ст. 185 КК України. А визнано винним у тому, що він 20 квітня 2006 р. у м. Вознесенську Миколаївської області, за попередньою змовою з малолітніми Т. та С., кримінальну справу щодо яких закрито із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, проник на територію кооперативу «Сад над Бугом», де з дачного будинку таємно викрав майно І. вартістю 982 грн. та з подвір'я дачної ділянки майно Г. вартістю 728 грн. 40 коп. В апеляційному порядку справа не розглядалась. У касаційному поданні заступник Генерального прокурора України, посилаючись на неправильне застосування судом кримінального закону, просить змінити вирок щодо А. і виключити із обвинувачення кваліфікуючу ознаку – вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб.

Судова палата у кримінальних справах Верховного Суду України клопотання заступника Генерального прокурора України, задовольнили, вказавши наступне. Відповідно до вимог ст. ст. 18, 22 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Кримінальній відповідальності за крадіжку підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 14 років. Із матеріалів справи вбачається, що кримінальну справу щодо малолітніх Т. та С., які разом з А. вчинили крадіжку з дачних будинків кооперативу «Сад над Бугом», закрито у зв'язку з недосягненням ними віку, із якого настає кримінальна відповідальність, із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру. Відповідно до роз'яснень п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. №2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність», при вирішенні питання про кваліфікацію злочину, вчиненого дорослою особою із залученням неповнолітніх осіб, які внаслідок свого віку (ст. 22 КК України) чи неосудності (ст. 19 КК України) не є його суб'єктами, треба мати на увазі, що таке спільне вчинення злочину не утворює співучасті. Таким чином, суд визнав А. винним у вчиненні злочину за попередньою змовою з особами, які не можуть бути суб'єктами злочину, необґрунтовано [325, 98-100].

При вчиненні злочину співучасник може помилятися щодо фактичного віку іншого співучасника. У науці кримінального права дискусійним є питання кваліфікації діяння співучасника, який помилявся щодо фактичного віку іншого співучасника. Так, на думку одних науковців, такі випадки повинні вважатися посереднім виконанням [326, 12]. Інші науковці вважають, що помилка в ознаках співучасника не повинна впливати на оцінку посягання, воно має кваліфікуватися як закінчений злочин, вчинений групою осіб [252, 87], треті – такі посягання потрібно кваліфікувати як замах на вчинення групового злочину [170, 303]. Видається, що правильною є остання позиція, оскільки кожен учасник із співучасників усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії

або бездіяльності та дії чи бездіяльності інших співучасників. Кожен знає, що він вчиняє злочин спільно з іншими співучасниками. Кожен бажає чи свідомо допускає настання суспільно небезпечних наслідків спільного посягання.

Таким чином, можна запропонувати такі правила кваліфікації з врахуванням віку суб'єкта складу злочину:

1) суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка не досягла 14-річного віку, не повинно кваліфікуватись як злочин;

2) суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка не досягла 16-річного або підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину, не повинно кваліфікуватись як злочин за статтею КК України, кримінальна відповідальність за якою може наставати відповідно з 16-річного чи підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину. Однак може кваліфікуватись як злочин за іншими статтями КК України, кримінальна відповідальність за якими може наставати відповідно з 14-річного чи з 16-річного віку;

3) втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у разі незначної різниці у віці між ним і суб'єктом складу злочину не потрібно кваліфікувати як злочин у випадку, коли буде доведено, що його (потерпілого) фізичний, психічний і соціальний розвиток завершився;

4) суспільно небезпечне діяння співучасника, який помилявся щодо фактичного віку іншого співучасника, потрібно кваліфікувати як замах на вчинення групового злочину.

Значення віку суб'єкта злочину при призначенні покарання.

Призначення покарання – це завершальний етап процесу обрання судом при винесенні обвинувального вироку конкретного виду, міри кримінально-правового впливу на суб'єкта злочину. Обрання судом виду і міри покарання є трудоємною оціночною діяльністю, яка потребує високої кваліфікації і великого досвіду роботи. Призначаючи суб'єкту злочину покарання, суд обов'язково має враховувати його вік. Від того чи враховано вік суб'єкта злочину при призначенні покарання залежить досягнення мети покарання.

У КК України встановлено дві системи покарань: одна для осіб, яким до вчинення злочину виповнилося 18 років (ст. 51 КК України), а інша – для неповнолітніх (ст. 98 КК України). В. В. Антипов і В. І. Антипов свого часу дійшли висновку про те, що КК України містить 15 норм, що виключають застосування 10 видів покарань відносно 30 різних суб'єктів за наявності певних обставин [10, 37]. Однією з обставин, що виключає можливість застосування певних видів покарань виступає вік суб'єкта злочину, а саме неповнолітній та пенсійний вік суб'єкта злочину, а також вчинення особою злочину у віці понад 65 років.

На підставі аналізу норм Розділу XV Загальної частини КК України можна зробити висновок, що до неповнолітніх віком від 16 до 18 років не застосовуються такі види покарань: позбавлення військового, спеціального звання, рангу чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні, довічне позбавлення волі. До неповнолітніх віком до 16 років застосовуються два види покарань: штраф та позбавлення волі на певний строк (всі інші види покарань не застосовуються).

Слід з'ясувати питання чи особа повинна досягти відповідного віку (16 років для того, щоб до неї застосовувались покарання передбачені ст. 98 КК України, 18 років – ст. 51 КК України) на момент вчинення злочину чи призначення покарання. Адже особа може вчинити злочин, наприклад, у 15-річному чи 17-річному віці, а суд може призначати їй покарання на момент, коли особі виповниться відповідно 16 чи 18 років. Зокрема, лише в ст. 64 КК України йдеться про те, що «довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років...». У ст. 101 КК України передбачено, що «арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років...». В інших нормах про покарання як дорослих, так і неповнолітніх такої вказівки немає.

У п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства в

справах про злочини неповнолітніх» зазначається: «перелік видів покарань, визначений у ст. 98 КК України, є вичерпним. Інші основні та додаткові покарання до неповнолітніх не застосовуються, навіть якщо на час розгляду справи судом вони досягли повноліття. Визначаючи розмір покарання таким особам, суд має виходити з відповідних положень статей 99-102 КК України» [224, 81]. Таким чином, на думку Пленуму, особа повинна досягти відповідного віку (16 років чи 18 років) на момент вчинення злочину. Однак з цим не можна погодитись з наступних міркувань. По-перше, як ми вже зазначали, лише щодо двох видів покарань у КК України міститься вказівка, на який момент особа повинна досягти відповідного віку: довічне позбавлення волі – на момент вчинення злочину, а арешт – на момент постановлення вироку. Отже, можна припустити, що законодавець вважає, що щодо всі інших видів покарань особа повинна досягти відповідного віку або на момент вчинення злочину, або на момент призначення покарання. Якщо законодавець вважав би по-іншому, то про це він би прямо вказав у відповідній статті, що регламентує конкретний вид покарання. По-друге, якщо на момент постановлення вироку особа здатна усвідомлювати покарання, відбувати його, і воно сприяють її виправленню, то має бути їй призначене. По-третє, якщо використовувати правило про те, що особа повинна досягти відповідного віку (16 років для того, щоб до неї застосовувались покарання передбачені ст. 98 КК України, 18 років – ст. 51 КК України) на момент призначення покарання, а не вчинення злочину, то це дасть змогу застосовувати більший спектр покарань і тим самим частково уникнути проблем, що зумовлені конструкцією санкцій статей Особливої частини КК України (про це див. нижче).

Досягнення суб'єктом злочину пенсійного віку виключає можливість застосування таких видів покарань: громадських робіт (ч. 3 ст. 56 КК України), виправних робіт (ч. 2 ст. 57 КК України) та обмеження волі (ч. 3 ст. 61 КК України). Відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року, пенсійний вік становить

60 років для чоловіків, а щодо жінок, то з 1 жовтня 2011 року відбувається поступове його підвищення з 55 років до 60 років [213].

Однак у судовій практиці трапляються випадки, коли особам, які досягли пенсійного віку, призначаються вищевказані види покарань. Зокрема, вироком Алчевського міського суду Луганської області від 22 січня 2010 року ОСОБА 5 засуджена за ч. 1 ст. 286 КК України до покарання у виді обмеження волі на строк 2 роки без позбавлення права керувати транспортними засобами. Ухвалою Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2011 року, на нашу думку, цей вирок змінено правомірно, оскільки ОСОБІ 5 на момент постановлення вироку виповнилось 62 роки, і тому відповідно до вимог ст. 61 КК України до неї не може бути застосоване таке покарання як обмеження волі [324].

Деякі категорії осіб, згідно із Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року, мають право на пенсію за віком на пільгових умовах, тобто після досягнення іншого меншого віку [223]. На думку В. В. Антипова та В. І. Антипова, на осіб, для яких встановлено зменшений (пільговий) пенсійний вік, поширюються норми КК України, які виключають застосування певних видів покарання до осіб, що досягли пенсійного віку. Ці вчені зазначають, що «всі покарання, які заборонено застосовувати до осіб пенсійного віку (виправні роботи, громадські роботи та обмеження волі), передбачають примусове залучення засуджених до праці. Саме тому соціальною підставою виключення для таких осіб цих видів покарань є їх непрацездатність. Наразі встановлення пільгового пенсійного віку означає, що в цьому віці більшість відповідних осіб так само втрачають працездатність, як інші особи – з досягненням загального пенсійного віку. Тому такі особи з досягненням встановленого саме для них пенсійного віку не можуть бути засуджені до виправних робіт, громадських робіт і обмеження волі» [10, 67]. З викладеними міркуваннями цих вчених не можна не погодитись. Крім цього, Конституційний Суд України дав офіційне тлумачення словосполучення «пенсіонерів по старості», що міститься в абз. 6 ст. 125 Житлового кодексу України. До

пенсіонерів по старості, крім осіб, яким згідно з законодавством України призначено пенсію за віком, віднесено також осіб, що вийшли на пенсію за віком із зменшенням пенсійного віку [241]. Водночас слід зазначити, що особа може виявити бажання працювати після досягнення пільгового пенсійного віку і одержувати пенсію з більш пізнього віку. Вона не звертатиметься до відповідних органів призначити їй пенсію. У разі призначення покарання такій засудженій особі, перед судовими органами можуть виникнути певні труднощі із встановленням, чи відповідна особа належить до категорії громадян, яка має право на пенсію за віком на пільгових умовах й на момент призначення їй покарання наявні всі підстави для отримання цієї пенсії, тобто вона досягла пенсійного віку. Але це не може і не повинно бути перешкодою для неврахування пенсійного віку і таким чином погіршення становища особи.

Окремі категорії осіб мають право на пенсію за вислугу років. Проте, слід погодитись з В. В. Антиповим та В. І. Антиповим, що наявність у засудженої особи права на пенсію за вислугу років не є підставою, що виключає застосування до неї виправних робіт, громадських робіт чи обмеження волі. Право на отримання пенсії за вислугу років, як правило, пов'язано зі стажем роботи і виникає незалежно від віку відповідних осіб. КК України передбачає, що відповідні види покарань не застосовуються до осіб, що досягли пенсійного віку, а не пенсійного стажу [10, 67-68].

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України суд призначає покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 53 КК України. Однак на практиці при призначенні покарання неповнолітньому або особі пенсійного віку суди стикаються з низкою проблем, що зумовлені конструкцією санкцій статей Особливої частини КК України. По-перше, в окремих санкціях статей Особливої частини КК України відсутні ті покарання, які можуть бути призначені неповнолітньому або особі пенсійного віку (наприклад, ч. 1 ст. 296, ч. 1 ст. 347 КК України – у разі відсутності в неповнолітнього віком від 14 до 16

років самостійного доходу або майна, на яке може бути звернено стягнення; ст. 128 КК України). По-друге, за наявності альтернативних видів покарань, зазначених у відповідній санкції статті Особливої частини КК України, неповнолітньому або особі пенсійного віку може бути призначено лише найбільш суворий вид покарання, оскільки інші види покарань, які передбачені в ній, не можуть бути призначені відповідній категорії осіб (наприклад, ст. 116, ст. 117, ч. 1 ст. 122, ст. 123 КК України).

Пленум Верховного Суду України в п. 8 постанови від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» щодо осіб пенсійного віку рекомендує два варіанти вирішення відповідних проблем: закрити справу і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання. Щодо неповнолітніх, то у п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх» зазначається: «Якщо санкцією закону, за яким засуджується неповнолітній, передбачено лише такі види покарань, які з огляду на вік підсудного чи його стан не можуть до нього застосовуватися, суд звільняє його від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, або відповідно до ст. 7 КПК закриває справу і звільняє його від кримінальної відповідальності, або постановляє обвинувальний вирок і звільняє засудженого від покарання». Однак, погоджуємось з В. В. Полтавець, що виходячи з особливостей вчиненого злочину та особи винного не завжди таке вирішення цієї проблеми є правильним. Не в усіх випадках вирішує цю проблему й застосування ст. 69 КК України, оскільки виходячи з її змісту призначення покарання відповідно до ст. 69 КК України повинно мати місце лише у виключних випадках при наявності в конкретній справі певних умов [199, 76].

На думку І. Гринихи, проблеми призначення покарання неповнолітнім та особам пенсійного віку, що виникають на практиці можна вирішити шляхом реформування системи покарань, що застосовуються до неповнолітніх, та

вдосконалення конструкції санкцій ряду статей Особливої частини КК України [57, 317-319]. З такою пропозицією можна погодитись, але лише частково. Якщо при конструюванні санкцій статей Особливої частини КК України враховувати ті покарання, що застосовуються до неповнолітніх, то це може призвести до іншої проблеми. Зокрема, суди зможуть необґрунтовано призначати менш суворі види покарань дорослим суб'єктам злочину.

Заслуговує підтримки пропозиція В. І. Тютюгіна про те, що уникнути відповідних проблем на практиці можна шляхом доповнення ст. 103 КК України положенням, яке дозволить суду призначити неповнолітньому покарання більш м'яке, ніж передбачено санкцією, у випадках, якщо закріплені в санкції види покарання не можуть бути призначені неповнолітньому чи може бути призначений лише один, найбільш суворий вид покарання із тих декількох, які альтернативно нею передбачені [292, 47-50]. Пропозицію цього автора підтримують і інші вчені [165, 39-40; 199, 76]. Крім цього, слід погодитись з В. В. Полтавець про «доцільність розширення сфери застосування таких видів покарання як громадські та виправні роботи, завдяки включенню до кола осіб, до яких можуть застосовуватися ці види покарання, також і осіб, яким виповнилося 14 років» [199, 78]. Однак такого роду пропозиції спрямовані на вирішення відповідних проблем лише щодо неповнолітніх. Тому вважаємо, що до ст. 56 та ст. 57 КК України слід внести зміни, на підставі яких суд зможе призначати покарання у вигляді громадських або виправних робіт особам пенсійного віку, що продовжують працювати, у випадках, якщо закріплені в санкції види покарання не можуть бути призначені таким особам чи може бути призначений лише один, найбільш суворий вид покарання із тих декількох, які альтернативно нею передбачені. Адже після досягнення пенсійного віку продовжують працювати 1,3 млн. осіб (станом на 1 жовтня 2011 р.) [202, 9].

Обставиною, що виключає можливість застосування довічного позбавлення волі, відповідно до ч. 2 ст. 64 КК України, виступає вчинення особою злочину у віці до 18 років та у віці понад 65 років. Більшість науковців

вважає правильною таку регламентацію цього питання [39, 251; 175, 174; 178, 155].

Водночас В. В. Антипов та В. І. Антипов висловлюють іншу точку зору. Ці вчені зазначають, що зі змісту ч. 2 ст. 64 КК України «слідuje, що довічне позбавлення волі не застосовується як до осіб, які вчинили злочин у віці понад 65 років, так і до осіб, яким є понад 65 років на момент постановлення вироку» [10, 87]. Видається, що з такою позицією важко погодитись. Норма, що закріплена в ч. 2 ст. 64 КК України, виражена реченням з однорідними членами, які між собою поєднані сурядним сполучником «а також». Словосполучення «на момент постановлення вироку» міститься в другому однорідному члені речення і стосується жінок, що були в стані вагітності. У першому однорідному члені речення, де є вказівка «на осіб у віці понад 65 років», відсутнє словосполучення «на момент постановлення вироку». Тому обставиною, що виключає можливість застосування довічного позбавлення волі є вчинення особою злочину у віці понад 65 років.

Вік суб'єкта злочину є характеристикою обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України, тобто вчинення злочину неповнолітнім.

У кримінально-правовій літературі неоднозначно вирішується питання про те, чи завжди суд повинен враховувати при призначенні покарання неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставину, що пом'якшує покарання. Так, П. П. Серков вважає, що неповнолітні інколи усвідомлюють, що суд зобов'язаний врахувати як обставину, що пом'якшує покарання, недосягнення ними повноліття. Крім цього, цю обставину вони можуть використовувати в цілях полегшення участі інших осіб (однак цього може і не бути). Тому цей вчений пропонує надати можливість судовим органам не враховувати неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставину, що пом'якшує покарання, у випадках вчинення злочинів, відповідальність за які настає з 14-річного віку, тобто тих, характер і небезпеку яких вказані особи усвідомлюють в більшій мірі [264, 35]. Цю пропозицію підтримує і Енхее Батбаяр. Цей автор ще й вважає, що

підставою для відмови врахувати цю пом'якшуючу обставину можуть бути і інші обставини вчинення злочину, наприклад, вчинення злочину проти особи на ґрунті помсти, ревнощів і т.д., до досягнення ним повноліття тільки тому, що по досягненні ним 18-річчя на нього не будуть поширюватись пільги, передбачені кримінальним законодавством [24, 74-75]. Однак, на нашу думку, така пропозиція може викликати деякі труднощі на практиці, оскільки судам важко буде встановити чи дійсно неповнолітній, вчиняючи злочин, усвідомлював меншу міру кримінального покарання, виконував найбільш небезпечні діяння з метою полегшити участь інших співучасників. Ми вважаємо, що обставини, які пом'якшують покарання, в тому числі і вчинення злочину неповнолітнім, мають враховуватись судом незалежно від суб'єктивного усвідомлення їх суб'єктом злочину.

А. І. Ігнатов вважає, що неповноліття не повинно визнаватись пом'якшуючою обставиною у випадку вчинення тяжкого злочину [89, 198].

Однак слід погодитись з більшістю вчених, що неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставина, яка пом'якшує покарання, не повинен обумовлюватись тяжкістю вчинення злочину [40,140; 73, 48; 98, 92; 167, 54]. На нашу думку, слід виходити із того, що тяжкість вчиненого злочину як об'єктивна ознака складу злочину, не може обумовлювати суб'єктивну ознаку складу злочину, зокрема вік суб'єкта злочину. Крім цього, позиція А. І. Ігнатова прямо суперечить закону, адже КК України не ставить врахування обставин, які пом'якшують покарання, в залежність від тяжкості вчиненого злочину. Так, якщо проаналізувати КК України, то можна побачити наступне. Щодо обставин, які обтяжують покарання, у ч. 2 ст. 67 КК України міститься пряма вказівка про те, що суд має право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнавати будь-яку із зазначених у ч. 1 цієї статті обставин, за винятком обставин, зазначених у пунктах 2, 6, 7, 9, 10, 12, такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вироку. Щодо обставин, які пом'якшують покарання, у ст. 66 КК України такої вказівки немає. Тому суд не може не враховувати неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставину, яка пом'якшує покарання. Крім цього,

Пленум Верховного Суду України в абз. 2 п. 5 постанови від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» зазначає, що «неповнолітній вік особи, яка вчинила злочин, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 КК є обставиною, яка пом'якшує покарання. Вона обов'язково має враховуватись при призначенні покарання – незалежно від того, чи досяг підсудний на час розгляду справи повноліття».

Таким чином, при призначенні покарання суд зобов'язаний враховувати неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставину, яка пом'якшує покарання, і не може ігнорувати його.

Деякі науковці піддають сумніву доцільність існування у КК розглядуваної обставини, яка пом'якшує покарання. Так, М. І. Качан зазначає, що вчинення злочину неповнолітнім не повинно враховуватись як обставина, яка пом'якшує покарання, в межах ст. 61 КК Російської Федерації (ст. 66 КК України), оскільки законодавець виходячи із принципу гуманізму, вже врахував його при конструюванні глави 14 КК Російської Федерації (розділ XV КК України), встановлюючи максимальні межі покарань, що призначаються неповнолітнім, та, які істотно відрізняються від максимальних меж покарань, що призначаються в загальному порядку. Призначення покарання неповнолітньому в порядку глави 14 КК Російської Федерації (розділ XV КК України) і ст. 61 КК Російської Федерації (ст. 66 КК України) утворює повторне врахування однієї і тієї ж обставини, що порушує правило про недопустимість подвійного врахування [98, 93-94]. У зв'язку із цим цей вчений пропонує виключити цю обставину з КК.

Т. І. Нікіфорова пропонує вчинення злочину неповнолітнім «виключити із переліку обставин, які пом'якшують покарання, а при призначенні покарання враховувати особливості психічного та фізичного розвитку неповнолітнього під час вчинення ним злочину і на момент розгляду справи у суді у рамках характеристики особи винного» [180, 57-60]. Позицію цього автора підтримує О. С. Яцун [353, 137].

Ми не погоджуємось із цими науковцями. Принцип недопустимості подвійного врахування, відповідно до ч. 3 ст. 66 КК України полягає в тому, що обставина, яка пом'якшує покарання повинна бути передбачена в статті Особливої частини КК України як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію. Норми Розділу XV КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» містяться в Загальній частині КК України. Крім цього, виключення вчинення злочину неповнолітнім із переліку обставин, які пом'якшують покарання, не вирішить проблеми. Якщо цієї обставини не буде в переліку обставин, які пом'якшують покарання, то суд зможе враховувати неповнолітній вік суб'єкта злочину як такий що пом'якшує покарання на підставі ч. 2 ст. 66 КК України.

Слід також зазначити, що в зміст поняття «неповнолітній вік суб'єкта злочину», на нашу думку, повинні входити ознаки, що характеризують хронологічний (календарний) вік людини. Особливості психічного та фізичного розвитку неповнолітнього – це ознаки, які характеризують психологічний вік людини і не охоплюються поняттям «неповнолітній вік суб'єкта злочину». Тому за таких умов вчинення злочину неповнолітнім може існувати як обставина, яка пом'якшує покарання, а особливості психічного та фізичного розвитку неповнолітнього враховуватись в рамках характеристики особи винного.

У ч. 3 ст. 66 КК України хоч і передбачено положення про недопустимість подвійного врахування пом'якшуючої обставини, коли вона передбачена в статті Особливої частини, проте не вказано, як бути, коли ця обставина вже врахована в нормах Загальної частини. Слід погодитись з В. М. Бурдіном, що «у зв'язку з цим видається доцільним доповнити ст. 66 положенням про те, що коли пом'якшуючі обставини враховані в нормах не тільки Особливої, а й Загальної частини КК, вони не повинні повторно враховуватися при вирішенні питань кримінальної відповідальності. Таким чином, неповноліття злочинця буде враховуватись як обставина, яка пом'якшує відповідальність у всіх тих випадках, коли для неповнолітніх не передбачено пільгових норм» [40, 141-142].

У кримінально-правовій літературі неоднозначно вирішується питання про те, чи потрібно диференційовано підходити до практичного врахування неповнолітнього віку як обставини, яка пом'якшує покарання. Висловлені пропозиції науковців до вирішення цього питання можна об'єднати в дві групи.

Представники першої групи вважають, що не потрібно диференційовано підходити до практичного врахування неповнолітнього віку як обставини, яка пом'якшує покарання. Зокрема, В. М. Бурдін зазначає, що «немає потреби у створенні окремої норми, якою передбачалося б врахування віку від 14 до 16 років як обставини, що особливо пом'якшує кримінальну відповідальність неповнолітніх. Адже не завжди особа в 14 років буде становити меншу суспільну небезпеку, ніж особа у 17 років. Вирішення цього питання цілком можливе в межах норм про індивідуалізацію кримінальної відповідальності і покарання» [40, 142-143].

Представники другої групи пропонують внести до КК відповідну норму, яка дасть можливість враховувати як обставину, яка пом'якшує покарання, не просто вчинення злочину неповнолітнім, а конкретний вік неповнолітнього суб'єкта злочину. Особливо звертається увага на необхідність зниження покарання неповнолітнім у віці від 14 до 16 років. Так, на думку П. П. Серкова, при призначенні покарання неповнолітнім суди повинні враховувати цю обставину не як написану абстракцію. В кожному конкретному випадку слід диференційовано підходити до вирішення питання, в залежності від особливостей вікових категорій неповнолітніх (підліток це чи юнак) [264, 34-35]. Л. О. Долиненко вважає, що вчинення злочину неповнолітнім у віці від 14 до 16 років необхідно враховувати як особливо пом'якшуючу відповідальність обставину. Така вказівка в самому законі була б гарантією здійснення на практиці диференційованого підходу до неповнолітніх при індивідуалізації кримінальної відповідальності і покаранні з врахуванням вікових особливостей кожної групи [73, 50-51]. М. М. Бабаєв зазначає, що правильно вчиняють ті слідчі і судові органи, які розглядають вчинення злочину особою, якій ще немає 16 років, як особлива, якісно своєрідна пом'якшуюча обставина. В цих випадках

вироки підкреслюють, що у врахування береться не просто неповноліття, а конкретний вік підсудного: 14 або 15 років. Такий підхід дасть можливість розслідуванню більш правильно вирішувати питання про вид відповідальності для винного, а суду – більш точно індивідуалізувати покарання підлітку [17, 26-27].

Слід зазначити, що в КК України законодавцем диференційовані види і строки покарань, які можуть призначатись неповнолітнім. Тому, на нашу думку, пропозиція представників другої групи щодо диференційовано підходу до практичного врахування неповнолітнього віку як обставини, яка пом'якшує покарання має сенс.

Як вже зазначалось, відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України при призначенні покарання суд може визнати такими, які його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Аналіз судової практики показує, що при призначенні покарання суди враховують як обставину, яка його пом'якшує, зокрема, молодий або похилий вік суб'єкта злочину.

Питання про те, чи можуть молодий або похилий вік суб'єкта злочину виступати обставиною, яка пом'якшує покарання, у теоретичних розробках вирішується по-різному. Більшість науковців лише констатують, що молодий або похилий вік суб'єкта злочину враховуються судами як обставини, які пом'якшують покарання, про те, не висловлюють свого ставлення до цього [123, 121; 178, 161; 264, 35].

Іншу думку стосовно цього питання висловлює Т. І. Нікіфорова. Вона вважає, що оскільки вік особи є її невід'ємною властивістю, то молодий або похилий вік суб'єкта злочину може бути враховано при призначенні покарання лише в рамках особи винного, а не як обставина, яка пом'якшує покарання [180, 155].

63,3 % працівників прокуратури та суду вважає, що молодий або похилий вік суб'єкта злочину повинні враховуватись як обставини, що характеризують особу винного відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, 33,1 % – як обставина, яка пом'якшує покарання на підставі ч. 2 ст. 66 КК України, 0,9 % – залежно від

злочину або як обставини, що характеризують особу винного, або як обставина, яка пом'якшує покарання, 0,9 % – повинен враховуватись тільки похилий вік проте, не вказано яким чином, на думку 0,9 % – не повинні враховуватись та 0,9 % – утримались від відповіді на це запитання.

Видається, що обидві точки зору щодо врахування при призначенні покарання молодого або похилого віку суб'єкта злочину мають право на існування. Так, через багатогранність природи особи винного неможлива в законодавстві у повному обсязі конкретизація всіх обставин, що її характеризують. У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2004 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» наведено приблизний перелік таких обставин. До них віднесено і вік особи винного. Крім цього, перелік передбачених в ст. 66 КК України обставин, які пом'якшують покарання, не є вичерпним. Тому окремі обставини, що характеризують особу винного, зокрема, молодий або похилий вік суб'єкта злочину, при призначенні покарання можуть бути враховані як обставини, що його пом'якшують. На нашу думку, вирішення питання про врахування при призначенні покарання молодого або похилого віку суб'єкта злочину слід залишити на розсуд суду. Адже суддівський розсуд є явищем об'єктивним, зумовленим колом рішень, що виносяться у справі, оскільки вітчизняній традиції правозастосування більше притаманний дискреційний метод, аніж формальний [141, 338]. У зв'язку із цим розкриємо зміст понять «молодий вік суб'єкта злочину» та «похилий вік суб'єкта злочину».

У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року дається визначення молодих громадян. Відповідно до ст. 1 цього Закону молоді громадяни – це громадяни віком від 14 до 35 років [226]. У п. 1 Порядку надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 2003 року № 916 під молодими громадянами України, які можуть одержати цільовий пільговий державний кредит для здобуття вищої освіти за денною, вечірньою та заочною формою

навчання у вищих навчальних закладах незалежно від форми власності розуміються громадяни України віком до 28 років, які успішно склали вступні іспити або навчаються на будь-якому курсі вищого навчального закладу. Ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 року містить визначення молодого вченого – це вчений віком до 35 років [220].

Виходячи з вище наведених положень відповідних нормативно-правових актів під суб'єктом злочину, що досяг молодого віку, потрібно було б розуміти особу, якій на момент вчинення злочину виповнилось 14 років. Проте, потрібно пам'ятати, що з 14 до 18 років суб'єкт злочину вважається неповнолітнім. Неповнолітній вік суб'єкта злочину як обставина, яка пом'якшує покарання, закріплений уже в п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України. Тому, на нашу думку, дотримуючись принципу неврахування однієї і тієї ж обставини двічі, під суб'єктом злочину, що досяг молодого віку потрібно розуміти особу, якій на момент вчинення злочину виповнилось 18 років.

Однак у судовій практиці зустрічаються випадки, коли при призначенні покарання особам, які вчинили злочин у віці від 14 до 18 років як обставина, що його пом'якшує вказується молодий вік. Зокрема, постановою Глухівського міськрайсуду Сумської області ОСОБА 4, яка народилася 19 серпня 1994 року, звільнена від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, із застосуванням примусового заходу виховного характеру у вигляді передачі її під нагляд батька. Відповідно до постанови, злочин був вчинений за таких обставин: 28 грудня 2010 року, в період з 13 години по 13 годину 30 хвилин, ОСОБА 4, знаходячись в приміщенні аудиторії № 19 будівлі професійно-педагогічного коледжу Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, розташованої у м. Глухові по вул. Києво-Московській, 51, таємно викрала з жіночої сумки студентки цього ж коледжу належний останній гаманець з картою банку “ПриватБанк”. ОСОБА 4 того ж дня через банкомат зняла наявні на картковому рахунку гроші у сумі 1643 грн., які в подальшому витратила на власні потреби. При призначенні покарання однією із обставин, що

пом'якшують його суд визнав молодий вік ОСОБИ 4 [273]. Ми вважаємо, що вказавши на молодий вік як обставину, що пом'якшує покарання, суд вчинив неправильно. З постанови випливає, що ОСОБИ 4 на момент вчинення злочину виповнилось 16 років, тобто вона є неповнолітньою. Тому як обставина, що пом'якшує покарання, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України повинен враховуватись неповнолітній вік особи, а не молодий.

У вищенаведених нормативно-правових актах по-різному визначається вік, до досягнення якого особа вважається молодим громадянином. Видається, що при визначенні віку, до досягнення якого особа може вважатися молодим громадянином, мають застосовуватися положення Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року, оскільки вони є загальними і поширюються на більше коло осіб. Виходячи з положень цього Закону під молодим віком суб'єкта злочину потрібно розуміти вчинення особою злочину до досягнення 35 років.

Слід відзначити, що таким же самим чином це питання відображене і в судовій практиці. Так, вироком Дунаєвецького районного суду від 25 травня 2011 року Особу 2 засуджено за ч. 1 ст. 121 КК України. При призначенні покарання суд врахував молодий вік Особи 2, якій на час вчинення злочину виповнилось 29 років. На цей вирок прокурором була подана апеляція. У апеляції він вказав, що посилення суду на молодий вік є безпідставним, оскільки на час вчинення злочину Особі 2 виповнилось 29 років, вона отримала середньо-спеціальну освіту та усвідомлювала значення своїх дій. Колегія суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Хмельницького апеляцію прокурора залишила без задоволення і в ухвалі від 13 липня 2011 року визнала, що Дунаєвецьким районним судом правильно враховані обставини, що значно пом'якшують покарання, зокрема, молодий вік Особи 2 [275].

Законодавець планує знизити вік, до досягнення якого особа вважатиметься молодим громадянином. Так, 27 вересня 2013 року Указом Президента України затверджено Стратегію розвитку державної молодіжної політики на період 2020 року. Реалізація цієї стратегії передбачає протягом

2013-2015 років підготовку пропозицій щодо внесення змін до законів стосовно зменшення вікових меж молоді до 28 років [227].

Деякі науковці звертають увагу на те, що не виправданим є врахування як обставини, що пом'якшує покарання, наприклад, 26-річного віку, коли особу людини повністю сформовано [167, 136]. Тому під молодим віком суб'єкта злочину вчені пропонують розуміти вік особи, що межує з неповнолітнім (18-20 (21) років) [167, 136]. З цим твердженням не можна не погодитись. Адже згідно сучасної вітчизняної вікової періодизації психічного розвитку людини з 18 до 21 року триває друга фаза юнацького періоду – власне юність. Дорослий період починається з 21 року [49, 59]. Тому вважаємо, що Вищий спеціалізований суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ повинен дати роз'яснення такого змісту: «молодий вік суб'єкта злочину» може бути врахований при призначенні покарання як обставина, яка пом'якшує його, відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України. Під суб'єктом злочину, що досяг молодого віку, потрібно розуміти особу, що вчинила злочин у віці від 18 до 21 року.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 року громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більше як півтора року [221].

Л. О. Долиненко зазначає, якщо суд встановив наявність у справі обставин, які пом'якшують покарання, незалежно від того вказані вони в законі чи ні, то він зобов'язаний і враховувати їх [73, 81]. Повністю поділяємо точку зору Л. О. Долиненко. Відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України при призначенні покарання суду лише надається право визнавати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не вказані в законі, зокрема, молодий та похилий вік суб'єкта злочину. У випадку, коли суд визнав окрему обставину такою, що пом'якшує покарання, зокрема, молодий чи похилий вік суб'єкта злочину, то у нього виникає обов'язок врахувати цю обставину при призначенні покарання.

Висновки до Розділу 2

1. Використання таких термінологічних зворотів як «вік кримінальної відповідальності», «мінімальний вік кримінальної відповідальності», «вік настання кримінальної відповідальності», «вікові межі кримінальної відповідальності», «віковий критерій кримінальної відповідальності» у наукових доробках як синонім до законодавчого «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» є недопустимим. Адже складається враження, що: 1) кримінальній відповідальності як інституту кримінального права притаманний певний вік; 2) з досягненням особою певного віку настає кримінальна відповідальність. Допустимим є використання термінологічного звороту «вік суб'єкта складу злочину», оскільки вік пов'язаний з особою, зокрема, суб'єктом складу злочину.

2. Виділено істотні ознаки поняття «вік суб'єкта складу злочину» та запропоновано таке його визначення.

Вік суб'єкта складу злочину – це визначена кримінальним законом кількість прожитих особою років, з досягненням яких у разі вчинення злочину, вона може підлягати кримінальній відповідальності.

3. Мінімальний вік суб'єкта складу злочину обов'язково повинен бути закріпленим у КК України, оскільки це є однією із вимог Конвенції ООН про права дитини 1989 р., яку ратифікувала Верховна Рада України. Український законодавець щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину використовує диференційований підхід в залежності від певних видів складів злочинів. Однак проведений аналіз дозволяє назвати такі аргументи проти використання диференційованого підходу щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину: 1) міжнародні нормативно-правові акти не передбачають обов'язковості використання цього підходу; 2) цей підхід породжує проблему щодо формування переліку складів злочинів, кримінальна відповідальність за які може наставати зі зниженого мінімального віку суб'єкта складу злочину; 3) вікова періодизація психічного розвитку є умовною та не

визначає чітких меж вікових періодів. Тому й не варто класти її в основу диференційованого підходу; 4) диференційований підхід не вирішує питання «вікової незрілості».

4. Автор підтримує підхід про встановлення єдиного мінімального віку суб'єкта складу злочину в 14 років. Мінімальний вік, з досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку, повинен співпадати з мінімальним віком суб'єкта складу злочину. Адже для встановлення мінімального віку суб'єкта кримінального проступку слід використовувати ту ж підставу, що й для встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину. мінімальний вік

5. Суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 304 КК України, та тими, що є спеціальною нормою щодо неї, не повинен входити у ту вікову категорію, у якій знаходиться потерпілий. Адже для того, щоб вчинити певний вплив на потерпілого і заподіяти шкоду об'єкту складу злочину, суб'єкт повинен бути на рівень вищим у своєму психічному розвитку. У ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 1 ст. 304, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України, міститься вказівка на потерпілого – неповнолітню особу, а в ч. 4 ст. 303, ч. 2 ст. 304 та ч. 3 ст. 307 КК України – на потерпілого – малолітню особу. Тому суб'єктом цих складів злочинів є відповідно особа, яка досягла 18-річного віку, та особа, яка досягла 16-річного віку.

5. Запропоновано викласти ст. 22 КК України у такій редакції:

Стаття 22 Вік, з досягненням якого особа може бути суб'єктом злочину.

Особа, яка не досягла 14-річного віку не може бути суб'єктом злочину. До особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, у віці з 11 до 14 років можуть застосовуватись примусові заходи виховного характеру, якщо вона розуміє характер і значення діяння.

Особа, яка досягла 18-річного віку, може бути суб'єктом злочинів, передбачених ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2

ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України, в тій частині, що є спеціальною нормою щодо тої, що міститься в ч. 1 ст. 304 КК України, а також злочинів, передбачених ч. 1 ст. 304, ч. 2 ст. 300, ч. 1 ст. 301 КК України.

6. 14-річний, 18-річний або вищий вік спеціального суб'єкта складу злочину є його загальною, а не спеціальною ознакою, оскільки він є іншою характеристикою віку суб'єкта складу злочину та не наділяє його якимись новими якостями. Включення 14-річного, 18-річного або вищого віку спеціального суб'єкта складу злочину до числа його спеціальних ознак суперечило б вченню про спеціальний суб'єкт складу злочину.

7. Запропоновано в науковий обіг ввести поняття «вікові» особливості спеціального суб'єкта складу злочину. Спеціальних суб'єктів складу злочину залежно від їх «вікових» особливостей умовно поділено на три групи. До першої групи віднесено тих спеціальних суб'єктів складу злочину, мінімальний вік яких можна визначити шляхом аналізу ст. 22 КК України, до другої – спеціальних суб'єктів складу злочину, мінімальний вік яких встановлений у певних нормативно-правових актах або його можна визначити шляхом їх аналізу, а до третьої – спеціальних суб'єктів складу злочину, мінімальний вік яких законодавчо не врегульований. При з'ясуванні мінімального віку спеціальних суб'єктів складів злочинів, що віднесені до другої та третьої груп, в тому числі, слід брати до уваги норму, яка міститься у ст. 22 КК України та визначати, чи не виходить цей вік за її межі.

8. Визначено максимальний вік спеціального суб'єкта деяких складів злочинів, а саме: максимальний вік члена Центральної виборчої комісії як спеціального суб'єкта складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 157, ч. 2, 3, 7, 8 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 158-2, ч. 2 ст. 159 КК України – 65 років і декілька місяців; максимальний вік, до якого особа може бути суддею та підлягати кримінальній відповідальності у разі вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 375, ч. 2 ст. 387 КК України як спеціальний суб'єкт відповідних злочинів, становить 65 років; максимальний вік особи, яка засуджена до

громадських робіт як спеціального суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 389 КК України, – 60 років; максимальний вік, до якого особа може бути визнана суб'єктом військових злочинів не повинен бути вищим встановленого законом граничного віку перебування на військовій службі.

9. Визначено значення віку суб'єкта складу злочину при кваліфікації діяння та при призначенні покарання. Запропоновано такі правила кваліфікації з врахуванням віку суб'єкта складу злочину:

1) суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка не досягла 14-річного віку, не повинно кваліфікуватись як злочин;

2) суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка не досягла 16-річного або підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину, не повинно кваліфікуватись як злочин за статтею КК України, кримінальна відповідальність за якою може наставати відповідно з 16-річного чи підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину. Однак може кваліфікуватись як злочин за іншими статтями КК України, кримінальна відповідальність за якими може наставати відповідно з 14-річного чи з 16-річного віку;

3) втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у разі незначної різниці у віці між ним і суб'єктом складу злочину не потрібно кваліфікувати як злочин у випадку, коли буде доведено, що його (потерпілого) фізичний, психічний і соціальний розвиток завершився;

4) суспільно небезпечне діяння співучасника, який помилявся щодо фактичного віку іншого співучасника, потрібно кваліфікувати як замах на вчинення злочину у співучасті.

РОЗДІЛ 3

ВІК ЯК ОЗНАКА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ

3.1 «Вікова» характеристика потерпілого від злочину

У КК України відсутнє визначення поняття «потерпілий». Немає єдиного розуміння поняття «потерпілий» у науці кримінального права. Найбільша дискусія точиться з приводу такої істотної ознаки, що має визначальне значення для розкриття матеріального змісту цього поняття, як кола суб'єктів, які можуть визнаватись потерпілими. Слід зазначити, що ніхто з вчених не заперечує визнання потерпілим від злочину фізичної особи. Однак немає єдиного підходу щодо того, чи можна визнавати потерпілим від злочину юридичну особу, державу, інші різноманітні соціальні утворення та суспільство в цілому. Висловлені в кримінально-правовій літературі точки зору щодо цього питання можна умовно об'єднати в дві групи.

На думку представників першої групи, зокрема В. Є. Батюкової [26, 28, 34], Д. Б. Булгакова [37, 52-55], М. С. Сірік [265, 44-45] та інших, поряд із фізичною особою потерпілим від злочину може бути і юридична особа. Крім цього, окремі вчені звертають увагу на те, що потерпілим від злочину можуть бути ще й відокремлені структурні підрозділи юридичної особи (філія, представництво), організації, що виконують статутні завдання без створення юридичної особи, та держава [200, 43-47], інші соціальні утворення, суспільство в цілому [261, 48].

Прихильники другої групи, зокрема А. М. Красіков [113, 40], Є. В. Лашук та А. А. Музика [166, 73], Т. І. Присяжнюк [204, 64], вважають, що потерпілим від злочину не може бути юридична особа, держава, інші різноманітні соціальні утворення та суспільство в цілому. Так, Т. І. Присяжнюк зазначає, що «базовим інтересом для кримінального права, його метою повинна бути людина, її права та свободи. Очевидно, що як за концепцією природного права, так і за спрямованістю вітчизняного законодавства юридичні особи, суспільство і

держава є похідними цінностями. Підняття ж на один щабель із людиною колективних цінностей і держави, неприховане нехтування інтересами людини на користь інтересів держави й колективу – спадщина радянської правової системи». Однак цей вчений погоджується із тим, що на сьогодні є сенс прирівняти в кримінальному праві права юридичної особи до деяких прав потерпілого. Тому у випадку спричинення злочином шкоди майну та діловій репутації юридичної особи, її офіційні представники набувають прав потерпілого, визначених у кримінальному законі [204, 64, 75-76].

А. А. Музика та Є. В. Лашук пише, що «юридичну особу не можна називати потерпілим у матеріальному праві – потерпілим від злочину, оскільки відповідне кримінально-каране діяння вчиняється не з приводу юридичної особи, а з приводу об'єкта права власності такої особи. Окрім того, юридична особа ніколи не зазнає ані фізичного, ані психічного впливу. Етимологічно слово «потерпілий» не пов'язано з поняттям юридичної особи, це «людини, що дістала фізичну травму, зазнала матеріальних втрат, кривди і т. ін.»» [166, 73].

Не вдаючись у наукову полеміку, видається, що потерпілим від злочину може бути як фізична особа, так і юридична особа. Адже законодавчі зміни до КК України про застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб призвели до повної зміни кримінально-правових традицій. Якщо юридична особа піддається санкціям, то, по-суті, вважається суб'єктом кримінальної відповідальності, і, напевно, цілком логічно би було визнати її потерпілим від злочину. Крім цього, у ст. 55 КПК України міститься визначення поняття «потерпілий у кримінальному провадженні». Ним може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Вважаємо за недоцільне в межах цієї роботи більш детально розглядати поняття потерпілого від злочину, яке було об'єктом низки окремих дисертаційних робіт [8; 26; 37; 200; 204; 261; 265; 327]. Розглянемо лише питання, що стосуються віку потерпілого від злочину. Як ми вже

зазначали в розділі 1, досягнення встановленого законом віку, пов'язано лише з фізичною особою.

Потерпілим від злочину може бути будь-яка фізична особа, незважаючи на ті чи інші ознаки, які притаманні їй, в тому числі і вік. Незалежно від віку особа потерпілого охороняється від злочинного посягання, тобто починаючи з моменту народження і закінчуючи смертю. Коли необхідно звужити коло осіб, які можуть визнаватись потерпілими від конкретних злочинів, законодавець включає в їх склад деякі ознаки потерпілого. У зв'язку із цим ще за радянських часів П. С. Дагель запропонував увести в кримінальне право поняття «спеціальний потерпілий» [64, 22].

Критикуючи теорію «спеціального потерпілого», М. В. Сенаторов зазначив: «Для того, щоб стверджувати, що той чи інший склад злочину передбачає спеціального потерпілого, необхідно назвати хоча б один склад, який містив би загального потерпілого. Проте у кримінальному законі такого складу злочину не існувало і не існує, на відміну, скажімо, від складу із загальним суб'єктом злочину» [261, 103]. Навряд чи такі аргументи можна визнати переконливими. У нормах Особливої частини КК України теж не знайдеш хоча б один склад де зазначений загальний вік суб'єкта злочину. Він визначений у Загальній частині КК України і це дає підстави його застосовувати.

На сьогодні думку П. С. Дагеля щодо виокремлення поняття «спеціального потерпілого» поділяють окремі науковці [166, 73; 204, 102-104; 287, 105-113]. Зокрема, Т. І. Присяжнюк зазначає, що формулювання поняття «спеціальний потерпілий» на кшталт «спеціального суб'єкта», безумовно, має практичне значення, оскільки дозволяє розмежувати суміжні склади злочинів. Зазвичай фізичні (стать, вік, інвалідність), соціальні (соціальне походження, національність, посада), правові (громадянин України, іноземець) характеристики особи не мають значення для визначення поняття «потерпілий», але кожна з них в окремих випадках відіграє важливу роль при встановленні ознак конкретного складу злочину, тобто законодавець спеціально наголошує

на значенні певних характеристик особи, вважаючи саме їх такими, що формують у суб'єкта злочину мотивацію вчинення злочинного діяння [204, 103].

А. А. Музика та Є. В. Лашук звертають увагу на те, що «якщо правове становище (статус), вік, стать чи інші ознаки людини у кримінальному законі виділено спеціальним терміном (наприклад, представник влади, працівник правоохоронного органу, член громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону – ст. 342 КК України; неповнолітній – ст. 304 КК України), – таку людину слід називати спеціальним потерпілим від злочину» [166, 86].

С. В. Дьоменко до ознак, за якими розподіляються види спеціальних потерпілих, відносить: вік, стан, соціальні функції та інші [80, 38].

Таким чином, однією з ознак, за якими виділяється спеціальний потерпілий, є його вік.

Серед практичних працівників, яких ми опитали, більшість (63,3 %) вважає, що не доцільно виділяти в кримінальному праві поняття «загального» і «спеціального» потерпілого, на думку 35,8 % – доцільно, а 0,9 % – утримались від відповіді на це запитання.

На питання «Чи може бути, на Вашу думку, вік особи підставою для визнання її «спеціальним» потерпілим?»: 57,8 % практичних працівників відповіли, що ні, 40,4 % – так, на думку 0,9 % – це частково залежить від злочину, а 0,9 % – утримались від відповіді на це запитання.

Слід зазначити, що дані проведеного анкетування показують певну непослідовність та нелогічність деяких практичних працівників при відповіді на запитання. Так, на думку 8,3 % практичних працівників, не доцільно виділяти в кримінальному праві поняття «загального» і «спеціального» потерпілого, однак вони вважають, що вік особи може бути підставою для визнання її «спеціальним потерпілим».

С. В. Дьоменко зазначає, що «виходячи з обов'язковості загальних норм до спеціальних можна виділити два види спеціального потерпілого. Перший

вид, це спеціальні потерпілі, які передбачені ст. 67 КК України і вони не визначені як обов'язкова ознака складу злочину. Другий вид спеціальних потерпілих навпаки передбачений тільки ознакою у диспозиціях складів злочинів Особливої частини КК України» [80, 38]. Вік як ознака спеціального потерпілого має прояв у обох зазначених видах, що підкреслює його суспільну значимість. У ст. 67 КК України на основі розглядуваної ознаки спеціальним потерпілим є малолітній (п. 6 ч. 1) та особа похилого віку (п. 6 ч. 1). У нормах Особливої частини КК України вік як ознака потерпілого від злочину описується за допомогою таких понять як «новонароджена дитина», «дитина», «малолітній», «неповнолітній», «особа похилого віку». Розкриємо зміст цих понять.

Новонароджена дитина. Термін «новонароджена дитина» для позначення віку потерпілого міститься у складах злочинів, які передбачені ст. 117 та ч. 2 ст. 135 КК України. У кримінально-правовій літературі по-різному тлумачиться зміст поняття, яке позначається цим терміном. Причиною цього є відсутність на сьогодні в медичній науці єдиного підходу до розуміння змісту поняття «новонароджена дитина».

Більшість науковців розкривають зміст досліджуваного поняття через педіатричний критерій, тобто новонародженою вважають дитину з моменту народження і до 28 днів життя [115, 45; 177, 259; 346, 8]. Підставою для такого підходу послужили положення Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 р. № 179.

У різних галузях медичної науки зміст поняття «новонароджена дитина» розкривається не однаково. У судовій медицині під новонародженим розуміють немовля в першу добу після народження, в акушерстві – протягом 7 днів після народження, а в педіатрії – по 28-й день включно [43, 131].

У медичних енциклопедіях вказано, що новонароджена – це дитина з моменту народження, першого вдиху, і перерізання пуповини до

чотиритижневого віку [30, 35; 114, 250]. Цієї точки зору притримується і О. В. Серьогіна, яка зазначає, що період новонародженості дорівнює чотиритижневому віку дитини [263, 84].

С. В. Тасаков при розкритті змісту поняття «новонароджена дитина» використовує судово-медичний та педіатричний критерії. Так, досліджуючи склад злочину, передбаченого ст. 106 КК Російської Федерації (ст. 117 КК України), цей вчений зазначає, що питання про віднесення дитини до категорії новонародженої слід вирішувати залежно від того, чи здійснено позбавлення її життя матір'ю під час пологів або відразу ж після пологів, або воно здійснене нею в умовах психотравмуючої ситуації, або в стані психічного розладу, що не виключає осудності: у першому випадку дитину слід відносити до категорії новонародженої протягом доби з моменту її народження, а в другому і третьому випадках її слід вважати новонародженою протягом одного місяця з дня народження [284, 9].

Окремі науковці визначають поняття «новонароджена дитина» на основі акушерського критерію. Зокрема, О. Б. Кургузкіна зазначає, що було би правильним вважати дитину новонародженою протягом тижневого періоду її життя від народження (168 годин після народження), коли дитина іще мало при звичаєна до життя поза утробою матері, слаба, кісткові тканини її м'які, вона потребує особливого бережного ставлення [130, 19].

Деякі науковці, зокрема О. Л. Старко [276, 10] та М. О. Трясоумов [289, 55], дійшли висновку, що судово-медичний, акушерський та педіатричний критерії є непридатними для визначення моменту завершення періоду новонародженості при кваліфікації умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. Вони вважають, що момент завершення періоду новонародженості потрібно пов'язувати із моментом завершення особливого психофізичного стану жінки, який визначається у кожному конкретному випадку. Тому, на думку цих вчених, встановлення будь-яких конкретних строків періоду новонародженості щодо складу злочину, передбаченого ст. 117 КК України є недоцільним. З такою позицією, на нашу думку, важко

погодитись, оскільки вона суперечить положенням ч. 2 ст. 135 КК України. Зі змісту ч. 2 ст. 135 КК України випливає, що на новонародженість не впливає обумовлений пологами стан матері новонародженої дитини. Крім цього, за такого підходу різні поняття позначатимуться одним терміном «новонароджена дитина», що порушує принцип єдності термінології та може призвести до неоднозначного вирішення питань відповідальності на практиці. Загальновизнано, що однакові поняття мають мати однаковий зміст в межах всього кримінального закону і всієї системи законодавства. У протилежному разі порушується єдність і цілісність законодавства.

А. Л. Карасова пропонує запозичити досвід польського законодавця та виключити з диспозиції ст. 106 КК Російської Федерації (ст. 117 КК України) поняття «новонароджена дитина», а відповідальність встановити за вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів і під впливом процесу пологів [96, 82-83]. Однак такий підхід, на нашу думку, не вирішить проблеми, оскільки вказівка на новонароджену дитину як потерпілого міститься також в ч. 2 ст. 135 КК України.

Поділяємо точку зору переважної більшості дослідників стосовно того, що під новонародженою потрібно розуміти дитину з моменту народження і до 28 днів життя. Слід погодитись з А. А. Байбаріном, що приблизно такий період, з позицій педіатрії, займає пристосування організму новонародженого до навколишнього світу і дозрівання всіх життєво важливих систем організму. Крім того, аналогічним є і порядок протікання так званого «післяпологового періоду» в матері, під час якого відбувається відновлення режиму функціонування всіх систем організму і нормалізація гормонального рівня, а також психічна адаптація жінки до нової соціальної ролі. В той же час слід враховувати, що всі вказані часові періоди є приблизними, в кожному випадку час їх протікання обумовлений індивідуальними особливостями організму, тому виділення вказаного періоду слід вважати умовним [19, 169-170].

Дитина, неповнолітній, малолітній. У ст. 148, ч. 1 ст. 150, ст. 166, ч. 1 ст. 169 КК України, для позначення потерпілого законодавець використовує

термін «дитина», у п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України – «малолітня дитина», у ч. 2 ст. 146, ч. 3 ст. 149, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 2 ст. 299, ч. 4 ст. 303, ч. 3 ст. 307 КК України – «малолітній», у ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ст. 141, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 147, ч. 2 ст. 149, ч. 3 ст. 152, ч. 2 ст. 153, ч. 2 ст. 172, ч. 2 ст. 181, ч. 2, 3 ст. 300, ч. 2, 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324, ч. 2 ст. 365-2 КК України – «неповнолітній». Крім цього, у ч. 2 ст. 136 КК України як синоніми вживаються терміни «малолітній» та «дитина». У назвах ст. ст. 137 та 164 КК України міститься вказівка на дітей, а натомість у диспозиціях цих статей – на неповнолітнього. У назві і в ч. 1 ст. 304 КК України міститься вказівка на неповнолітнього, а у ч. 2 цієї статті – на малолітнього (див. Додаток Ж). Тому важливо розкрити зміст понять, які позначаються цими термінами, та встановити їх співвідношення.

Відповідно до ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [109]. Подібне визначення поняття «дитина» міститься у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. [222]. У ст. 6 СК України передбачено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. При цьому дитина до досягнення 14 років вважається малолітньою, а у віці від 14 до 18 років – неповнолітньою [268]. Питання про поділ дітей на малолітніх та неповнолітніх аналогічно вирішується у ст. ст. 31 та 32 ЦК України [335].

У ст. 3 КПК України передбачено, що малолітня особа – це дитина до досягнення нею 14-ти років; неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від 14-ти до 18-ти років [119].

Отже, в КПК України зміст поняття «неповнолітній» по іншому розкривається, ніж в СК України та ЦК України. Видається, що при розкритті змісту поняття «неповнолітній», яке міститься у КК України, слід керуватись положеннями СК України та ЦК України. Адже це питання більше входить в предмет їхнього регулювання. Роз'яснення поняття неповнолітнього, яке

міститься у КПК України до уваги не беремо, оскільки його предмет регулювання суспільних відносин є вужчим.

Таким чином, виходячи з вищенаведеного поняття «дитина» є ширшим за змістом, до складу якого входять поняття «малолітній» та поняття «неповнолітній».

Лише в двох Постановах Пленуму Верховного Суду України містяться роз'яснення змісту понять «неповнолітній» та «малолітній». Так, у п. 6 Постанови від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» розкривається зміст поняття «малолітня дитина» як потерпілий від злочину, передбаченого п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України [229], а у п. 10 Постанови від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику в справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» – зміст понять «малолітній» та «неповнолітній» як потерпілих від злочинів, передбачених ст. ст. 152 та 154 КК України [230]. У вище названих постановах дано таке саме розуміння аналізованих понять, що й у СК України та ЦК України.

Одним із негативних моментів, на нашу думку, є те, що Пленум Верховного Суду України в Постанові «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», роз'яснюючи зміст поняття малолітньої дитини як потерпілого від злочину, передбаченого п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, чомусь не вважає за потрібне розкрити зміст поняття «неповнолітній» як потерпілого від злочину, передбаченого ч. 3 ст. 120 КК України [229]. Крім цього, на жаль, в постановах Пленуму Верховного Суду України чомусь не розкривається зміст понять «дитина», «малолітній», «неповнолітній», які є потерпілими від інших злочинів, передбачених Особливою частиною КК України.

Аналіз законодавства дозволяє зробити висновок, що у ч. 1 ст. 150, ч. 1 ст. 164, ч. 4 ст. 301 КК України термін «дитина» позначає поняття, відмінне від того, яке розкриваються у положеннях СК України та ЦК України. Крім цього, у кримінально-правовій літературі по-різному розкривається зміст

поняття «дитина» як потерпілого від злочину, передбаченого ст. 148 КК України.

Дитина як потерпілий у складі злочину, передбаченого ч. 1 ст. 150 КК України. У ч. 1 ст. 150 КК України міститься вказівка на потерпілого як дитину, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Відповідно до ст. 188 КЗпП України, не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли 15 років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Виходячи зі змісту ст. 188 КЗпП України, Д. О. Калмиков доходить висновку, що «потерпілим від злочину, передбаченого ст. 150 КК України, може бути особа: 1) віком до 14 років, яка використовується для виконання будь-якої роботи; 2) віком від 14 до 15 років, яка використовується для виконання: а) роботи, яка не є для неї легкою, б) легкої роботи, але вона: не є учнем навчальних закладів, про які йдеться у ч. 3 ст. 188 КЗпП України; виконує роботу в навчальний час, що порушує процес її навчання; виконує роботу за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює; 3) віком від 15 до 16 років, праця якої використовується за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює» [93, 53-54]. Подібну точку зору висловлюють і інші науковці [74, 79-81; 177, 284]. Повністю поділяємо таку точку зору.

Дитина як потерпілий у складі злочину, передбаченого ст. 164 КК України. У ч. 1 ст. 164 КК України наявне словосполучення «неповнолітніх або непрацездатних дітей». На думку Р. Л. Максимовича, «очевидно, що маються на увазі непрацездатні повнолітні діти» [144, 155]. У проаналізованих нами вітчизняних підручниках з кримінального права та коментарях до КК України

також зазначається, що під непрацездатними дітьми слід розуміти повнолітніх дітей [175, 492; 177, 303; 178, 414].

Однак слід погодитись з Р. Л. Максимовичем, що поняття «повнолітні» і «діти» є взаємовиключні [144, 155]. Як ми вже зазначали вище, дитиною є особа до 18 років. Тому повнолітні особи не охоплюються змістом поняття «дитина». Аналіз СК України дозволяє зробити висновок, що законодавець розрізняє такі два поняття: «дитина» та «повнолітні дочка чи син» (ч. 3 ст. 70, ч. 3 ст. 100, ч. 1 ст. 154 тощо). У зв'язку із цим пропонуємо у ч. 1 ст. 164 КК України словосполучення «неповнолітніх або непрацездатних дітей» замінити на «неповнолітніх дітей або непрацездатних повнолітніх дочки чи сина».

Дитина як потерпілий у складі злочину, передбаченого ч. 4 ст. 301 КК України. Частина 4 ст. 301 КК України встановлює відповідальність за дії, передбачені частинами 1 та 2 цієї статті, вчинені щодо творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру, що містять дитячу порнографію. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі», дитяча порнографія – це зображення у будь-який спосіб дитини чи ***особи, яка виглядає як дитина*** (виділено – М.В.), задіяної у реальній або змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях [217]. Видається, що поняттям «особа, яка виглядає як дитина» можна позначати повнолітніх осіб карликового росту. Карликовим вважається ріст у чоловіків нижче 130 см., а у жінок менше 120 см [319, 38]. Таким чином, в даному складі злочину потерпілим є особа до 18-річного віку і повнолітні карликового росту. Очевидно, що тоді коли відповідне суспільно небезпечне діяння вчиняється щодо повнолітніх карликового росту, то суб'єкт злочину повинен усвідомлювати (знати чи припускати), що вчиняє такі дії щодо дитини.

Дитина як потерпілий у складі злочину, передбаченого ст. 148 КК України. У кримінально-правовій літературі поняття «дитина» як потерпілий від злочину, передбаченого ст. 148 КК України тлумачиться по-різному. Так, на думку одних науковців, під дитиною у цій статті слід розуміти лише чуже для

винної особи новонароджене або грудне немовля [125, 82], ідентифікація якого батьками або іншими законними представниками за індивідуальними ознаками з тих чи інших причин повною мірою є дуже утрудненою [175, 383] (скажімо, підміна відбулася до того, як мати здатна була запам'ятати щойно новонароджену дитину, або до передачі дитини батькові у разі смерті матері тощо) [178, 343], інших – особу чоловічої або жіночої статі, яка не досягла віку 14 років [174, 116], а третіх – особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років [177, 281; 124, 146].

З. А. Тростюк з приводу цього зазначає, що «у разі вживання терміна «дитина» у ст. 148 КК України законодавцю необхідно було обмежити зміст цього поняття якимось додатковим словом, наприклад, вказати, що потерпілим від цього злочину може бути новонароджена дитина. При використанні такого термінологічного звороту не існувало б таких полярних визначень одного поняття у теорії кримінального права» [288, 82-83].

На нашу думку, слід погодитись із науковцями третьої групи про те, що під дитиною як потерпілим від злочину, передбаченого ст. 148 КК України, потрібно розуміти особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років, оскільки поняття, які позначаються однаковими термінами, зокрема терміном «дитина», повинні мати один зміст. Якщо під дитиною як потерпілим від відповідного злочину розуміти особу іншого віку, то буде мати місце поширювальне тлумачення закону. Однак важко собі уявити підміну дитини, яка не є новонародженою. Видається, що надзвичайно складно вчинити даний злочин щодо особи, яка не є новонародженою. Тому зауваження З. А. Тростюк про те, щоб обмежити зміст поняття «дитина» у ст. 148 КК України, повинні сприйматись як слухна пропозиція в розвитку законодавства.

Аналіз положень КК України та кримінально-правової літератури дозволяє зробити висновок, що законодавець інколи вкладає у поняття «неповнолітній» інший зміст, ніж той, що розкривається у положеннях СК України та ЦК України. Так, у назві ст. 156 КК України йдеться про неповнолітніх, натомість у диспозиції ч. 1 цієї статті як потерпіла мається на

увазі особа, яка не досягла 16-річного віку, а у диспозиції ч. 2 – малолітня особа. Загальновизнано, що у випадку невідповідності назви статті і диспозиції, вирішальне значення має остання. У назві ст. 304 КК України міститься вказівка на неповнолітніх, натомість у диспозиції ч. 1 цієї статті йдеться про неповнолітніх, а у диспозиції ч. 2 – малолітню особу. В цій ситуації назва статті є дещо вужчою, ніж її зміст.

У деяких складах злочинів юридично значимим визнається лише неповнолітній вік потерпілого, а саме: у ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ч. 1, 2 ст. 137, ст. 141, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 147, ч. 1 ст. 164, ч. 2 ст. 172, ч. 2 ст. 181, ч. 2, 3 ст. 300, ч. 2, 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324, ч. 2 ст. 365-2 КК України. Як ми вже зазначали, неповнолітньою є особа від 14 до 18 років. З цього випливає, що неповнолітній вік потерпілого як ознака відповідних складів злочинів може ставитись у вину лише у тому випадку, якщо вік потерпілого буде у цьому проміжку. Якщо ж потерпілим буде малолітня особа віком до 14 років, то таке діяння: 1) не розглядається як злочинне (наприклад, ст. 323, 324 К України); 2) треба було б кваліфікувати як основний склад злочину (за відсутності інших кваліфікуючих, особливо кваліфікуючих ознак), а вчинення його щодо малолітньої особи враховувати при призначенні покарання як обтяжуючу обставину (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України).

Більшість науковців, які досліджують питання кримінальної відповідальності за вище вказані склади злочинів, під неповнолітнім розуміють особу, яка не досягла 18 років [3, 81-82; 152, 266-267; 195, 75; 258, 67-68; 339, 134-135], тобто в поняття неповнолітній включають і поняття малолітній (особу, яка не досягла 14 років). Однак видається, що це буде поширювальним тлумаченням кримінального закону, що є неприпустимим. У тих випадках, коли законодавець вважав би, що під неповнолітнім як потерпілим від відповідного злочину є особи іншого віку, про це прямо вказувалося б у диспозиції відповідних статей Особливої частини КК України. Зокрема, свідченням того, що під неповнолітнім варто розуміти особу у віці від 14 до 18 років, є те, що

наш законодавець сам розмежовує поняття «малолітній» і «неповнолітній». Так, одночасно про ці два поняття мова йде в ч. 2-3 ст. 149, ч. 3-4 ст. 152, ч. 2-3 ст. 153, ч. 2-3 ст. 307 КК України тощо. Крім цього, якщо у аналізованих складах злочинів під неповнолітнім розуміти осіб, які не досягли 14 років та осіб від 14 до 18 років, то погіршується становище винної особи. Відоме правило, відповідно до якого недоліки закону не можуть тлумачитись на шкоду особі щодо якої він застосовується. Однак навряд чи законодавець бажав би, щоб ті особи, які вчинили відповідні діяння щодо малолітнього, залишилися безкарними. Безспірним є також той факт, що посягання щодо малолітніх мають більш високий ступінь суспільної небезпеки, ніж щодо неповнолітніх. У зв'язку із цим слід внести відповідні зміни до КК України. Це відповідатиме меті кримінально-правової охорони всіх осіб від народження і до досягнення 18 років [34, 5, 9], буде сприяти якісному та правильному застосуванню положень КК України [91, 121].

Правовий зміст понять «дитина», «неповнолітній», «малолітній» можуть не співпадати з буденним розумінням. Наприклад, суб'єкт злочину може мати тверду впевненість у тому, що повноліття настає в людини, припустимо, після досягнення нею 16 років або 21 року (як у країнах Заходу). Тому слід погодитись з В. Є. Михайловим, що у таких випадках, щоб уникнути різночитання щодо слів «дитина», «неповнолітній», «малолітній», доцільно було б відмовитися від уживання в тексті кримінального закону специфічних правових термінів й замінити їх відповідно такими загальновживаними поняттями: «особа, яка не досягла 18 років», «особа у віці від 14 до 18 років», «особа, яка не досягла 14 років». За такого підходу під час кваліфікації діяння необхідно буде довести не точне знання суб'єктом злочину віку потерпілого, а факт усвідомлення чи можливого передбачення ним того, що потерпілому на момент вчинення злочину не виповнилось відповідного віку [152, 266-267].

Особа похилого віку. Досить тривалий час поняття «особа похилого віку» містилося лише в Загальній частині КК України для характеристики обставини, яка пом'якшує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України). Законом України від 7

квітня 2011 р. [210] КК України був доповнений ст. 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги». У ч. 2 цієї статті КК України міститься вказівка на особу похилого віку як потерпілого від відповідного злочину.

Як вже зазначалось у підрозділі 2.3, відповідно до ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більше як півтора року [221]. До 1 жовтня 2011 р. в Україні пенсійний вік становив 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. 1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. [218], яким внесено зміни до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. Таким чином, особи обох статей мають право на призначення пенсії за віком після досягнення ними 60 років.

А. В. Андрушко [5, 7] та О. М. Гришко [59, 44] вважають, що до осіб похилого віку необхідно відносити чоловіків у віці від 60 років і жінок у віці від 55 років та старших. Це відповідало законодавчо встановленому на момент проведеного ними дослідження пенсійному віку в Україні. Саме в цей час відбувається зміна соціального статусу особи, що пов'язана з виходом на пенсію, тоді ж починають проявлятися більшість психофізіологічних змін, зумовлених старінням організму [5, 7].

О. В. Барсукова вважає, що потребам кримінального права і кримінології відповідає наступна класифікація пізнього періоду життя людини: 1) похилий вік (чол. від 60 до 74 років, жін. – від 55 до 74 років); 2) передстаречий вік (від 75 до 90 років); 3) старечий вік або довгожителі (старші 90 років). Початковий етап цієї класифікації відповідає віку виходу на пенсію в Російській Федерації і моменту появи у людини виражених ознак старіння. Саме вихід на пенсію

кардинально змінює спосіб життя людини. Цей період виявляється найважчим в житті старіючої людини, негативні емоційні переживання присутні в більшості похилих людей. На цьому життєвому етапі похила людина зустрічається з проблемою «випадання із суспільства». Вихід на пенсію є завершенням одного довгого етапу соціального життя людини і початком іншого, який відрізняється від попереднього. До цього моменту більшість людей досягають максимально можливих для кожних із них якостей, пов'язаних з професійним, науковим рівнем. Крім цього, існує ще так звана проблема «кризи пенсійного віку» [23, 38-42].

П. В. Разумов пропонує до осіб похилого віку відносити чоловіків старше 60 років і жінок старше 55 років, що відповідає пенсійному віку в Російській Федерації. Цей вчений не підтримує класифікації пізнього життя людини, яку запропонувала О. В. Барсукова. Пропонує об'єднати всі визначені періоди життя людини від 55-60 років і старших в поняття «похилий вік», тобто в поняття «похилий вік» включити безпосередньо похилий вік (60-74 років чол., 56-74 років жін.), старечий вік (75-90 років чол. і жін.) і довгожителів (90 років і старших). Таке визначення, на думку цього автора, є найбільш абстрактним і не пов'язане з біологічною (медичною) градацією пізнього періоду життя людини. Воно відповідає також і соціальному критерію (періоду виходу на пенсію в загальному порядку). Саме з виходом на пенсію відбувається корінна перебудова життя літньої людини [238, 20].

О. М. Самойлова погоджується з позицією вчених, які пов'язують похилий вік із досягненням пенсійного віку, тобто 60 років. Вона зазначає, що з виходом на пенсію, як правило відбуваються докорінні зміни в житті людини похилого віку. Вихід на пенсію сприймається як відхід від суспільного життя взагалі, а роль пенсіонера – як роль неповноцінної та непотрібної людини. Погіршення здоров'я, надлишок вільного часу, малорухливий, пасивний, одноманітний спосіб життя, звуження кола спілкування, поява матеріальних ускладнень, матеріальної залежності від родичів, втрата провідної ролі в родині, зниження самооцінки та соціального статусу, страх самотності та почуття

безперспективності, ізолюваності – все це негативні наслідки пенсійного життя. Крім цього, цей вчений підтримує пропозицію В. П. Разумова щодо об'єднання всіх осіб віком понад 60 років у поняття «особи похилого віку» [254, 127].

В. Б. Хатуєв зазначає, що в кримінальному законі слід використовувати терміни «старість» і «престарілість». Виходячи з даних геронтології, у кримінально-правовому значенні старими слід вважати осіб, які досягли 60 років, а престарілими – 90 років. Причому по досягненні цього віку такими повинні вважатись як жінки, так і чоловіки. Медицина не ставить настання вікових періодів в залежність від статі людини. Поняття «старість» необхідно використовувати як обставину, що обтяжує покарання, і елемент складу злочину, а «престарілість» – як критерій безпорадності [334, 28-30].

Таким чином, більшість науковців погоджуються із законодавцем, що до осіб похилого віку слід відносити тих, що досягли пенсійного віку. Однак вони не аналізують того, чи потрібно відносити до осіб похилого віку тих, яким до досягнення пенсійного віку залишилося не більше як півтора року.

Слід погодитись з висловленою у літературі думкою про те, що похилий вік особи в кримінальному праві потрібно пов'язувати з виходом на пенсію, а саме досягнення нею 60-річного віку. На нашу думку, можна навести ще й такі аргументи на користь цієї позиції. По-перше, похилий вік особи – це природний стан організму, який часто не збігається з календарним віком особи. Саме тому його пов'язують із настанням такого юридичного факту, як пенсійний вік особи. По-друге, аналіз КК України дозволяє зробити висновок, що щодо суб'єкта складу злочину законодавець надає правового значення особам пенсійного віку. А щодо потерпілого вживає термін «особа похилого віку» мабуть для того, щоб до відповідної категорії потерпілих помилково не відносили осіб, які досягли пенсійного віку на пільгових умовах. Однак нижньою межею похилого віку особи, на думку законодавця, є не досягнення особою 60 років, а – 58,5 років. Мабуть законодавець хотів врахувати і те, що особа має гарантоване право на достроковий вихід на пенсію у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, в тому числі

ліквідацією, реорганізацією, перепрофілюванням закладів, скороченням чисельності або штату працівників.

Спир про залежність похилого віку особи від статі є не актуальним, оскільки законодавець зрівняв пенсійний вік жінок з пенсійним віком чоловіків, що є загальноєвропейською тенденцією.

Отже, провівши «вікову» характеристику потерпілого від злочину слід з'ясувати кримінально-правове значення його віку.

3.2 Кримінально-правове значення віку потерпілого від злочину

Вказівка на вік потерпілого від злочину, міститься у майже 50 складах злочинів (див. Додаток Ж). У всіх цих складах злочинів вік потерпілого є обов'язковою ознакою. Однак більшість із складів злочинів такої ознаки не містять. Таким чином, в одних складах злочинів вік потерпілого є обов'язковою, а в інших – не обов'язковою (додатковою, факультативною) ознакою складу злочину.

Аналіз положень Особливої частини КК України дозволяє зробити висновок, що вік потерпілого від злочину є обов'язковою ознакою 11 простих складів злочинів (ст. 137, ст. 141, ст. 148, ст. 150, ст. 156, ст. 164, ст. 166, ст. 169, ст. 304, ст. 323, ст. 324 КК України). Законодавець використовує вік потерпілого від злочину для утворення привілейованого (ст. 117 КК України), кваліфікованого (наприклад, п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 142 КК України) чи особливо кваліфікованого (наприклад, ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 149, ч. 3, 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 3 ст. 314 КК України) складу злочину. Таким чином, вік як ознака потерпілого від злочину може характеризувати різні рівні суспільної небезпечності злочину.

Погоджуємось з Є. М. Лунічевим, що основоположними ознаками привілейованого складу злочину, передбаченого ст. 117 КК України, все ж таки слід вважати не вік спеціального потерпілого (новонародженої дитини), а особливий стан його матері, що є спеціальним суб'єктом складу злочину, і

обставини часу його вчинення. Відсутність останніх, навпаки, передбачає підвищену відповідальність за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України [137, 121]. У зв'язку із цим слушно зауважують В. В. Кузнецов та А. В. Савченко, що помилковим є роз'яснення, яке міститься у п. 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» про те, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини через деякий час після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті. У такому разі вбивство дитини буде завжди охоплюватися п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство малолітньої дитини) [128, 76].

Отже, вік потерпілого від злочину ніколи не зменшує ступеня суспільної небезпеки складу злочину, а лише навпаки – підвищує і тим самим посилює відповідальність за певне посягання.

Зв'язок віку потерпілого від злочину із суб'єктом складу злочину. При конструюванні складів злочинів вік потерпілого від злочину часто впливає на ознаки суб'єкта складу злочину. У результаті суб'єкт складу злочину і потерпілий відповідного віку виступають як свого роду парні утворення. Не погоджуємось із С. В. Анощенковою, що вік потерпілого може впливати лише на спеціальні ознаки суб'єкта складу злочину, а на загальні – ні [8, 209]. Вік потерпілого впливає на таку загальну ознаку суб'єкта складу злочину як його вік. Так, наприклад, у складі злочину, передбаченого ст. 304 КК України, потерпілим є неповнолітня (ч.1), а суб'єктом складу злочину – особа, яка досягла 18-річного віку.

Наведемо приклади, коли вік потерпілого від злочину впливає на спеціальні ознаки суб'єкта складу злочину:

новонароджена дитина – мати (ст. 117, ч. 2 ст. 135 КК України);

неповнолітній – батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього (ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 КК України);

дитина – батьки, опікуни чи піклувальники (ст. 166 КК України).

Вік потерпілого від злочину повинен усвідомлюватись суб'єктом злочину. Важливе значення для правильної кваліфікації має з'ясування питання, яким повинен бути характер відображення віку потерпілого в психіці особи, що вчинила злочин.

Верховний Суд України вважає, що ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого можливе у будь-якій формі вини – як у формі умислу, так і у формі необережності. Так, у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» передбачено, що кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність «настає як у разі, коли доросла особа знала про неповнолітній вік втягнуваного, так і тоді, коли вона за обставинами справи повинна була або могла про це знати» [214]. У п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» роз'яснено, що вбивство малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) як кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомити [229]. Відповідно до п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи», кримінальна відповідальність за вчинення зґвалтування неповнолітньої чи малолітньої особи або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом щодо такої особи настає лише за умови, якщо винна особа усвідомлювала (достовірно знала чи припускала), що вчиняє такі дії щодо неповнолітньої або малолітньої особи, а так само, коли вона повинна була і могла це усвідомлювати [230].

М. В. Сенаторов звертає увагу на використаний в постановках термін «припускав». Цей вчений зазначає, що у законодавстві про кримінальну відповідальність цей термін характеризує вольовий момент психічного

ставлення (ст. 24 КК України). Оскільки психічне ставлення до потерпілого від злочину (як і до будь-якої іншої окремої об'єктивної ознаки складу злочину) охоплюється інтелектуальним елементом вини, необхідно, щоб це відображалось саме тими термінами, які традиційно характеризують такий елемент. Тому пропонує, замінити слово «припускав» на словосполучення «усвідомлював можливість» [261, 192-194, 201].

У теорії кримінального права щодо вирішення питання про ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого існують такі підходи.

Перший підхід полягає в тому, що науковці погоджуються з позицією Пленуму Верховного Суду України про те, що ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого можливе як у формі умислу, так і у формі необережності [32, 9; 68, 154-156; 152, 268; 258, 67-68]. Так, В. Є. Михайлов на користь того щодо неповнолітнього як особливо кваліфікуючої ознаки складу злочину, передбаченого ст. 130 КК України, наводить наступні аргументи. «По-перше, знання, уявлення про вік не належать до категорії спеціальних, а тому не потребують особливої підготовки, щоб визначити вік людини. По-друге, незнання інфікованої особи про вік підлітка у цілому не заважає їй усвідомлювати об'єкт злочинного посягання, який полягає в суспільних відносинах, забезпечуючих людині збереження її невід'ємних благ – життя і здоров'я. По-третє, в тексті закону (ч. 3 ст. 130 КК) не йдеться про достовірне знання факту неповноліття потерпілої особи, тобто завідомість. Це означає, що суб'єкт злочину повинен виходити із загальних уявлень про вік особи, спираючись на власний досвід і розуміння» [152, 268]. В. І. Борисов та Л. В. Дорош наводять приклад із судової практики, коли щодо віку потерпілого можлива необережна форма вини. Так, по справі К., засудженого за зґвалтування неповнолітньої за ч. 3 ст. 117 КК 1960 р. (ст. 152 КК 2001 р.), захисник посилався на те, що обвинувачений не знав справжнього віку потерпілої. Однак суд, обґрунтовуючи застосування ч. 3 ст. 117 КК 1960 р. (ст. 152 КК 2001 р.), вказав, що потерпіла фактично не досягла 18-ти років, та й за зовнішнім виглядом схожа на підлітка і не справляє враження повнолітньої

дівчини, вона худорлява, невеликого росту і, хоча обвинувачений не знав її фактичного віку, він повинен був і міг передбачити, що здійснює зґвалтування неповнолітньої [32, 9].

Погоджуємось з представниками першого підходу в тому, що оскільки при вказівці на вік потерпілого немає терміну завідомість, то не може бути й мови про достовірне знання віку потерпілого. У ст. 25 КК України законодавець, характеризуючи необережну форму вини, ставить її наявність в залежність від відношення суб'єкта злочину до суспільно небезпечних наслідків. Вік потерпілого не відноситься до категорії суспільно небезпечних наслідків, це спеціальна ознака потерпілої особи. Законодавець ніяк не визначає ситуацію, коли б при умисному здійсненні злочину винний не знав, але допускав або міг, або повинен передбачати яку-небудь ознаку вчиненого ним діяння.

Вчені-представники другого підходу визнають теоретично необґрунтованим роз'яснення Пленуму Верховного Суду України стосовно того, що ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого можливе у формі необережності. Висловлені у літературі міркування прихильників другого підходу до вирішення цього питання можна об'єднати в дві групи.

На думку представників першої групи, ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого можливе лише у формі умислу як прямого, так і непрямого. Деякі з них тільки стверджують це, але не наводять якихось аргументів на користь такої думки [15, 164; 87, 41; 286, 44-45].

Інші ж автори обґрунтовують певним чином свою точку зору. Так, С. Ш. Ахметова вважає, що злочинна недбалість виключається, оскільки ні закон, ні вища судова інстанція не покладає на суб'єкта злочину юридичного обов'язку перевіряти вік потерпілого. Тому втягнення малолітнього або неповнолітнього в злочин передбачає або знання факту (достовірності знання) неповноліття, або незнання цього в силу байдужості (непрямий умисел) навіть за наявності суперечливої для суб'єкта злочину із цього приводу інформації. Необережним втягнення неповнолітнього в злочин не може бути і тому, що з

необережності практично не можна відноситись до віку потерпілого. Категорія необережної форми вини застосовується до діяння суб'єкта, а не до жертви злочину [16, 155]. О. І. Морозов зазначає, що виходячи з презумпції захисту інтересів неповнолітніх, слід підтримати підхід, який допускає неконкретизований або непрямий умисел щодо віку неповнолітнього потерпілого [161, 114].

Прихильники другої групи вважають, що ставлення суб'єкта до віку потерпілого можливе лише у формі прямого умислу. Більшість з них аргументують це тим, що у складі умисного злочину кожна його об'єктивна ознака (у тому числі вік потерпілої особи як невід'ємна характеристика об'єкта посягання) має усвідомлюватись суб'єктом злочину і змішаного психічного ставлення тут бути не може, тобто не можуть бути застосовані поняття подвійної або змішаної форми вини [48, 63-64; 63, 143; 132, 12; 240, 87; 348, 43-44].

Слід погодитись із представниками другого підходу. Адже вік потерпілого переважно є ознакою злочинів з формальним складом, а подвійна чи змішана форма вини можлива лише в матеріальних складах злочину. Крім цього, подвійна чи змішана форма вини не відома діючому кримінальному законодавству, а лише теорії кримінального права. У таких випадках визначальне значення має ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків.

До окремого третього підходу слід віднести міркування М. В. Сенаторова. Він вважає, що якщо в законі немає вказівки на завідомість і на шкоду або не виражене психічне ставлення до неї, то відображення у психіці суб'єкта ознаки потерпілого може бути трояким: усвідомлення цієї ознаки; усвідомлення можливості її наявності; не усвідомлення, при тому, однак, що винний повинен був і міг її усвідомлювати» [261, 191].

На думку представників четвертого підходу, із законодавчого визначення умислу (ст. 24 КК України) випливає, що ця форма вини характеризується відповідним психічним ставленням особи до суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків, а не до інших ознак складу злочину. Щодо цих

ознак треба, скоріш за все, говорити про знання чи усвідомлення, а не про умисел або необережність. Використання категорій умислу й необережності щодо віку потерпілої особи допустиме лише для зрозумілості оперування інформацією та аргументації [237, 93; 345, 126].

Щоб уникнути помилок та розбіжностей в теорії і на практиці слід підтримати висловлену у кримінально-правовій літературі пропозицію про вказівку у КК України на «завідомість» щодо віку потерпілої особи [78, 143; 132, 12].

На усвідомлення віку потерпілого часто впливає зовнішній вигляд, зріст та інші фактичні обставини. Так, досудовим слідством поставлено у вину підсудному С. вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 304 КК України, тобто втягнення неповнолітнього Г. у злочинну діяльність. В судовому засіданні дане обвинувачення не знайшло свого підтвердження, оскільки підсудний С. не знав того і не здогадувався, що Г. є неповнолітнім. Ці обставини підтвердив і підсудний Г. Крім того, останній є міцної будови тіла та вищого росту ніж підсудний С. Раніше вищевказані особи один одного не знали, познайомились за два місяці до часу вчинення злочину, проживали і проживають в різних населених пунктах. З огляду на наведене Мостиський районний суд Львівської області підсудного С. виправдав за відсутністю в його діях складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 304 КК України [274].

При вчиненні злочину винний може помилятись щодо фактичного віку потерпілої особи. Фактична помилка щодо віку потерпілої особи впливає на кваліфікацію вчиненого. Якщо винний допустив фактичну помилку щодо віку потерпілого, то таке діяння:

- не оцінюється як злочинне (наприклад, у разі сумлінної помилки особи щодо віку потерпілого відповідальність за ст. 156 КК України виключається);
- не оцінюється як вчинене при кваліфікуючих обставинах. Так, у п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. №5 «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи» зазначено, що неповнолітній або малолітній вік

потерпілої особи не може бути підставою для кваліфікації вказаних дій за ч. 3 чи ч. 4 ст. 152 КК України або ч. 2 чи ч. 3 ст. 153 КК України, якщо буде доведено, що винна особа сумлінно помилялася щодо фактичного віку потерпілої особи [230];

- кваліфікується як незакінчений злочин (наприклад, вбивство дитини, яку винний помилково вважав малолітньою, підлягає кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 15 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України та залежно від обставин справи, за відповідною частиною (пунктом ч. 2 ст. 115 КК України)).

У кримінально-правовій літературі звертається увага на те, що потерпілий є досить чіткою розмежувальною ознакою суміжних складів злочинів [329, 154]. Л. П. Брич уточнює, що розмежувальну функцію може виконувати не потерпілий у цілому, а специфічні його ознаки. Вони так само як ознаки спеціального суб'єкта, повинні по-різному характеризувати одну і ту саму якість особи [36, 53-54]. Видається, що такою розмежувальною ознакою може бути вік потерпілого.

Окремі науковці вважають, що малолітній вік потерпілої особи є підставою для розмежування вбивства і доведення до самогубства. Так, на думку Є. М. Лунічева, в ранньому віці рівень психічного розвитку і соціальної адаптації не дозволяє малолітньому прийняти усвідомлене рішення про позбавлення себе життя. Відповідальність за це в повній мірі необхідно покладати саме на ту особу, яка схилила малолітнього до самогубства або довела до нього, маючи на те прямий умисел. Тому цей вчений пропонує внести в постанову Пленуму Верховного Суду роз'яснення такого змісту: дії, якими особа довела або схилила до самогубства малолітнього, потрібно кваліфікувати як вбивство [137, 137-138].

В межах цього розділу слід розглянути питання щодо особливостей малолітнього та похилого віку особи як підстав виникнення безпорадного стану потерпілої особи. Так, у ч. 1 ст. 135 КК України як один із видів безпорадного стану названо малолітство, старість та хворобу. Пленум Верховного Суду України у п. 5 Постанови «Про судову практику у справах про злочини проти

статевої свободи та статевої недоторканості особи» до чинників, що можуть викликати безпорадний стан відніс малолітній та похилий вік особи [230], а у п. 13 Постанови «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» – лише малолітній вік особи [231].

У науці кримінального права розрізняють такі два види безпорадного стану: психічну безпорадність і фізичну безпорадність. У разі психічної безпорадності потерпіла особа не може розуміти характер і значення вчинюваних з нею дій. При фізичній безпорадності у потерпілої особи відсутня можливість чинити опір злочинцеві [72, 164]. Малолітній вік потерпілої особи може бути причиною і психічної, і фізичної безпорадності, а похилий вік потерпілого – лише фізичної безпорадності.

Малолітній вік особи як підстава виникнення безпорадного стану потерпілої особи. У кримінально-правовій літературі дискутується питання щодо того, чи завжди взятий сам по собі малолітній вік особи може бути причиною безпорадного стану потерпілої особи. Наведені точки зору можна звести до трьох підходів.

Представники першого підходу вважають, що малолітній вік особи завжди викликає безпорадний стан потерпілої особи. Так, Л. В. Дорош пропонує доповнити ст. 152 КК України приміткою такого змісту: «Малолітньою визнається дитина віком до 14 років. У статтях 152 і 153 цього Кодексу малолітній вік дитини є безумовним критерієм її безпорадного стану» [76, 156]. Тобто цей вчений по суті ототожнює малолітній вік особи та безпорадний стан. Проте така позиція суперечить чинному законодавству. У ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153 КК України міститься вказівка на безпорадний стан потерпілої особи, а відповідно у ч. 4 та ч. 3 цих статей – на малолітню особу. Це дає підстави для висновку, що поняття «безпорадний стан особи» та «малолітній вік» не є тотожними.

Представники другої групи вважають, що малолітній вік особи є альтернативним критерієм безпорадного стану. Однак пропонують встановити

конкретний вік, недосягнення якого дозволить констатувати безпорадний стан малолітньої особи.

На думку А. А. Байбаріна, ознакою, що обов'язково визначає безпорадний стан під час вчинення злочину, є вік новонародженості. У всіх інших випадках в межах безпорадного стану розглядати вік можна лише умовно [19, 165].

Є. Б. Дороніна вважає, що дитина з моменту свого народження до певного віку (до 3-х років) залишається в стані комплексної безпорадності, оскільки через свій фізичний розвиток, психічні характеристики і розумовий потенціал не може адекватно оцінювати вчинюване злочинне посягання на її життя і тому, природно, не може прийняти міри (фізично протистояти злочинцеві) до самозбереження у момент її вбивства. Іншими словами, вбивство малолітнього у віці до 3-х років повинно, на думку цього вченого, беззастережно визнаватися вбивством особи, що знаходиться в стані психофізіологічної безпорадності [75, 56].

Окремі науковці віком, недосягнення якого дозволяє констатувати безпорадний стан малолітньої особи, називають 7-річний вік особи. Так, В. Б. Хатуєв зазначає, що малолітніх у віці до 7 років слід вважати, беззаперечно, безпорадними в силу віку, у всіх же інших випадках малолітство з поняттям безпорадності саме по собі, як правило, не співпадає. Аргументує він це тим, що до 7 років у дитини дуже слабо розвинута самосвідомість. Лише у віці 6-7 років вона сама вже починає загальмовувати деякі свої реакції, навчається стримуватись. У цьому віці в неї вже настільки розвинута самосвідомість, що вона в змозі виділити себе з того, що оточує, і протиставити себе тим, що оточують. Діяльність стає все більш усвідомленою. Діти до 7 років при сприйнятті дійсності погано знаються на причинних зв'язках, складну подію сприймають не цілком, а фрагментарно [334, 42]. Враховуючи акселерацію, інформаційний бум та історичний досвід (у вигляді касаційної практики Сенату Російської імперії) Ю. Є. Пудовочкін вважає, що ознакою безумовного знаходження потерпілого від зґвалтування і насильницьких дій сексуального характеру в безпорадному стані є недосягнення ним 7-річного віку. Він

пропонує встановити цей віковий критерій для визначення безпорадного стану особи безпосередньо у диспозиціях статей, що передбачають кримінальну відповідальність за зґвалтування і насильницькі дії сексуального характеру [237, 88]. Подібну точку зору висловлює і О. О. Гоноченко [54, 88-89].

Дещо іншу точку зору висловлює О. Д. Сітковська. Вона зазначає, що здатність правильно розуміти дії того хто посягає не завжди можуть бути однозначно і прямо співвіднесені з віком потерпілої. Нездатність дівчаток у віці до 10 років розуміти характер і значення вчинюваних з ними дій на практиці майже ніколи не викликає сумнівів. Стосовно ж дівчаток у віці 10-12 років, як і дівчаток у віці понад 12 років, це питання потрібно з'ясовувати спеціально [267, 155].

С. В. Чмут прийшов до висновку, що «малолітні особи, які не досягли 11-річного віку, здебільшого мають комплексний безпорадний стан, зумовлений як фізичною так і психічною безпорадністю. Жодних шансів перемогти у фізичному протистоянні повнолітній особі вони не мають. З іншого боку, малолітні особи психічно нерозвинуті, мають недостатньо знань та життєвого досвіду, щоб правильно об'єктивно сприйняти ситуацію, знайти адекватне рішення» [343, 11].

Є. М. Лунічева вважає, що 12-річний вік особи обов'язково визначає безпорадний стан під час вчинення злочину [137, 134-135].

На думку прихильників третьої позиції, в кожному конкретному випадку потрібно з'ясовувати факт безпорадного стану малолітньої потерпілої особи. Вони вважають недоцільним закріплення у законодавстві віку, недосягнення якого дозволяє констатувати безпорадний стан малолітньої особи [133, 111; 163, 113]. Так, Л. П. Брич зазначає, що «до з'ясування факту безпорадного стану потерпілої особи потрібно підходити виходячи із змісту поняття безпорадного стану. Сам по собі вік, виходячи з принципу формально-догматичного тлумачення закону, та й з огляду на сучасну акселерацію, не може автоматично свідчити про наявність безпорадного стану потерпілої особи» [35, 67].

О. О. Дудоров пише: «вік, із досягненням якого особа починає розуміти справжнє значення вчинюваних з нею сексуальних дій, – вельми індивідуальна матерія. Сказане дозволяє поставити під серйозний сумнів слушність ідеї законодавчої конкретизації віку, недосягнення якого зобов'язуватиме суд розцінювати статеві зносини з відповідною особою як зґвалтування» [78, 117].

Слід зазначити, що вік, із досягненням якого особа починає розуміти справжнє значення не лише вчинюваних з нею сексуальних дій, а й інших злочинних дій – вельми індивідуальна матерія. Безпорадний стан є не лише обов'язковою ознакою складу злочину, а й обставиною, що обтяжує покарання. Тому, щоб не визначати вікову безпорадність щодо практично кожного складу злочину є вказівка на малолітній вік особи. У зв'язку із цим потрібно погодитись із прихильниками третього підходу.

Похилий вік особи як підстава виникнення безпорадного стану потерпілої особи. В осіб похилого віку спостерігається інший, ніж в малолітніх, механізм формування стану безпорадності. Якщо для малолітніх із збільшенням віку спостерігається тенденція згасання елементів безпорадності, то для похилого віку має місце зворотна картина – згасання захисного механізму і зведення його до стану немичності, тобто безпорадності» [75, 63].

У теорії кримінального права немає єдності щодо того, з якого віку похилу особу слід вважати безпорадною. Так, В. Б. Хатуєв зазначає, що осіб похилого віку слід вважати безпорадними в силу саме цього віку, з того віку, з досягненням якого вони визнаються власне престарілими, тобто з досягненням 90 років. Вже у віці 90 років людина вкрай слабка і фізично, і психічно. І той факт, що є люди у віці старші 90 років, які добре себе почувають, зовсім не дає підстав для того, щоб не вважати престарілих, скажімо так, раннього періоду безпорадними в силу цього віку. Осіб, що збереглися до цього віку у хорошому стані, не так вже і багато [334, 45].

А. В. Андрушко, не погоджуючись у цьому питанні із В. Б. Хатуєвим, пише, що вік 90 і більше років у даному контексті є явно завищеним, до нього й доживають досить рідко. Він вважає, що точно визначити вік, з якого особа

може вважатися безпорадною, неможливо, оскільки процес старіння в кожному конкретному організмі проходить по-різному. Певним орієнтиром може бути досягнення особою 75 років – тобто власне старості. Крім цього, цей вчений ще й зазначає, що при вирішенні питання про те, чи перебував потерпілий у безпорадному стані самого лише факту досягнення ним старечого віку недостатньо, адже між старечим віком та безпорадністю не можна поставити знак рівності. Безпорадний стан в даному випадку викликаний не тільки, а може не стільки самим віком (як це має місце при малолітті), скільки незадовільним станом здоров'я старої людини (старечою немічністю). Потрібно виходити із того, чи міг потерпілий в силу свого старечого віку та стану здоров'я у момент протиправного посягання чинити активний опір винному. Тобто, той факт, що особа завідомо для винного перебувала у безпорадному стані, має встановлюватись в кожному конкретному випадку. У зв'язку із цим А. В. Андрушко пропонує у ч. 1 ст. 135 КК України слово «старість» замінити словосполученням «стареча немічність» [4, 51-52].

Аналогічну точку зору про старечу немічність як чинник безпорадного стану висловлювала Є. Б. Дороніна. На її думку, під старечою немічністю слід розуміти стан людини, яка не здатна самотійно вжити заходи, щоб усунути небезпеку з боку зовнішніх сил, яка загрожує її життю і здоров'ю, в результаті фізіологічної слабкості, обумовленої дряхлістю організму і похилим віком, з настанням якого людина нерідко втрачає опорно-рухові функції, обумовлені, наприклад, паралічем, остеохондрозом, артрозом в гострій формі і т. п. [75, 65]

Значення віку потерпілої особи при призначенні покарання. Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані як обставина, що обтяжує покарання, «об'єднує у собі певну категорію осіб чи стан, у якому знаходиться особа, відповідно, яка повною мірою не може оцінювати складену ситуацію чи усвідомлювати (вчинюване протиправне діяння), або не може чинити належного опору для уникнення посягання, що значно полегшує його вчинення та підвищує ступінь суспільної небезпеки» [328, 113].

С. Є. Кротов та П. П. Серков зазначають, що малолітній і похилий вік особи виступають, так би мовити, в чистому вигляді як обставини, що обтяжують покарання. Практично це означає, що суд може, ґрунтуючись лише на їх встановленні, застосувати п. «з» ст. 63 КК Російської Федерації (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України). Крім цього, ці вчені розглядають малолітній та похилий вік особи як варіант безпорадного стану, що також є обставиною, яка обтяжує покарання [127, 132-134; 264, 128-130].

Низка науковців вважають, що малолітній чи похилий вік потерпілого обтяжують покарання лише у випадках, коли спричиняють безпорадний стан особи [38, 141; 281, 75; 350, 110-112]. Так, на думку Г. З. Яремко, видається, що у п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України під вчиненням злочину щодо малолітнього, особи похилого віку, необхідно розуміти відповідні злочинні діяння щодо осіб, встановленого законами віком, які при цьому перебувають у безпорадному стані. Тобто, підвищена суспільна небезпека посягання щодо малолітнього чи особи похилого віку пов'язана з їх нездатністю чинити опір чи усвідомлювати дії, що вчиняються щодо них. Цей вчений на користь того наводить наступні аргументи. По-перше, у ч. 1 ст. 135 КК України та в п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи» малолітній та похилий вік особи названі як причини безпорадного стану. По-друге, не у всіх випадках посягання щодо таких осіб характеризується підвищеною суспільною небезпекою (а це обов'язкова ознака таких обставин). Тому Г. З. Яремко, щоб об'єднати такі обставини як малолітство, похилий вік та безпорадний стан, пропонує викласти п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України як: «вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або іншої особи, що перебуває в безпорадному стані» [350, 110-112].

І. Ф. Дедюхіна зазначає, що сумніви викликає вказівка в нормі на малолітній вік потерпілого. Оскільки ця соціально-демографічна ознака свідчить про безпорадність жертви, то немає підстав для її спеціального виокремлення. Виключення із п. «з» ч. 1 ст. 63 КК Російської Федерації (п. 6 ч. 1

ст. 67 КК України) поняття «малолітній» дозволить привести до єдиного тлумачення поняття «безпорадний стан» [65, 26-27].

На нашу думку, важко погодитись з тим, що малолітній чи похилий вік потерпілого обтяжують покарання лише у випадках, коли спричиняють безпорадний стан особи, оскільки ця позиція не ґрунтується на законі. По-перше, при викладі п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України законодавцем вжито розділовий сполучник «або». У реченнях з такими розділовими сполучниками може виражатися або взаємовиключення дій, подій, явищ, станів, або чергування дій, подій, явищ, станів. Власне у п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України сполучник «або» розмежовує поняття малолітнього, особи похилого віку та особи, що перебуває в безпорадному стані, оскільки в іншому випадку мала б бути вказівка на «інший» безпорадний стан особи [147, 118]. По-друге, законодавець використовує поняття «малолітній», «похилий вік потерпілого» та «безпорадний стан особи» не лише при формулюванні ч. 1 ст. 135 КК України, а й інших норм Особливої частини в якості окремих обов'язкових (кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих) ознак. Зокрема, у ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153 КК України міститься вказівка на безпорадний стан потерпілої особи, а відповідно у ч. 4 та ч. 3 цих статей – на малолітню особу. Це дає підстави для висновку, що поняття «безпорадний стан особи» та «малолітній», «особа похилого віку» не є тотожними, а частково перехреснюються.

Не викликає сумніву, що малолітній або похилий вік особи можуть бути підставами виникнення безпорадного стану. Однак ми також вважаємо, що малолітній або похилий вік особи можуть виступати самостійними обставинами, що обтяжують покарання. Зокрема, А. А. Байбарін звертає увагу на те, що в кримінально-правовій доктрині не слід тлумачити малолітній та похилий вік особи, у випадку якщо вони є ознакою беззахисності, як рівнозначні безпорадному стану. Якщо ж нападаючий усвідомлював, що потерпілий здатний чинити опір, проте явно недостатній для відвернення посягання, і застосував фізичне або психічне насильство для його запобігання

або придушення, то вчинене потрібно розглядати як вчинення злочину щодо беззахисної особи [19, 162-164].

Слід погодитись з С. В. Дьоменко, що при формулюванні п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України законодавцем невраховані розроблені логікою правила розподілу понять. Не було враховано правило «розподіл робиться за одним критерієм». Такі види спеціального потерпілого, як малолітній та особа похилого віку, повинні об'єднуватися в окрему групу на підставі єдиного критерію – вікової характеристики, що за своєю соціальною суттю вказує на потребу додаткового захисту особи, яка потребує окремого піклування та на підвищений ступінь суспільної небезпеки особи злочинця, який вчиняє щодо цих осіб злочин. Останнє відноситься і до безпорадної особи, однак це не може бути підставою для об'єднання її з малолітнім та особою похилого віку тому, що у безпорадному стані може знаходитись особа у будь-якому віці. Безпорадна особа у цьому розподілі є зайвою, а це суперечить правилам розподілу понять – «члени розподілу повинні виключати один одного», тобто за цим правилом зміст понять «малолітній» та «особа похилого віку» виключають один одного і це об'єднує їх у одному видовому ряді, а «безпорадний стан» навпаки включає в себе зміст цих понять, що потребує за нашою думкою, виведення його в окремий пункт цієї статті [80, 40-41].

С. М. Морозюк з метою посилення відповідальності за порушення прав та законних інтересів дітей запропонував доповнити п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України словом «неповнолітнього» [162, 13]. Н. А. Сторчак зазначає, що п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України передбачає в якості обтяжуючої покарання обставини «вчинення злочину щодо малолітнього», таким формулюванням залишає поза увагою неповнолітніх віком від 14 до 18 років. Однак, вони, відповідно до законодавства, теж мають статус дітей і злочини проти них також несуть підвищену небезпеку, завдають шкоди їх фізичному та психічному розвитку, і відповідно до міжнародних та національних документів такі особи також мають право на посилений захист [279, 50-52]. Подібну точку зору висловлює О. Мойсеева [158, 60].

Видається, що слід підтримати цю позицію з таких міркувань. Адже в Особливій частині КК України законодавець диференціює відповідальність залежно від віку потерпілого, тобто визнає, що посягання не лише щодо малолітніх, а й неповнолітніх мають підвищений ступінь суспільної небезпеки. Доповнення п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України словом «неповнолітнього» дозволить суду призначати винному покарання у відповідності з підвищеною суспільною небезпекою вчиненого злочину.

Висновки до Розділу 3

1. Узагальнено аргументи про доцільність існування в кримінальному праві поняття «спеціальний потерпілий». Автором підтримана висловлена у науці ідея про те, що спеціальним потерпілим слід визнавати особу, для якої характерні у момент вчинення злочину спеціальні ознаки, визначені у статтях Загальної або Особливої частини КК України. Аналіз статей відповідних частин КК України дозволив зробити висновок, що однією з ознак, за якими слід виділяти спеціального потерпілого, є вік особи. У нормах Загальної частини КК України на підставі розглядуваної ознаки потерпілими є малолітній (п. 6 ч. 1 ст. 67) та особа похилого віку (п. 6 ч. 1 ст. 67). У нормах Особливої частини КК України вік як ознака потерпілого від злочину описується за допомогою таких понять як «новонароджена дитина», «дитина», «малолітній», «неповнолітній», «особа похилого віку». Наявність «спеціального потерпілого» впливає на кваліфікацію діяння або призначення покарання, а отже має кримінально-правове значення.

2. Аналіз законодавчих актів дозволяє зробити висновок, що поняття «дитина» включає в себе поняття «малолітній» та поняття «неповнолітній». Зокрема, дитиною є особа до досягнення нею 18 років, малолітньою – 14 років, а неповнолітньою – у віці від 14 до 18 років. В окремих складах злочинів термін «дитина» позначає поняття, відмінне від того, яке розкриваються у положеннях СК України та ЦК України.

У деяких складах злочинів юридично значимим визнається лише неповнолітній вік потерпілого. У зв'язку із тим, що посягання щодо малолітніх мають більш високий ступінь суспільної небезпеки, ніж щодо неповнолітніх пропонується внести відповідні зміни до КК України.

3. Похилий вік особи – це природний стан організму, який часто не збігається з календарним віком особи, тому його пов'язують із настанням такого юридичного факту, як пенсійний вік особи. Однак нижньою межею похилого віку особи, на думку законодавця, є не досягнення особою 60 років, а – 58,5 років. На сьогодні не є актуальним спір про залежність похилого віку особи від статі, оскільки зрівняний пенсійний вік жінок з пенсійним віком чоловіків, що є загальноєвропейською тенденцією.

4. Вік потерпілого від злочину може бути ознакою основного, привілейованого, кваліфікованого чи особливо кваліфікованого складу злочину. При конструюванні складів злочинів він впливає на ознаки суб'єкта складу злочину.

5. Вік потерпілого від злочину повинен усвідомлюватись суб'єктом злочину. Щоб уникнути помилок та розбіжностей в теорії і на практиці автор підтримує висловлену у кримінально-правовій літературі пропозицію про вказівку у КК України на «завідомість» щодо віку потерпілої особи.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження теми «Кримінально-правова характеристика віку особи», безсумнівно, підтвердило, що вона є і надалі залишається актуальною для доктрини кримінального права, правозастосування, практики законотворчості і навчального процесу.

На підставі здійсненого дослідження зроблено теоретичні висновки та сформульовано такі практичні пропозиції:

1. Узагальнення теоретичних доробок щодо питань віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину в кримінальному праві доводить, що їм було приділено чимало уваги. Однак деякі з цих питань не отримали відповідного висвітлення чи досі дискусійні. Зокрема, продовжується дискусія навколо кримінально-правової термінології, що може використовуватись для позначення законодавчого словосполучення «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність»; установлення мінімального віку суб'єкта складу злочину в кримінальному законодавстві; віку спеціального суб'єкта складу злочину; змісту понять, якими позначається вік потерпілого від злочину тощо. Не досліджено те, чи може наставати кримінальна відповідальність за вчинення злочину, передбаченого статтею про спеціальну норму з досягненням особою іншого віку, ніж за вчинення злочину, передбаченого статтею про загальну норму; максимальний вік спеціального суб'єкта складу злочину; мінімальний вік, із досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку.

2. Аналіз пам'яток вітчизняного кримінального законодавства дозволив зробити висновок про те, що формування норм, які встановлюють вік суб'єкта складу злочину, та норм, що спрямовані на захист прав та інтересів особи потерпілого залежно від його віку, здійснювалось упродовж доволі тривалого історичного періоду. Цей процес триває і досі.

3. Регламентація віку суб'єкта складу злочину та віку потерпілого від злочину у проаналізованих КК зарубіжних держав відрізняється. Видається, що доцільно запозичити у КК України досвід законодавця Болгарії, який поряд із

установленням мінімального віку суб'єкта складу злочину вказує на підставу його встановлення; положення КК Латвійської Республіки, КК Литовської Республіки, КК Іспанії, КК Швейцарії про встановлення однакового мінімального віку, з досягненням якого особа може підлягати відповідальності як за злочини, так і за кримінальні проступки; досвід законодавця Швейцарії про встановлення безпосередньо в КК мінімального віку особи, до якої можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру.

4. Вік суб'єкта складу злочину характеризується такими істотними ознаками: він є певною календарною датою, яка свідчить про кількість прожитих особою років; починається з моменту, визначеного законодавцем у КК; із досягненням відповідної кількості прожитих років особа може підлягати кримінальній відповідальності.

5. Дослідження віку суб'єкта складу злочину за чинним кримінальним законодавством України дозволило встановити певні законодавчі недоліки та прогалини. Зокрема, відсутній системний підхід до виокремлення складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати з досягненням 14 років; законодавчо не врегульоване питання «вікової незрілості»; відсутнє врегулювання питання про вік суб'єктів, до яких можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру, та питання мінімального віку, з досягненням якого особа може бути суб'єктом кримінального проступку. Це дозволило підтримати єдиний підхід до встановлення віку суб'єкта складу злочину та висловити пропозиції щодо вдосконалення його законодавчої регламентації.

6. За «віковими» особливостями спеціальних суб'єктів складу злочину поділено на три групи: 1) ті, мінімальний вік яких можна визначити шляхом аналізу ст. 22 КК України; 2) ті, мінімальний вік яких установлений у певних нормативно-правових актах або його можна визначити шляхом їх аналізу; 3) ті, мінімальний вік яких законодавчо не врегульований. До першої групи віднесено таких спеціальних суб'єктів: матір своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України) та особу протилежної статі стосовно потерпілої особи (ст. 152 КК

України). До другої групи належать спеціальні суб'єкти складів злочинів проти виборчих прав громадян, особи, які перебувають із потерпілим у сімейних, родинних відносинах або відносинах із приводу виховання, піклування, утримання, особа, котрій майно було ввірене чи перебувало у її віданні, або особа, якій доручено зберігання чи охорону чужого майна, особа, яка має право займатися підприємницькою діяльністю, капітан судна, особа, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків певні відомості, третейський суддя, суддя, особа, яка засуджена до певних видів покарань, військовослужбовці, а також військовозобов'язані під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів, а до третьої – всі інші.

При з'ясуванні мінімального віку спеціальних суб'єктів складів злочинів, що віднесені до другої та третьої груп, в тому числі, слід брати до уваги норму, яка міститься у ст. 22 КК України та визначати, чи не виходить цей вік за її межі.

7. Максимальний вік члена Центральної виборчої комісії як спеціального суб'єкта складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 157, ч. 2, 3, 7, 8 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 2 ст. 158-2, ч. 2 ст. 159 КК України, становить 65 років і декілька місяців; максимальний вік, до якого особа може бути суддею та підлягати кримінальній відповідальності у разі вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 375, ч. 2 ст. 387 КК України як спеціальний суб'єкт відповідних складів злочинів, – 65 років; максимальний вік особи, яка засуджена до громадських робіт як спеціального суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 389 КК України, – 60 років; максимальний вік, до якого особа може бути визнана суб'єктом військових злочинів, не повинен бути вищим установленого законом граничного віку перебування на військовій службі.

8. Вік особи в кримінальному праві має такі значення: вік як ознака суб'єкта складу злочину, вік як ознака потерпілого від злочину, вік як ознака особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою

частиною КК України, до досягнення мінімального віку суб'єкта складу злочину.

Вік суб'єкта складу злочину має кримінально-правове значення при кваліфікації суспільно небезпечних діянь та при призначенні покарання. Запропоновано такі правила кваліфікації суспільно небезпечних діянь з урахуванням віку суб'єкта складу злочину: 1) суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка не досягла 14-річного віку, не повинно кваліфікуватись як злочин; 2) суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка не досягла 16-річного або підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину, не повинно кваліфікуватись як злочин за статтею КК України, кримінальна відповідальність за якою може наставати відповідно з 16-річного чи підвищеного мінімального віку суб'єкта складу злочину. Однак може кваліфікуватись як злочин за іншими статтями КК України, кримінальна відповідальність за якими може наставати відповідно з 14-річного чи з 16-річного віку; 3) втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у разі незначної різниці у віці між ним і суб'єктом складу злочину не потрібно кваліфікувати як злочин у випадку, коли буде доведено, що його (потерпілого) фізичний, психічний і соціальний розвиток завершився; 4) суспільно небезпечне діяння співучасника, який помилявся щодо фактичного віку іншого співучасника, потрібно кваліфікувати як замах на вчинення злочину у співучасті.

При призначенні покарання вік суб'єкта складу злочину може бути обставиною, що виключає можливість застосування певних видів покарань, і характеристикою обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України.

Вік потерпілого від злочину може бути ознакою основного, привілейованого, кваліфікованого чи особливо кваліфікованого складу злочину. При конструюванні складів злочинів впливає на ознаки суб'єкта складу злочину.

9. Узагальнено підходи до виокремлення поняття «спеціальний потерпілий». Однією з ознак, за якими виділяється спеціальний потерпілий, є його вік. Аналіз норм КК України, що спрямовані на захист прав та інтересів особи потерпілого залежно від його віку, дозволив зробити висновок про відсутність системи термінології, якою позначається вік потерпілого від злочину. Тому у науковій роботі запропоновано відмовитися від уживання в тексті кримінального закону специфічних правових термінів «дитина», «малолітній», «неповнолітній» й замінити їх.

У зв'язку з цим у дисертації запропоновано удосконалити низку норм КК України, а саме:

а) запропоновано викласти ст. 22 КК України у такій редакції:

«Стаття 22 Вік, з досягненням якого особа може бути суб'єктом злочину

1. Особа, яка не досягла 14-річного віку, не може бути суб'єктом злочину. До особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, у віці з 11 до 14 років можуть застосовуватись примусові заходи виховного характеру, якщо вона розуміє характер і значення діяння.

2. Особа, яка досягла 18-річного віку, може бути суб'єктом злочинів, передбачених ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України, в тій частині, що є спеціальною нормою щодо тієї, що міститься в ч. 1 ст. 304 КК України, а також злочинів, передбачених ч. 1 ст. 304, ч. 2 ст. 300, ч. 1 ст. 301 КК України»;

б) у ч. 1 ст. 164 КК України словосполучення «неповнолітніх або непрацездатних дітей» замінити на «неповнолітніх дітей або непрацездатних повнолітніх дочки чи сина»;

в) внести зміни до ст. 56 та ст. 57 КК України, на підставі яких суд зможе призначати покарання у виді громадських або виправних робіт особам пенсійного віку, що продовжують працювати, у випадках, якщо закріплені в санкції види покарання не можуть бути призначені таким особам чи може бути

призначений лише один, найбільш суворий вид покарання із тих декількох, які альтернативно нею передбачені.

Використання значних за обсягом і неоднорідних за характером матеріалів, різноманітних методів дослідження, апробація одержаних результатів у наукових статтях, виступах на наукових семінарах і конференціях, пропозиціях правоохоронним органам дає підставу оцінити здобуті результати як достовірні.

Найбільш істотні наукові та практичні результати викладені у висновках до кожного розділу дисертації. У роботі висвітлено та обґрунтовано положення, що є новими для юридичної науки, а також сформульовано рекомендації практичного характеру, які є розвитком попередніх досліджень відповідних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов М. В. Соціально-юридичні питання віку кримінальної відповідальності / М. В. Абрамов // II Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції, присвячені пам'яті професора В. П. Колмакова: Зб. матеріалів (18-19 березня 2011 р.). – О.: Фенікс, 2011. – С. 208-210.
2. Акімов М. До питання про вік настання кримінальної відповідальності за захоплення заручників / М. Акімов // Проблеми формування правосвідомості молоді в сучасних умовах розвитку української державності (Львівські юридичні читання). Матеріали курсантсько-студентської наукової конференції. 22 жовтня 2004 року / М. Акімов. – Львів, 2005. – С. 163-166.
3. Акімов М. О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. О. Акімов. – К., 2009. – 209с.
4. Андрушко А. В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: монографія / А. В. Андрушко. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. – 248 с.
5. Андрушко А. В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика та запобігання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Андрушко. – Київ, 2010. – 20 с.
6. Андрушко П. П. Джерела кримінального права України: поняття, види / П. П. Андрушко // Право України. – 2011. – №9. – С. 25-41.
7. Андрюхин Н. Г. Дифференциация уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. Г. Андрюхин. – М., 2002. – 216 с.
8. Анощенкова С. В. Уголовно-правовое учение о потерпевшем / С. В. Анощенкова; отв. ред. Н. А. Лопашенко. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 248 с.

9. Анощенко С. В. Учение о потерпевшем в российском уголовном праве: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Анощенко. – Саранск, 2004. – 220 с.
10. Антипов В. В. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання: монографія / В. В. Антипов, В. І. Антипов. – К.: Атіка, 2004. – 208 с.
11. Апопій І. В. Сімейне право України. Навч. посіб. – 2-ге вид. пер. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 360 с.
12. Арзуманян А. А. Уголовно-правовые проблемы лиц, подлежащих уголовной ответственности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. А. Арзуманян. – Саратов, 2012. – 30с.
13. Артеменко Н. В. Актуальные проблемы вменяемости (невменяемости) и возраста уголовной ответственности (Сравнительный историко-правовой анализ уголовного законодательства РФ и Франции): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. В. Артеменко. – Ростов н/Д, 1999. – 205 с.
14. Арутюнов В. Х. Філософія: навч. посібн / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінціцький. – К.: КНЕУ, 2008. – 528 с.
15. Аутлев М. Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия преступлениям против несовершеннолетних (ст. 150, 151 УК РФ): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. Г. Аутлев. – Санкт-Петербург, 2004. – 195с.
16. Ахмедова С. Ш. Ответственность за вовлечение малолетних и несовершеннолетних в антиобщественную деятельность: уголовно-правовые и криминологические проблемы: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Ш. Ахмедова. – Волгоград, 2001. – 200 с.
17. Бабаев М. М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних / М. М. Бабаев. – М., 1968. – 120 с.
18. Бабиченко Р. И. Возрастная невменяемость: Уголовно-правовые и криминологические проблемы: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Р. И. Бабиченко. – Санкт-Петербург, 2004. – 221 с.

19. Байбарин А. А. Уголовно-правовая дифференциация возраста: монография / А. А. Байбарин. – М.: Высшая школа, 2009. – 252 с.
20. Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Байлов. – Х., 2004. – 19 с.
21. Бантышев А. Некоторые проблемные вопросы совершенствования действующего Уголовного кодекса Украины / А. Бантышев // Юридический радник. – 2005. – №5 (7). – С.84-89.
22. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Д. В. Бараненко. – Київ, 2009. – 19 с.
23. Барсукова О. В. Старческая преступность и преступления против лиц пожилого возраста: Криминологические и уголовно-правовые проблемы: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Барсукова. – Владивосток, 2003. – 203 с.
24. Батбаяр Энхээ. Обстоятельства, смягчающие и отягчающие наказание, по уголовному законодательству Монголии: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Энхээ Батбаяр. – Краснодар, 2005. – 185 с.
25. Батишев О. Ф. Щодо подальшого вдосконалення діючого КК України / О. Ф. Батишев // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали між нар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р. – Х.: Право, 2011. – С.133-136.
26. Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. Е. Батюкова. – Москва, 2005. – 212 с.
27. Бахуринська О. О. Кримінально-правова характеристика порушень вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. О. Бахуринська. – Київ, 2007. – 226 с.

28. Бачурин Э. А. Специальный субъект преступления: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Э. А. Бачурин. – Красноярск, 2005. – 228 с.
29. Бодаєвський В. П. Проблеми визначення суб'єкта корисливих посягань на військове майно за ст. 410 КК України / В. П. Бодаєвський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2 (38). – С.239-248.
30. Большая медицинская энциклопедия: в 30-ти т. / АМН СССР. / гл. ред. Б. В. Петровский. – 3-е из. – М.: Советская энциклопедия. – Т.17. – 1981. – 512 с.
31. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – издание 3-е. – М.: Сов. энцикл., 1971. – Т.5: Вешин-Газли. – 639 с.
32. Борисов В. І., Дорош Л. В. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (коментар до законодавства) / В. І. Борисов, Л. В. Дорош // Форум права. – 2006. – № 1. – С.4-15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2006-1/06bvisno.pdf>.
33. Боровых Л. В. Проблемы возраста в механизме уголовно-правового регулирования: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. В. Боровых. – Екатеринбург, 1993. – 19 с.
34. Брайловська А. І. Кримінально-правова кваліфікація неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. І. Брайловська. – Одеса, 2012. – 21 с.
35. Брич Л. П. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи за законодавством України / Л. П. Брич. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 84 с.
36. Брич Л. П. Значення видів об'єкта й таких ознак, як предмет і потерпілий, у розмежуванні складів злочинів / Л. П. Брич // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2006. – №2. – С.47-57.

37. Булгаков Д. Б. Потерпевший в уголовном праве и его криминологическая характеристика: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Д. Б. Булгаков. – Ставрополь, 2000. – 152 с.

38. Буранов Г. К. Отягчающие наказание обстоятельства в уголовном праве России: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Г. К. Буранов. – Ульяновск, 2002. – 242 с.

39. Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України / С. Я. Бурда // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Вип.4. – Серія юридична. – 2012. – С.246-255.

40. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В. М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

41. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В. М. Бурдін. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 780 с.

42. Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. юрид. наук: 12.00.08 / В. М. Бурдін. – Львів, 2011. – 38 с.

43. Буромский И. В. Судебно-медицинская экспертиза: Термины и понятия: Словарь для юристов и судебно-медицинских экспертов / Буромский И. В., Клевно В. А., Пашинян Г. А. – М.: Норма, 2006. – 256 с.

44. Васильевский А. В. Дифференциация уголовной ответственности и наказания в Общей части уголовного права: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Васильевский. – Ярославль, 2000. – 219 с.

45. Васильєв А. А. Проблеми осудності у кримінальному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. А. Васильєв. – Х., 2005. – 20 с.

46. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. – К.: Видавництво «Дніпро», 2009. – 1329 с.

47. Веселова Л. В. Ответственность несовершеннолетних с психическими отклонениями: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. В. Веселова. – Волгоград, 2005. – 202 с.

48. Витвицкая В. В. Криминологические проблемы предупреждения преступных посягательств на нравственное и физическое развитие несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Витвицкая. – К., 2002. – 222 с.

49. Вікова психологія: [навч. посіб.] / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.

50. Вовканич Л. С. Біологічний вік людини: теоретичний та методичний аспекти / Л. С. Вовканич. – Львів: «СПОЛОМ», 2009. – 92 с.

51. Волгарева И. В. Проблема повышения возраста уголовной ответственности за совершение некоторых преступлений / И. В. Волгарева // Вестник Ленинградского государственного университета. – Сер. 6. – 1989. – Вып. 4 (№27). – С.60-64.

52. Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление. Постоянные и переменные признаки / Р. Р. Галиакбаров. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. – 139 с.

53. Галкин В. А. Назначение наказания в виде лишения свободы лицам, совершившим насильственные тяжкие и особо тяжкие преступления в несовершеннолетнем возрасте: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. А. Галкин. – Саратов, 2005. – 233 с.

54. Гоноченко О. А. Уголовно-правовые средства защиты несовершеннолетних от сексуального совращения и сексуальной эксплуатации: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. А. Гоноченко. – Ставрополь, 2004. – 191 с.

55. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. О. Гончар. – Одеса, 2004. – 211 с.

56. Грейдіна К. І. Проблемні питання застосування ст. 130 Кримінального кодексу України (зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби) / К. І. Грейдіна // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – 2011. – Т.24 (63). – №1. – С.256-261.

57. Гриниха І. Окремі проблеми призначення покарань неповнолітнім за Кримінальним кодексом України / І. Гриниха // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції. 3-4 лютого 2005 р. – Львів, 2005. – С.317-319.

58. Гринчак С. В. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Гринчак. – К., 2007. – 18 с.

59. Гришко О. М. Запобігання корисливим злочинам щодо осіб похилого віку: віктимологічне дослідження: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. М. Гришко. – К., 2010. – 211 с.

60. Грищук В. К. Акцелерация и ретардация: некоторые проблемы уголовной ответственности в Украине // Вибрані наукові праці / В. К. Грищук. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С.668-671.

61. Грищук В. К. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: монографія / В. К. Грищук, М. М. Сенько. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 308 с.

62. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В. К. Грищук. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.

63. Губанова Е. В. Умисел як необхідна ознака суб'єктивної сторони згвалтування / Е. В. Губанова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – 2006. – №2. – Том. 19 (58). – С.143-144.

64. Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве / П. С. Дагель // Потерпевший от преступления (тематический сборник). – Владивосток: ДВГУ, 1974. – С.16-37.

65. Дедюхина И. Ф. Проблемы установления и реализации уголовной ответственности с учетом признаков потерпевшего: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.08 / И. Ф. Дедюхина. – Москва, 2008. – 30 с.

66. Демидов И. В. Логика: Учебное пособие для юридических вузов / Под ред. доктора философских наук, проф. Б. И. Каверина. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.

67. Денисов С. Ф. Соціально-правові визначення віку кримінальної відповідальності / С. Ф. Денисов // Право та державне управління. – 2012. – №3. – С.123-129.

68. Дзундза В. В. Кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Дзундза. – Харків, 2005. – 189 с.

69. Дзундза В. В. Суб'єкт втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність / В. В. Дзундза // Право і безпека. – 2004. – №3'4. – С.61-64.

70. Дідик С. Є. Кримінально-правова охорона правосуддя від незаконних діянь судді як спеціального суб'єкта злочину: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Є. Дідик. – Київ, 2008. – 207 с.

71. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / Под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы / В. Н. Додонов. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2010. – 448 с.

72. Долгокерова О. Безпорадний стан потерпілої особи: поняття та ознаки / О. Долгокерова // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених. Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. студентів,

аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 року). – К., 2010. – Ч. II. – С.164-165.

73. Долиненко Л. А. Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и в судебной практике. Учеб. пос. / Л. А. Долиненко. – Иркутск, Иркутский гос. ун-т им. А.А. Жданова, 1980. – 80 с.

74. Доляновська І. М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / І. М. Доляновська. – Київ, 2008. – 228с.

75. Доронина Е. Б. Беспомощное состояние потерпевшего в структуре состава убийства: теория, закон, практика: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. Б. Доронина. – Екатеринбург, 2004. – 177 с.

76. Дорош Л. В. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства про відповідальність за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи / Л. В. Дорош // Проблеми законності. – 2012. – Вип. 118. – С.149-159.

77. Другий (Волинський) Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: litopys.org.ua/statut2/st1566.htm.

78. Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статеві свободи: [наук.-практ. пос.] / О. О. Дудоров. – Луганськ, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – 352 с.

79. Душкина Е. О. Исключение уголовной ответственности несовершеннолетних вследствие отставания в психическом развитии: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. О. Душкина. – Москва, 2005. – 200 с.

80. Дьоменко С. В. Безпорадний стан особи потерпілого: деякі питання визначення та співвідношення із суміжними поняттями / С. В. Дьоменко // Влада. Людина. Закон. – 2010. – №11. – С.34-45.

81. Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2005. – Т.4: В-Вог. – 699 с.

82. Єгорова В. О. Криміналізація незаконного проведення дослідів над людиною та його кримінально-правові ознаки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. О. Єгорова. – К., 2010. – 21 с.

83. Ємельяненко В. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння транспортним засобом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Ємельяненко. – Харків, 2009. – 20 с.

84. Жуковський В. И. Субъект преступления в уголовном праве России: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. И. Жуковський. – Ставрополь, 2002. – 165 с.

85. Зайцев О. В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Зайцев. – Х., 2006. – 20 с.

86. Залялова І. М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08/ І. М. Залялова. – Донецьк, 2006. – 183 с.

87. Иванова М. В. Ответственность и наказание за вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. В. Иванова. – Волгоград, 2004. – 201 с.

88. Иванцова Н. В. К вопросу о минимальном пределе возраста уголовной ответственности несовершеннолетних / Н. В. Иванцова // Охрана прав и интересов несовершеннолетних в Российской Федерации: теория и практика: сб. матер. Всерос. науч.-практ. конф. – Чебоксары, 2007. – С.44-50.

89. Игнатов А. И. Ответственность за преступления против нравственности / А. И. Игнатов. – М., 1966. – 208 с.

90. История советского уголовного права: монография / А. А. Герцензон та ін. – Москва, Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 466 с.

91. Иванова Є. В. Кваліфікуючі ознаки зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (проблемні питання) / Є. В. Иванова // Наше право. – 2012. – №1. – Ч.2. – С.119-124.

92. Іванюк Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. І. Іванюк. – Львів, 2006. – 203 с.

93. Калмиков Д. О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / Д. О. Калмиков; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М. І. Хавронюк. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 558 с.

94. Калмыков П. Д. Учебникъ уголовного права. Часть общая / П. Д. Калмыков. – Санктпетербургъ, 1866. – 555 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.knigafund.ru/books/39272.

95. Капитунов А. С. Насильственные половые преступления против несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. С. Капитунов. – Краснодар, 2006. – 206 с.

96. Карасова А. Л. Убийство матерью новорожденного ребенка (теоретико-прикладные аспекты ответственности по ст. 106 УК РФ): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. Л. Карасова. – Ростов-на-Дону, 2003. – 225 с.

97. Карпенко Микола. Хто він, суб'єкт злочину, передбаченого ст. 406 КК України? / Микола Карпенко // Вісник прокуратури. – 2007. – № 9. – С.32-42.

98. Качан М. И. Обстоятельства, смягчающие наказание, в российском уголовном праве: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. И. Качан. – Ростов-н/Д, 2005. – 199 с.

99. Квак В. В. Поняття віку особи в кримінальному праві / В. В. Квак // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2011. – Вип.6. – С.143-145.

100. Киренко С. Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Г. Киренко. – Київ, 2002. – 200 с.

101. Кириш Б. Розділ IV Загальної частини Кримінального кодексу України 2001 року потребує удосконалення / Б. Кириш // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали X регіональної науково-практичної конференції. Львів, 5-6 лютого 2004 р. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2004. – С.358-359.

102. Кириченко О. В. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії завідомо неправдивим повідомленням про загрозу громадській безпеці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Кириченко. – Х., 2005. – 20 с.

103. Ковалев М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве / М. И. Ковалев. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 208 с.

104. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №47, 48, 49, 50, 51, 52. – Ст.349.

105. Козак В. А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. А. Козак. – Х., 2003. – 20 с.

106. Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 819 с.

107. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди / М. І. Колос// Юридичний вісник. – 2012. – №3 (24). – С.130-134.

108. Комарницкий А. В. Основы ювенальной юстиции: учебник / А. В. Комарницкий. – СПб.: Знание, 2010. – 589 с.

109. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. – К.: Сфера, 2002.

110. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст.141.

111. Коржанський М. Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія / М. Й. Коржанський. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.

112. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра психол. наук: 19.00.06 / М. М. Коченов. – М., 1991. – 45 с.

113. Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве / А. Н. Красиков. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. – 120 с.

114. Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х т. АМН СССР / Гл. ред. Б. В. Петровский. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия. – Т.2. – 1989. – 608 с.

115. Кримінальна відповідальність за залишення у небезпеці: науково-практичні рекомендації / Є. О. Пилипенко, Є. С. Назимко; під загальною редакцією М. В. Палія // Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк: «Цифрова типографія», 2011. – 81 с.

116. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html.

117. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х.: Право, 2013. – Т.1: Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 376 с.

118. Кримінальний кодекс УСРР. В ред. 1927 р. 3-е офіц. вид. – Х.: Юрид. вид-во Нарком'юсту УРСР, 1927. – 109 с.

119. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №9-10, 11-12, 13. – Ст.88.

120. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – Вид. 3-тє, переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.

121. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – Вид. 4-те, переробл. та допов. – К.: Атіка, 2008. – 376 с.

122. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

123. Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. О. М. Омельчука. – К.: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2010. – 208 с.

124. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т.1. – Луганськ: видавництво «Елтон-2», 2012. – 780 с.

125. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – 605 с.

126. Кримінально-виконавчий кодекс від 11 липня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №3-4. – Ст.21.

127. Кротов С. Е. Дифференциация уголовной ответственности в зависимости от категоризации преступлений, квалифицирующих признаков и обстоятельств, отягчающих наказание: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Е. Кротов. – Москва, 2005. – 176 с.

128. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів: Підручник. (2-е вид., перероб.); За заг. ред. професорів Є. М. Моїсєєва та О. М. Джужи, наук. ред. к. ю. н., доц. І. А. Вартилецька. – К.: КНТ, 2007. – 300 с.

129. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

130. Кургузкина Е. Б. Предупреждение убийства матерью новорожденного ребенка (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. Б. Кургузкина. – Москва, 1999. – 219 с.

131. Лень В. В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Лень. – Х., – 2003. – 21 с.

132. Лисько Т. Д. Кримінальна відповідальність за зґвалтування (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. Д. Лисько. – К., 2008. – 19 с.

133. Лисько Т. Д. Кримінальна відповідальність за зґвалтування (порівняльно-правовий аналіз): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. Д. Лисько. – Київ, 2007. – 232 с.

134. Логіка: Підручник / За заг. ред. проф. В. Д. Титова. — Х.: Право, 2005. – 207 с.

135. Лосич С. В. Особливості суб'єкта злочину за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів / С. В. Лосич // Форум права. – 2012. – №1. – С.583-587. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12lcvvoz.pdf>.

136. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права / А. Лохвицкий. – СПб., 1867. – 671 с.

137. Луничев Е. М. Статус несовершеннолетнего в уголовном праве России: монография / отв. ред. А. И. Чучаев. – Москва: Проспект, 2012. – 144 с.

138. Любченко Д. Поняття суб'єкта злочину за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / Д. Любченко // Право України. – 2005. – №3. – С.125-128.

139. Магарін М. С. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України: монографія / М. С. Магарін, Д. В. Бараненко / Під ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. Л. Стрельцова. – Одеса: Астропринт, 2001. – 104 с.

140. Мазур М. В. Місце роз'яснень Пленуму Верховного Суду України в системі джерел права України: минуле та сучасність / М. В. Мазур // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2011. – Серия «Юридические науки». – №1. – Т. 24 (63). – С.3-12.

141. Макаренко А. С. Загальні засади призначення покарання та суддівський розсуд / А. С. Макаренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – № 945. – Вип. № 9. – Серія «право». – 2011. – С.338-342.

142. Макаров А. В. Уголовная ответственность за нарушение прав несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Макаров. – Москва, 2001. – 178 с.

143. Максимович Р. Л. «Вікова» ознака службової особи / Р. Л. Максимович // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С.308-314.

144. Максимович Р. Л. «Вікова» характеристика неповнолітнього потерпілого від злочину у Кримінальному кодексі України / Р. Л. Максимович // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: Міжнародний симпозиум. Львів, 11-12 вересня 2009 року. – Львів: ЛьВДУВС, 2009. – С. 153-156.

145. Максимович Р. Л. Досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, як загальна ознака спеціального суб'єкта злочину / Р. Л. Максимович // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С.287-293.

146. Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія / Р. Л. Максимович. – Львів, 2008. – 304 с.

147. Машталер Н. С. Малолітній вік (малолітство), похилий вік, старість та безпорадний стан особи у кримінальному праві України: визначення понять та їх співвідношення / Н. С. Машталер // Матеріали звітної наукової конференції факультету з підготовки слідчих (Львів, 25 березня 2011 р.). – Львів: ЛьВДУВС, 2011. – С.116-119.

148. Милюков С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа / С. Ф. Милюков. – СПб.: СПБИНВЭСЭП, Знание, 2000. – 279 с.

149. Мирошніченко Н. М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. М. Мирошніченко. – О., 2013. – 20 с.

150. Мирошніченко Н. М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. М. Мирошніченко. – Одеса, 2013. – 220 с.

151. Михайлов В. Є. Теоретичні та практичні проблеми визнання особи суб'єктом злочину зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130 КК України) / В. Є. Михайлов // Питання боротьби зі злочинністю. – 2008. – Вип.16. – С.250-258.

152. Михайлов В. Є. Щодо кваліфікуючих ознак зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби / В. Є. Михайлов // Проблеми законності. – 2009. – Вип.102. – С.263-271.

153. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його використання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. О. Михайлов. – К., 2008. – 16 с.

154. Михайлова В. А. К вопросу о возрасте уголовной ответственности / В. А. Михайлова // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2001. – №1. – С.73-83.

155. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): автореф. дис. на соискание ученой степени докт. юрид. наук: 12.00.08 / Р. И. Михеев. – М., 1995. – 70 с.

156. Михеев Р. И. Уголовно-правовая оценка общественной опасности деяний невменяемых при групповых преступлениях / Р. И. Михеев // Актуальные проблемы борьбы с групповой преступностью. – 1983. – С.10-19.

157. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються застосування правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211/page.

158. Мойсеева О. Правовий захист неповнолітніх (за матеріалами нового Кримінального кодексу України) / О. Мойсеева // Право України. – 2001. – №9. – С.59-60.

159. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв.: монографія / В. В. Момотов. – М., Издательство: Зерцало-М, 2003. – 416 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.knigafund.ru/books/14756.

160. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку (кримінологічні проблеми): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. Ф. Мороз. – Харків, 1999. – 197 с.

161. Морозов А. И. Уголовная ответственность за вовлечение несовершеннолетних в совершение деяний, угрожающих их нормальному развитию: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. И. Морозов. – Москва, 2003. – 254 с.

162. Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст. ст. 164-169 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. М. Морозюк. – Київ, 2012. – 18 с.

163. Москаль Д. П. Кримінально-правова характеристика зґвалтування та насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Д. П. Москаль. – Київ, 2009. – 292 с.

164. Мосюра М. О. Вік неповнолітніх, з якого настає кримінальна відповідальність / М. О. Мосюра // II Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції, присвячені пам'яті професора В. П. Колмакова: Зб. матеріалів (18-19 березня 2011 р.). – О.: Фенікс, 2011. – С.178-180.

165. Музика А. А. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення / А. А. Музика, О. П. Горох. – Київ, 2012. – 404 с.

166. Музика А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія / А. А. Музика, Є. В. Лашук. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 192 с.

167. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие наказание обстоятельства в российском уголовном праве: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. А. Мясников. – Москва, 2001. – 223 с.

168. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій / В. О. Навроцький. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 771 с.

169. Навроцький В. О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею / В. О. Навроцький, Л. П. Брич // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 1. – С.58-62.

170. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посібник / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

171. Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: монография / Г. В. Назаренко. – М.: Издательство «Ось-89», 2009. – 240 с.

172. Назаренко Д. О. Кримінальна відповідальність за порушення правил адміністративного нагляду: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Д. О. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2008. – 212 с.

173. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.

174. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – К., «ФОРУМ», 2001., у 2-х ч. – 942 с.

175. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. – Т. 1 / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. – 964 с.

176. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., перероб. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 965 с.

177. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2006. – 841 с.

178. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 5-те вид., перероб. та доп. – К.: Юридична думка, 2008. – 1216 с.

179. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. та допов. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

180. Нікіфорова Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України / Т. І. Нікіфорова. – Харків, 2009. – 208 с.

181. Новий тлумачний словник української мови: в трьох томах / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Аконіт, 2001. – Т.2: К-П. – 926 с.

182. Новий тлумачний словник української мови: в трьох томах / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – II вид. – К.: Аконіт, 2001. – Т.1: А-К. – 926 с.

183. Новітська І. В. Деякі питання визначення суб'єкта та суб'єктивної сторони злочину за ст. 117 КК України / І. В. Новітська // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С.545-551.

184. Омельчук О. М. Кримінально-правова характеристика суб'єкта злочину, передбаченого статтею 304 Кримінального кодексу України / О. М. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – №2. – С.110-115. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2003_2_37.pdf.

185. Орел Ю. В. Кримінальна відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ю. В. Орел. – Харків, 2008. – 209 с.

186. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В. С. Орлов. – Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1958. – 260 с.

187. Орловська Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. А. Орловська. – О., 2001. – 20 с.

188. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності. Монографія / В. І. Осадчий. – К.: Атіка, 2004. – 336 с.

189. Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (ст. 116, 117, 118 КК): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. А. Остапенко. – Київ, 2003. – 214 с.

190. Павлов В. Г. Субъект преступления / В. Г. Павлов. – Спб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 318 с.

191. Пасєка О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. Ф. Пасєка. – Львів, 2010. – 20 с.

192. Пашинян Г. А., Ившин И. В. Профессиональные преступления медицинских работников против жизни и здоровья / Г. А. Пашинян, И. В. Ившин. – М.: Медицинская книга, 2006. – 196 с.

193. Перминова А. П. Некоторые вопросы уголовной ответственности за вовлечение несовершеннолетних в преступление и другие антиобщественные поступки / А. П. Перминова // Ученые записки Пермского гос. ун-та. – 1969. – №204. – С.55-70.

194. Петренко О. І. Кримінальна відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. І. Петренко. – К., 2005. – 17 с.

195. Петренко О. І. Кримінальна відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. І. Петренко. – Донецьк, 2005. – 207 с.

196. Плотнікова А. В. Кримінальна відповідальність за організацію зайняття проституцією: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Плотнікова. – Київ, 2010. – 20 с.

197. Плужнік О. І. Кримінальна відповідальність за порушення режиму відбування покарання у виправних установах та тримання під вартою: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. І. Плужнік. – К., 2003. – 200 с.

198. Подколзин А. А. Количественная оценка показателей смертности, старения, продолжительности жизни и биологического возраста / А. А. Подколзин, В. Н. Крутько, В. И. Донцов. – Профилактика старения. – 1999. – Вып.2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: medi.ru/doc/70.htm.

199. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Полтавець. – Луганськ, 2005. – 197 с.

200. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / За заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Харків: Кроссроуд, 2008. – 364 с.
201. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / За ред. Ю. С. Шемчушенка. – К.: Інститут держави і права, 1996. – 548 с.
202. Право на пенсію та його реалізація за сучасним законодавством України: Довідник / Н. М. Хуторян, М. М. Шумило, Я. В. Сімутіна, М. П. Стадник [та ін.]. – К.: 2012. – 208 с.
203. Примаченок А. А. Совершенствование уголовно-правовой системы мер борьбы с правонарушениями несовершеннолетних / А. А. Примаченок / Под ред. М. А. Ефимова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1990. – 272 с.
204. Присяжнюк Т. І. Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту / Т. І. Присяжнюк. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 240 с.
205. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. М. Приходько. – К., 2001. – 20 с.
206. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 1 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №52. – Ст.455.
207. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №10-11. – Ст.73.
208. Про вибори Президента України: Закон України в редакції від 18 березня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №20-21. – Ст.291.
209. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України в редакції від 4 квітня 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №38. – Ст. 324.
210. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 7 квітня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №41. – Ст.414.

211. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №44-45. – Ст.634.

212. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №16. – Ст.93.

213. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №49–51. – Ст. 376.

214. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. №2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: вид. 4-те. – Х.: «Одіссей», 2008. – 528 с.

215. Про затвердження Положення про порядок присвоєння звань особам командного складу морських суден: Наказ Міністерства інфраструктури України від 7 серпня 2013 року № 567 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1466-13.

216. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ МОЗ України від 09.09.2013 р. №787 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13.

217. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №14. – Ст.192.

218. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України від 8 липня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №12-13. – Ст.82.

219. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.

220. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.

221. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної ради України. – 1994. – №4. – Ст.18.

222. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №30. – Ст.142.

223. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 3. – Ст. 10.

224. Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. №5 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: вид. 4-те. – Х.: «Одіссей», 2008. – 528 с.

225. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ: Закон України в редакції від 23 грудня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №30. – Ст.274.

226. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – Ст. 167.

227. Про Стратегію розвитку державної молодіжної політики на період 2020 року: Указ Президента України від 27 вересня 2013 р. № 532/2013 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/532/2013>.

228. Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. №4 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: Видання четверте. – Х.: «Одіссей», 2008. – 528с.

229. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03.

230. Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08.

231. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. №4 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.

232. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – №41-42, 43, 44-45. – Ст.529.

233. Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №35. – Ст.412.

234. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №36. – Ст.448.

235. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48706.

236. Пудовочкин Ю. Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву / Научн. ред. докт. юрид. наук, профессор, Заслуженный юрист РФ Г. И. Чечель. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 293 с.

237. Пудовочкин Ю. Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних: дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Ю. Е. Пудовочкин. – М., 2005. – 364 с.

238. Разумов П. В. Криминологическая характеристика геронтологической преступности и меры ее предупреждения: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / П. В. Разумов. – Ставрополь, 2005. – 192 с.

239. Парог А. И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений: практ. пособие / А. И. Парог. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 224 с.

240. Парог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Парог. – Москва, 2001. – 134 с.

241. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Скорохода Василя Васильовича щодо офіційного тлумачення словосполучення «пенсіонерів по старості», яке міститься в абзаці шостому статті 125 Житлового кодексу Української РСР від 11. 06.2014 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-14.

242. Робак В. А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. А. Робак. – К., 2008. – 20 с.

243. Рогов В. А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV-XVII вв. / А. В. Рогов. – М.: Юристъ, 1995. – 288 с.

244. Розенко В. І. Суб'єкт злочину: лекція / В. І. Розенко, В. К. Матвійчук. – Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1993. – 36 с.

245. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – [3-тє вид., перероб. і доп.] / З. В. Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.

246. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1984. – Т.1. – 432 с.

247. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1984. – Т.2. – 519 с.

248. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1985. – Т.3. – 511 с.

249. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1986. – Т.4. – 511 с.

250. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т.6. – 431 с.

251. Рябчинська О. П. Боротьба з розповсюдженням порнографічних предметів і творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. П. Рябчинська. – Київ, 2002. – 20 с.

252. Сабиров Р. Д. Общие вопросы квалификации насильственных групповых преступлений / Р. Д. Сабиров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью. Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1983. – С.81-88.

253. Сабиров Р. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.08 / Р. Д. Сабиров. – Свердловск, 1980. – 14 с.

254. Самойлова О. М. Щодо визначення поняття геронтологічної злочинності / О. М. Самойлова // Право і безпека. – 2012. – №2 (44). – С.125-129.

255. Сапожнікова Олена. Вік кримінальної відповідальності в Україні (історичний аспект) / Олена Сапожнікова // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія право. – 2008. – Вип.9. – С.416-419.

256. Сапожнікова О. Особливості вікового критерію кримінальної відповідальності / О. Сапожнікова // Право України. – 2009. – №7. – С.158-161.

257. Сапожнікова О. Проблемні питання, що пов'язані із встановленням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність / О. Сапожнікова // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2007. – Вип. 45. – С.170-175.

258. Сапронов О. В. Кримінальна відповідальність за насильницьке донорство: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Сапронов. – К., 2005. – 193 с.

259. Селезнева Н. А. Ответственность несовершеннолетних по уголовному праву России: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. А. Селезнева. – М., 2004. – 151 с.

260. Семикін М. В. Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. В. Семикін. – Х., 2004. – 19 с.

261. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. – Х.: Право, 2006. – 208 с.

262. Сердюк П. П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / П. П. Сердюк. – Запоріжжя, 2005. – 230 с.

263. Серёгина Е. В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты охраны жизни новорожденного ребенка: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. В. Серёгина. – Ростов-на-Дону, 2004. – 219 с.

264. Серков П. П. Смягчающие и отягчающие обстоятельства как средства обеспечения индивидуализации наказания: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / П. П. Серков. – Москва, 2002. – 162 с.

265. Сирик М. С. Уголовно-правовое и криминологическое значение потерпевшего от преступления: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. С. Сирик. – Ростов н/Д, 2006. – 201 с.

266. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности / О. Д. Ситковская. – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 285с.

267. Ситковская О. Д. Уголовный кодекс Российской Федерации: психологический комментарий / О. Д. Ситковская. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 192 с.

268. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №21-22. – Ст.135.

269. Соловій Я. І. Вікові межі кримінальної відповідальності / Я. І. Соловій // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7-8 квітня 2006 року. – Львів, ЛьвДУВС, 2006. – Ч.2. – С.277-279.

270. Сотніченко В. С. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. С. Сотніченко. – К., 2013. – 18 с.

271. Сотула О. С. Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. С. Сотула. – Харків, 2003. – 20 с.

272. Сперанский К. К. Уголовно-правовая борьба с преступлениями несовершеннолетних и против несовершеннолетних: монография / К. К. Сперанский. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1991. – 178 с.

273. Справа №1-68/11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15423171>.

274. Справа №1-72 за 2009 р. // Архів Мостиського районного суду Львівської області.

275. Справа №11-530/11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17260381>.

276. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. Л. Старко. – Київ, 2007. – 20 с.

277. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонского. – Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. – 254 с.

278. Статут Великого княжества Литовского 1588 года. / Подг. О. Лицкевич. – Мн., 2002-2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

279. Сторчак Н. А. Питання кримінально-правового захисту інтересів дітей за чинним законодавством України / Н. А. Сторчак // Правові проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 23-24 лютого 2011 року. – Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2011. – Т.4. – С.50-52.

280. Судебник Казимира 1468 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop.

281. Сундеева Н. Н. Учет отягчающих обстоятельств при назначении наказания: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. Н. Сундеева. – Ростов н/Д, 2005. – 173 с.

282. Тарасевич Т. Ю. Медичний працівник як спеціальний суб'єкт злочину: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. Ю. Тарасевич. – К., 2011. – 18 с.

283. Тарасова Ю. В. Специальный субъект преступления и его значение в уголовном праве: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ю. В. Тарасова. – Москва, 2006. – 195 с.

284. Тасаков С. В. Ответственность за убийство при смягчающих обстоятельствах по уголовному праву России: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Тасаков. – Чебоксары, 2000. – 210 с.

285. Терентьев В. И. Уголовная ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины: монография / В. И. Терентьев. – Николаев, 2004. – 189 с.

286. Ткаченко А. В. Вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления: Уголовно-правовые и криминологический аспекты: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Ткаченко. – М., 2000. – 224с.

287. Ткаченко М. В. Кримінально-правовий статус потерпілого та проблеми міжгалузевого характеру / М. В. Ткаченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – №3. – С. 105-113.

288. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / З. А. Тростюк. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.

289. Трясоумов М. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с убийствами матерью новорожденного ребенка (ст. 106 УК РФ): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. А. Трясоумов. – Екатеринбург, 2000. – 218 с.

290. Туктарова И. Н. Уголовно-правовая охрана несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / И. Н. Туктарова. – Саратов, 2000. – 224 с.

291. Туркот М. С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. С. Туркот. – Харків, 2007. – 201 с.

292. Тютюгин В. И. Некоторые вопросы реализации норм об особенностях уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних / В. И. Тютюгин // Питання боротьби зі злочинністю. – 2004. – № 8. – С.47-51.

293. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / науч. ред. предисловие докт. юрид. наук, проф. И. М. Рагимова. Перевод с азербайджанского Б. Э. Аббасова. – СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2001. – 325 с.

294. Уголовный кодекс Грузии / Науч. ред. З. К. Бигвава. Вступ. статья к.ю.н., доц. В. И. Михайлова. Обзорн. статья д.ю.н., проф. О. Гамкрелидзе. Перевод с грузинского И. Мериджанашвили. – СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2002. – 409 с.

295. Уголовный кодекс Дании / Научное редактирование и предисловие С. С. Беляева, канд. юрид. наук (МГУ им. М. В. Ломоносова). Перевод с датского и английского канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 – 230 с.

296. Уголовный кодекс Испании 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1247923.

297. Уголовный кодекс Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.legislationonline.org/ru/documents/action/popup/id/14305/preview.

298. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Науч. ред. и вступ. статья канд. юрид. наук А. И. Лукашова и канд. юрид. наук Э. А. Саркисовой. Перевод с латишского канд. юрид. наук А. И. Лукашова. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 – 313 с.

299. Уголовный кодекс Литовской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877.

300. Уголовный кодекс Республики Армения / науч. ред. докт. юрид. наук Е. Р. Азаряна, канд. юрид. наук Н. И. Мацнева. Предисловие докт. юрид. наук Е. Р. Азаряна. Перевод с армянского канд. юрид. наук, проф. Р. З. Авакяна. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический Центр Пресс», 2004. – 450 с.

301. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Предисловие проф. Б. В. Волженкина; Обзорн. статья А. В. Баркова. – СПб.: Юридический Центр Пресс, 2001. – 474 с.

302. Уголовный кодекс Республики Болгария / Науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А. И. Лукашова. Перевод с болгарского Д. В. Милушева, А. И. Лукашова; вступ. статья И. И. Айдарова. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 – 298 с.

303. Уголовный кодекс Республики Казахстан / Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 (Ведомости Парламента РК, 1997 г. №15-16, ст. 211) / Предисловие министра юстиции Республики Казахстан докт. юрид. наук, проф. И. И. Рогова. – СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2001. – 466 с.

304. Уголовный кодекс Республики Молдова / Вступ. статья канд. юрид. наук А. И. Лукашова. – СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2003. – 408 с.

305. Уголовный кодекс Республики Польша/ Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; перевод с польского Д. А. Барилович – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 234 с.

306. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. – СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2001. – 410 с.

307. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (с изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г.). Вступ. статья М. Х. Рустамбаева,

А. С. Якубова, З. Х. Гулямова. – СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2001. – 338 с.

308. Уголовный кодекс Российской Федерации // Х.: Консум, 1997. – 164 с.

309. Уголовный кодекс Туркменистана // Ведомости Меджлиса Туркменистана. – 1997. – № 2. – Ч. II.

310. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Издание четвертое, переработанное и дополненное. – Х.: ООО «Одиссей», 2007. – 871 с.

311. Уголовный кодекс УССР, утвержденный в У.Ц.И.К. 23 августа 1922 г. – Харьков, издание Наркомюста УССР, 1922. – 50 с.

312. Уголовный кодекс Швейцарии / Научное редактирование, предисловие и перевод с немецкого канд. юрид. наук А. В. Серебренниковой. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002 – 350 с.

313. Уголовный кодекс Швеции / Научные редакторы проф. Н. Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С. С. Беляев. Перевод на русский язык С. С. Беляева. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 – 320 с.

314. Уголовный кодекс Эстонской республики / Науч. ред. и перевод с эстонского В. В. Запелалова; вступ. статья канд. юрид. наук доц. СПбГУ Н. И. Мацнева. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 – 262 с.

315. Уголовное уложение (Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года). – СПб.: Издание юридического книжного склада “Право”, 1903. – 396 с. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/18301>.

316. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия: текст и научно-практич. комментарий. – М.: Проспект, 2010. – 280 с.

317. Україна у цифрах 2013. Статистичний збірник / За ред. О. Г. Осауленка. – Київ, ТОВ «Видавництво «Консультант», 2014. – 239 с.

318. Україна у цифрах 2014. Статистичний збірник / За ред. І. М. Жук. – Київ, 2015. – 239 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

319. Українська радянська енциклопедія: [у 12-ти т.] / Гол. ред. М. П. Бажан. – вид. 2-е. – Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1980. – Т.5. КАНТАТА-КУЛИКИ. – 568 с.

320. Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. – К., 1960. – Т.2: Богуслав-Волочиськ. – 575 с.

321. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

322. Устименко В. В. Специальный субъект преступления / В. В. Устименко. – Х.: Выща шк. изд-во при ХГУ, 1989. – 104 с.

323. Ухвала Верховного Суду України на спільному засіданні Судової палати у кримінальних справах та Військової судової колегії від 11 листопада 2005 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/21CD90286CFEFCB8C2257194003451D6?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=21CD90286CFEFCB8C2257194003451D6&Count=500&>.

324. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravoscope.com/act-uxvala-sudu-5-344km11-glos-l-f-12-04-2011-ne-viznacheno-s.

325. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного суду України від 19 квітня 2007 року // Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах: офіц. вид. / Верхов. Суд України; відп. ред. П. П. Пилипчук. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – С.98-100.

326. Ушаков А. В. Основания и пределы ответственности соучастников преступления по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Ушаков. – М., 1971. – 17 с.

327. Фаргиев И. А. Учение о потерпевшем в уголовном праве России: дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.08 / И. А. Фаргиев. – Москва, 2005. – 403 с.
328. Федорчук І. М. Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / І. М. Федорчук. – Львів, 2010. – 219 с.
329. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони / Є. В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – 280 с.
330. Філь І. М. Надання медичної допомоги та виконання професійних обов'язків: проблеми співвідношення (у контексті аналізу ст. 140 КК України) / І. М. Філь // Часопис Київського університету права. – 2009. – №4. – С.325-329.
331. Фрейеров О. Возрастной критерий уголовной ответственности / О. Фрейеров // Социалистическая законность. – 1968. – №12. – С.38-40.
332. Фріс Л. П. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Л. П. Фріс. – [2-ге видання, доповнене і перероблене]. – К.: Атіка, 2009. – 512 с.
333. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
334. Хатуев В. Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. Б. Хатуев. – Москва, 2004. – 189 с.
335. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40-44. – Ст.356.
336. Цимбал С. С. Про вікову межу притягнення до кримінальної відповідальності / С. С. Цимбал, Н. В. Зінченко // Механізм правового регулювання у правоохоронній та правозахисній діяльності в умовах формування громадянського суспільства. Матеріали курсантсько-студентської конференції. 30 квітня 2004 року. – Ч.2. – С. 287-288.

337. Чабан О. І. Вік кримінальної відповідальності / О. І. Чабан // II Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції, присвячені пам'яті професора В. П. Колмакова: Зб. матеріалів (18-19 березня 2011 р.). – О.: Фенікс, 2011. – С.200-203.

338. Чеботарьова Г. В. Загальні та спеціальні ознаки суб'єктів злочинів, що вчиняються у сфері медичної діяльності / Г. В. Чеботарьова // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2010. – № 3. – С.73-78.

339. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Г. В. Чеботарьова. – К., 2003. – 222 с.

340. Черевко К. О. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення абортів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / К. О. Черевко. – Х., 2011. – 19 с.

341. Черков В. О. Особи, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність як об'єкти оперативно-розшукової діяльності / В. О. Черков, М. А. Драчевський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – №1. – С.92-101.

342. Черненко И. В. Особенности уголовной ответственности и альтернативных ей мер в отношении несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / И. В. Черненко. – Кемерово, 2006. – 199 с.

343. Чмут С. В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Чмут. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

344. Чмут С. В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Чмут. – Запоріжжя, 2010. – 239 с.

345. Шевченко Н. П. Уголовная ответственность за вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. П. Шевченко. – Ставрополь, 2003. – 206 с.

346. Шевченко О. В. Кримінальна відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Шевченко. – Харків, 2011. – 20 с.

347. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.1: А-Г. – 672 с.

348. Якушин В. А. Ошибка в уголовном праве и ее влияние на пределы субъективного вменения (теоретические аспекты) / В. А. Якушин, В. В. Назаров. – Ульяновск: УлГУ, 1997. – 62 с.

349. Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції, що належать до ознак суб'єкта злочину / Г. З. Яремко // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. – Серія «Юридичні науки». – 2010. – Вип. 4. – С.243-254.

350. Яремко Г. З. Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані, як обставина, яка обтяжує покарання / Г. З. Яремко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні завдання законодавства кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання (13 квітня 2012 року, ОНУ імені І. І. Мечникова). – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 110-112.

351. Яремко Г. З. Система заходів кримінально-правового характеру / Г. З. Яремко // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – Т.7. – №4. – С.89-96.

352. Ярмыш Н. Н. К вопросу о признаках действия в поведении лиц, признанных невменяемыми, а также не достигших возраста уголовной ответственности / Н. Н. Ярмыш // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 2. – С.87-93.

353. Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. С. Яцун. – Запоріжжя, 2009. – 246 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Підсумки анкетування працівників органів прокуратури та суду

1. На Вашу думку, загальний вік (16 років), з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, потрібно?

- а) знизити – 32,1%
- б) залишити без змін – 65,1%
- в) підвищити – 2,8%
- г) ваш варіант – 0%

2. Чи вважаєте Ви, що вік, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності, за вчинення злочинів передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, потрібно знизити?

- 2-1) якщо так, то до:
 - а) 13 років – 18,4%
 - б) 12 років – 8,3%
 - в) 11 років – 5,5%
 - г) ваш варіант – 0%
- 2-2) ні – 65,1%
- 2-3) ваш варіант – єдиний вік 16 р. – 0,9%
- утримались від відповіді на це запитання – 1,8%

3. На Вашу думку, перелік злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, потрібно?

- а) розширити – 61,5%
- б) звужити – 11%
- в) ваш варіант – залишити без змін – 23,9%; єдиний вік – 1,8%
- утримались від відповіді на це запитання – 1,8%

4. Чи потрібно встановити в КК України верхню межу віку, з досягненням якого особа не підлягатиме кримінальній відповідальності?

- а) так – 23,8%

б) ні – 76,2%

в) ваш варіант – 0%

5. Чи вважаєте Ви досягнення 14-річного, 18-річного або вищого віку ознакою спеціального суб'єкта злочину?

5-1) так:

а) 14-річний вік – 11%

б) 18-річний вік – 7,3%

в) вищий вік – 3,7%

г) 14-річний, 18-річний і вищий вік – 14,7%

5-2) ні – 56,9%

5-3) ваш варіант – 14-річного і 18-річного – 0,9%

утримались від відповіді на це запитання – 65,5%

6. На Вашу думку, з досягненням якого віку особа може бути суб'єктом злочинів, у яких потерпілим є неповнолітній, окрім тих, які передбачені в ч.2 ст. 22 КК України?

а) 16 – 67%

б) 18 – 17,4%

г) ваш варіант – 14 р. – 5,5%; 15 р. – 0,9%

утримались від відповіді на це запитання – 9,2%

7. Чи підтримуєте Ви пропозицію закріплення в КК України визначення поняття «вік суб'єкта злочину»?

а) так – 60,6%

б) ні – 37,6%

в) ваш варіант – це питання спірне – 0,9%

утримались від відповіді на це запитання – 0,9%

8. Чи доцільно, на Вашу думку, виділяти в кримінальному праві поняття «загального» і «спеціального» потерпілого?

а) доцільно – 35,8%

б) не доцільно – 63,3%

в) ваш варіант – утримались від відповіді на це запитання – 0,9%

9. Чи може бути, на Вашу думку, вік особи підставою для визнання її «спеціальним» потерпілим?

а) так – 40,4%

б) ні – 57,8%

в) ваш варіант – частково залежить від злочину – 0,9%

утримались від відповіді на це запитання – 0,9%

10. У кримінальному праві існує думка, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за втягнення неповнолітнього у злочинну або іншу антигромадську діяльність у разі відсутності переваги у віці (незначної різниці у віці між винним і потерпілим, що обчислюється місяцями).

Чи підлягає, на Вашу думку, особа кримінальній відповідальності у разі відсутності переваги у віці за вчинення відповідного суспільно небезпечного діяння?

а) так – 50,4%

б) ні – 46,8%

в) ваш варіант – 0%.

утримались від відповіді на це запитання – 2,8%

11. На Вашу думку, при призначенні покарання молодий вік, що межує з неповнолітнім (18-21 рік), та похилий вік винного у вчиненні злочину повинен враховуватись як:

а) обставина, що характеризує особу винного відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України – 63,3%

б) обставина, яка пом'якшує покарання на підставі ч. 2 ст. 66 КК України – 33,1%

в) ваш варіант – залежить від злочину – 0,9%, тільки для похилого віку – 0,9%,

утримався від відповіді на це запитання – 0,9%.

Додаток Б

Види злочинів, які можуть бути вчинені з 14-річного віку

№ п/п	назва статті	номер статті (частини статті)	санкція статті (частини статті)	ступінь тяжкості вчиненого злочину
1.	Посягання на життя державного чи громадського діяча	ст. 112	карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої	особливо тяжкий
2.	Диверсія	ст. 113	карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої	особливо тяжкий
3.	Умисне вбивство	ч. 1 ст. 115	карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
		ч. 2 ст. 115	карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому пунктом 6 частини другої цієї статті	особливо тяжкий
4.	Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання	ст. 116	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
5.	Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	ст. 117	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
6.	Умисне тяжке тілесне ушкодження	ч. 1 ст. 121	карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років	тяжкий
		ч. 2 ст. 121	карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років	тяжкий
7.	Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження	ч. 1 ст. 122	карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років	середньої тяжкості
		ч. 2 ст. 122	карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років	середньої тяжкості
8.	Захоплення заручників	ч. 1 ст. 147	карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років	тяжкий
		ч. 2 ст. 147	караються позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти	особливо тяжкий

			років	
9.	Зґвалтування	ч. 1 ст. 152	карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років	середньої тяжкості
		ч. 2 ст. 152	карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років	тяжкий
		ч. 3 ст. 152	карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років	особливо тяжкий
		ч. 4 ст. 152	карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
10.	Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	ч. 1 ст. 153	карається позбавленням волі на строк до п'яти років	середньої тяжкості
		ч. 2 ст. 153	карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років	тяжкий
		ч. 3 ст. 153	карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
11.	Крадіжка	ч. 1 ст. 185	карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від вісімдесяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років	середньої тяжкості
		ч. 2 ст. 185	карається арештом на строк від трьох до шести місяців або обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
		ч. 3 ст. 185	карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років	тяжкий
		ч. 4 ст. 185	карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років	тяжкий
		ч. 5 ст. 185	карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна	особливо тяжкий
12.	Грабіж	ч. 1 ст. 186	карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до чотирьох років	середньої тяжкості

		ч. 2 ст. 186	карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до чотирьох років	тяжкий
		ч. 3 ст. 186	карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років	тяжкий
		ч. 4 ст. 186	карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років	тяжкий
		ч. 5 ст. 186	карається позбавленням волі на строк від восьми до тринадцяти років із конфіскацією майна	особливо тяжкий
13.	Розбій	ч. 1 ст. 187	карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років	тяжкий
		ч. 2 ст. 187	карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років із конфіскацією майна	тяжкий
		ч. 3 ст. 187	карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років із конфіскацією майна	особливо тяжкий
		ч. 4 ст. 187	карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна	особливо тяжкий
14.	Вимагання	ч. 1 ст. 189	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
		ч. 2 ст. 189	карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років	тяжкий
		ч. 3 ст. 189	карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із конфіскацією майна	тяжкий
		ч. 4 ст. 189	карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна	особливо тяжкий
15.	Умисне знищення або пошкодження майна	ч. 2 ст. 194	карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років	тяжкий
16.	Бандитизм	ст. 257	караються позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна	особливо тяжкий
17.	Терористичний акт	ч. 1 ст. 258	караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої	тяжкий
		ч. 2 ст. 258	караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти	особливо тяжкий

			років з конфіскацією майна або без такої	
		ч. 3 ст. 258	караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої	особливо тяжкий
18.	Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем	ч. 1 ст. 262	караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років	тяжкий
		ч. 2 ст. 262	караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років	тяжкий
		ч. 3 ст. 262	караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна	особливо тяжкий
19.	Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів	ч. 1 ст. 277	караються штрафом від п'ятдесяти до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк, або позбавленням волі на строк до трьох років	середньої тяжкості
		ч. 2 ст. 277	караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років	тяжкий
		ч. 3 ст. 277	караються позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
20.	Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна	ч. 1 ст. 278	караються позбавленням волі на строк від трьох до шести років	тяжкий
		ч. 2 ст. 278	караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років	тяжкий
		ч. 3 ст. 278	караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
21.	Незаконне заволодіння транспортним засобом	ч. 2 ст. 289	караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з конфіскацією майна або без такої	тяжкий
		ч. 3 ст. 289	караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої	особливо тяжкий
22.	Хуліганство	ч. 1 ст. 296	карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на	невеликої тяжкості

			строк до п'яти років	
		ч. 2 ст. 296	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до чотирьох років	середньої тяжкості
		ч. 3 ст. 296	караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років	середньої тяжкості
		ч. 4 ст. 296	караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років	тяжкий
23.	Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем	ч. 1 ст. 308	караються позбавленням волі на строк від трьох до шести років	тяжкий
		ч. 2 ст. 308	караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна	тяжкий
		ч. 3 ст. 308	караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна	особливо тяжкий
24.	Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу	ч. 2 ст. 345	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
		ч. 3 ст. 345	карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років	особливо тяжкий
25.	Погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча	ч. 2 ст. 346	караються позбавленням волі на строк від чотирьох до семи років	тяжкий
		ч. 3 ст. 346	карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років	особливо тяжкий
26.	Умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу	ч. 2 ст. 347	караються позбавленням волі на строк від шести до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
27.	Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця	ст. 348	караються позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі	особливо тяжкий
28.	Захоплення представника влади	ст. 349	караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти	особливо тяжкий

	або працівника правоохоронного органу як заручника		років	
29.	Погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок	ч. 2 ст. 350	караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
		ч. 3 ст. 350	караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років	особливо тяжкий
30.	Умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок	ч. 2 ст. 352	караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років	особливо тяжкий
31.	Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного	ч. 2 ст. 377	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до шести років	тяжкий
		ч. 3 ст. 377	карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років	особливо тяжкий
32.	Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного	ч. 2 ст. 378	караються позбавленням волі на строк від шести до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
33.	Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя	ст. 379	караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі	особливо тяжкий
34.	Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи	ч. 2 ст. 398	карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	середньої тяжкості
		ч. 3 ст. 398	карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років	особливо тяжкий
35.	Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи	ч. 2 ст. 399	караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років	тяжкий
		ч. 3 ст. 399	караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років	особливо тяжкий
36.	Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю,	ст. 400	караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі	тяжкий

	пов'язаною з наданням правової допомоги			
37.	Посягання на життя представника іноземної держави	ст. 443	карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі	особливо тяжкий

Додаток В

Види складів злочинів, які можуть бути вчинені із досягненням підвищеного мінімального віку загального суб'єкта складу злочину

№ п/п	назва статті	номер статті (частини статті)	вказівка на потерпілого	мінімальний вік суб'єкта складу злочину
1.	Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів	ч. 2 ст. 181	неповнолітні	18 років
2.	Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію	ч. 2 ст. 300	неповнолітні	18 років
		ч. 3 ст. 300	неповнолітні	18 років
3.	Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів	ч. 2 ст. 301	неповнолітні	18 років
		ч. 4 ст. 301	неповнолітні	18 років
4.	Створення або утримання місць розпусти і звідництво	ч. 3 ст. 302	неповнолітній	18 років
5.	Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією	ч. 3 ст. 303	неповнолітній	18 років
		ч. 4 ст. 303	малолітній	16 років
6.	Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність	ч. 1 ст. 304	неповнолітні	18 років
		ч. 2 ст. 304	малолітній	16 років
7.	Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	ч. 2 ст. 307	неповнолітній	18 років
		ч. 3 ст. 307	малолітній	16 років
8.	Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту	ч. 3 ст. 309	неповнолітній	18 років
9.	Схиляння до вживання наркотичних засобів,	ч. 2 ст. 315	неповнолітній	18 років

	психотропних речовин або їх аналогів			
10.	Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	ч. 2 ст. 317	неповнолітній	18 років
11.	Спонування неповнолітніх до застосування допінгу	ст. 323	неповнолітні	18 років
12.	Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів	ст. 324	неповнолітні	18 років

Додаток Д

Види складів злочинів, які вчиняються спеціальним суб'єктом

№ п/п	назва спеціального суб'єкта	номер статті (частини статті)	назва статті (частини статті)
1.	адвокат	ч. 2 ст. 358	Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів
2.	аудитор	ч. 2 ст. 358	Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів
		ч. 1 ст. 365-2	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги
		ч. 3 ст. 368-4	Підкуп особи, яка надає публічні послуги
3.	батьки	ч. 1 ст. 150-1	Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом
		ч. 1 ст. 164	Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей
		ст. 166	Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування
4.	батько	ч. 2 ст. 155	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості
		ч. 2 ст. 156	Розбещення неповнолітніх
		ч.2 ст.304	Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність
		ч.2 ст.323	Спонування неповнолітніх до застосування допінгу
5.	виборець	ч. 1 ст. 158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч. 1 ст. 160	Підкуп виборця, учасника референдуму
6.	вітчим або мачуха	ч. 2 ст. 155	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості
		ч. 2 ст. 156	Розбещення неповнолітніх
		ч. 2 ст. 304	Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність
		ч. 2 ст. 323	Спонування неповнолітніх до застосування допінгу
7.	військовозобов'язаний під час проходження ним	ч. 1, 2 ст. 337	Ухилення від військового обліку або спеціальних зборів

	навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів	ст. 402-405, 411-413, 420	
8.	військовослужбовець	ст. 402 – 433	
9.	громадянин України	ч. 1 ст. 111	Державна зрада
10.	довірена особа кандидата на виборах	ч. 4 ст. 158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч. 2 ст. 158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч. 2 ст. 159-1	Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)
		ч. 4 ст. 160	Підкуп виборця, учасника референдуму
11.	експерт	ч. 2 ст. 358	Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів
		ч. 1 ст. 365-2	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги
		ч. 3 ст. 368-4	Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою
		ч. 1 ст. 384	Завідомо неправдиве показання
		ч. 1 ст. 385	Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків
12.	іноземець	ч. 1 ст. 114	Шпигунство
		ч. 2 ст. 244	Порушення законодавства про континентальний шельф України
13.	кандидат на виборах	ч.4 ст.158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч.2 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз

		ч.2 ст.159-1	Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)
		ч.4 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму
14.	капітана судна	ст. 284	Ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха
		ст. 285	Неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден
15.	керівника підприємства, установи або організації незалежно від форми власності	ч. 1 ст. 175	Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат
16.	керівник банку	ч. 1, 3, 4 ст. 220-1	Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності
17.	матір	ст. 117	Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини»
		ч. 2 ст. 135	Залишення в небезпеці
		ч. 2 ст. 155	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості
		ч. 2 ст. 156	Розбещення неповнолітніх
		ч.2 ст.304	Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність
		ч.2 ст.323	Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу
18.	медичний або фармацевтичний працівник	ч. 1 ст. 131	Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби
		ст. 132	Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби
		ч. 1 ст. 134	Незаконне проведення абортів
		ст. 138	Незаконна лікувальна діяльність
		ч. 1 ст. 139	Ненадання допомоги хворому медичним працівником
		ч. 1 ст. 140	Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником
		ст. 141	Порушення прав пацієнта
		ст. 142	Незаконне проведення дослідів над людиною
		ст. 143	Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини
		ст. 144	Насильницьке донорство
		ст. 145	Незаконне розголошення лікарської

			таємниці
		ст. 151	Незаконне поміщення в психіатричний заклад
		ч.2 ст. 168	Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)
		ст. 184	Порушення права на безоплатну медичну допомогу
		ст. 319	Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин
19.	опікун чи піклувальник	ч. 2 ст. 155	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості
		ч. 2 ст. 156	Розбещення неповнолітніх
		ст. 166	Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування
		ст. 167	Зловживання опікунськими правами
		ч. 2 ст. 304	Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність
		ч. 2 ст. 323	Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу
20.	особа без громадянства	ч. 1 ст. 114	Шпигунство
21.	особа, котрій майно було ввірене чи перебувало у її віданні	ч.1 ст.191	Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем
22.	особа, на яку покладено обов'язок дотримуватись певних спеціальних правил	ст. 236	Порушення правил екологічної безпеки
		ст. 237	Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення
		ст. 241	Забруднення атмосферного повітря
		ст. 242	Порушення правил охорони вод
		ч. 3 ст. 243	Забруднення моря
		ч. 1 ст. 244	Порушення законодавства про континентальний шельф України
		ст. 251	Порушення ветеринарних правил
		ч. 1 ст. 253	Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля
		ст. 254	Безгосподарське використання земель
		ст. 267	Порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами
		ч. 1 ст. 272	Порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою
		ч. 1 ст. 273	Порушення правил безпеки на

			вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах
		ч. 1 ст. 274	Порушення правил ядерної або радіаційної безпеки
		ч. 1 ст. 275	Порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд
		ст. 282	Порушення правил використання повітряного простору
		ст. 287	Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації
		ст. 288	Порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху
		ст. 320	Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів
		ч. 2 ст. 321	Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів
		ст. 325	Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням
		ст. 326	Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами
23.	особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього	ч. 1 ст. 135	Залишення в небезпеці
		ч. 2 ст. 155	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості
		ч. 2 ст. 156	Розбещення неповнолітніх
		ч. 2 ст. 304	Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність
		ч. 2 ст. 323	Спонування неповнолітніх до застосування допінгу
24.	особа, яка засуджена до певних видів покарань	ст. 389	Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі
		ст. 390	Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі
		ст. 391	Злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань
		ст. 392	Дії, що дезорганізують роботу

			установ виконання покарань
		ст. 393	Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти
		ст. 394	Втеча із спеціалізованого лікувального закладу
		ст. 395	Порушення правил адміністративного нагляду
25.	особа, яка за рішенням суду зобов'язана сплачувати кошти на утримання непрацездатних батьків	ч. 1 ст. 165	Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків
26.	особа, яка є носієм вірусу імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби і знає про це	ч. 2 ст. 130	Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби
27.	особа, яка має право займатися підприємницькою діяльністю	ч.1 ст.175	Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат
		ч.1 ст. 212	Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)
		ч.1 ст.212-1	Ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування
		ст.219	Доведення до банкрутства
		ч.2 ст.358	Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів
28.	особа, яка хворіє на венеричну хворобу і знає про наявність у неї цієї хвороби	ч. 1 ст. 133	Зараження венеричною хворобою
29.	особа, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків відомості, що становлять державну таємницю	ст. 328	Розголошення державної таємниці
		ст. 329	Втрата документів, що містять державну таємницю
30.	особа, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків економічні, науково-технічні або інші відомості, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави	ст. 330	Передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни
31.	особа, якій доручено зберігання чи охорону чужого майна	ст.197	Порушення обов'язків щодо охорони майна

32.	особа протилежної статі стосовно потерпілої особи	ст. 152	Згвалтування
33.	особа, яка замінює батьків	ч. 1 ст. 150-1	Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом
34.	офіційний спостерігач на виборах або референдумі	ч. 4 ст. 158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч. 2 ст. 158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч. 4 ст. 160	Підкуп виборця, учасника референдуму
35.	оцінювач	ч. 2 ст. 358	Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів
		ч. 1 ст. 365-2	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги
		ч. 3 ст. 368-4	Підкуп особи, яка надає публічні послуги
		ч. 1 ст. 384	Завідомо неправдиве показання
36.	перекладач	ч. 1 ст. 384	Завідомо неправдиве показання
		ч. 1 ст. 385	Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків
37.	пов'язана з банком особа	ст. 218-1	Доведення банку до неплатоспроможності
38.	потерпілий	ч. 1 ст. 384	Завідомо неправдиве показання
39.	працівника залізничного, водного або повітряного транспорту	ч. 1 ст. 276	Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту
40.	представник політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму	ч.4 ст.158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч.2 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз

		ч.4 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму
41.	прокурор	ч. 1 ст. 371	Завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою
		ч. 1 ст. 372	Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності
		ч. 1 ст. 373	Примушування давати показання
		ч. 1 ст. 374	Порушення права на захист
		ч. 2 ст. 387	Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування
42.	незалежний посередник чи арбітр під час розгляду колективних трудових спорів	ч. 1 ст. 365-2	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги
		ч. 3 ст. 368-4	Підкуп особи, яка надає публічні послуги
43.	нотаріус	ч. 1 ст. 365-2	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги
		ч. 3 ст. 368-4	Підкуп особи, яка надає публічні послуги
44.	свідок	ч. 1 ст. 384	Завідомо неправдиве показання
		ч. 1 ст. 385	Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків
45.	службова особа	ст. 132	Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби
		ст. 145	Незаконне розголошення лікарської таємниці
		ч. 2 ст. 149	Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини
		ч.3, 4 ст. 157	Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача
		ч. 4 ст. 158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч.2 ст.158-2	Незаконне знищення виборчої документації або документів

		референдуму
	ч.2 ст.159	Порушення таємниці голосування
	ч.2 ст.161	Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками
	ч.2 ст.162	Порушення недоторканності житла
	ч. 2 ст. 163	Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер
	ч.2 ст.168	Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)
	ч.2 ст. 169	Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)
	ч.2 ст.171	Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів
	ч.1 ст.173	Грубе порушення угоди про працю
	ч.3 ст.176	Порушення авторського права і суміжних прав
	ч.3 ст.177	Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію
	ч.2 ст.183	Порушення права на отримання освіти
	ч.2 ст.189	Вимагання
	ч.2 ст.191	Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем
	ч.2 ст. 201	Контрабанда
	ч.2 ст. 205-1	Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців
	ч.3 ст.206	Протидія законній господарській діяльності
	ч.2 ст.209-1	Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму
	ч.1 ст.210	Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх

			перевищенням
	ч.1 ст.211		Видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону
	ч.1 ст.212		Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)
	ч.1 ст.212-1		Ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування
	ст.219		Доведення до банкрутства
	ч. 1 ст. 220-1		Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності
	ч. 3 ст. 220-1		Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності
	ч. 4 ст. 220-1		Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності
	ч.1 ст.222-1		Маніпулювання на фондовому ринку
	ст.223-2		Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів
	ч.3 ст.229		Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару
	ст.232		Розголошення комерційної або банківської таємниці
	ч.1 ст.232-2		Приховування інформації про діяльність емітента
	ст.238		Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення
	ч.2 ст.248		Незаконне полювання
	ч.1 ст.253		Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля
	ч.2 ст.256		Сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності
	ч.2 ст.258-1		Втягнення у вчинення терористичного акту
	ч.2 ст.258-4		Сприяння вчиненню терористичного акту
	ч.2 ст.262		Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням

			службовим становищем
	ч.4 ст.267-1		Порушення вимог режиму радіаційної безпеки
	ч.1 ст.271		Порушення вимог законодавства про охорону праці
	ч. 5 ст. 298		Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини
	ч.3 ст.298-1		Знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду
	ч.2 ст.303		Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією
	ч.2 ст.308		Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем
	ч.2 ст.312		Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем
	ч.2 ст. 313		Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням
	ч.2 ст.320		Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів
	ч.1 ст.328		Розголошення державної таємниці
	ч.1 ст.330		Передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни
	ч.2 ст.332		Незаконне переправлення осіб через державний кордон України
	ч. 2 ст. 332-1		Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію

		України та виїзду з неї
	ст.340	Незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій
	ч.2 ст.343	Втручання в діяльність працівника правоохоронного органу, працівника державної виконавчої служби
	ч.2 ст.344	Втручання у діяльність державного діяча
	ч.1, 2 ст.351	Перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради
	ст. 351-1	Перешкоджання діяльності Рахункової палати, члена Рахункової палати
	ч.1 ст.357	Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження
	ч.1 ст.364	Зловживання владою або службовим становищем
	ч.1 ст. 364-1	Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми
	ч. 1 ст. 365-2	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги
	ч.1 ст.366	Службове підроблення
	ч.1 ст.367	Службова недбалість
	ч.1, 3, 4 ст.368	Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою
	ч.2 ст.368-2	Незаконне збагачення
	ч.3 ст.368-2	Незаконне збагачення
	ч.3 ст.368-3	Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми
	ч.1, 2 ст.370	Провокація підкупу
	ч.2 ст.376	Втручання в діяльність судових органів
	ч.1 ст.376-1	Незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду
	ст.380	Невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист
	ч.1 ст.381	Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист

		ч.2, 3, 4 ст.382	Невиконання судового рішення
		ч.2 ст.397	Втручання в діяльність захисника чи представника особи
46.	суддя	ч.1 ст.374	Порушення права на захист
		ч.1 ст.375	Постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови
		ч.2 ст. 387	Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування
47.	тренер	ч. 2 ст. 323	Спонування неповнолітніх до застосування допінгу
48.	третейський суддя	ч. 3 ст. 368-4	Підкуп особи, яка надає публічні послуги
49.	уповноважена особа політичної партії чи місцевої організації політичної партії	ч.4 ст.158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч.2 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч.2 ст. 159-1	Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)
		ч.4 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму
50.	уповноважений представника кандидата	ч.2 ст.159-1	Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)
51.	учасник референдуму	ч.1 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч.1 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму
52.	член виборчої комісії	ч.1, 3 ст.157	Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача
		ч.4 ст.158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів

			референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч.2 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч.2 ст.158-2	Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму
		ч.2 ст.159	Порушення таємниці голосування
		ч.4 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму
53.	член екіпажу, диспетчера управління повітряним рухом (диспетчера служби руху)	ст. 276-1	Здійснення професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування повітряного руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин
54.	член ініціативної групи референдуму	ч.2 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч.4 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму
55.	член комісії з проведення референдуму	ч. 4 ст.158	Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців
		ч.2 ст.158-1	Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз
		ч.2 ст.159	Порушення таємниці голосування
		ч.4 ст.160	Підкуп виборця, учасника референдуму

Додаток Е

Мінімальний вік спеціальних суб'єктів складів злочинів, який
встановлений у нормативно-правових актах

№ п/п	назва спец. суб'єкта	стаття (частина статті) КК України в якій міститься вказівка на спеціального суб'єкта	вік, з досягненням якого особа може бути спец. суб'єктом	нормативно-правовий акт
1.	член виборчої комісії	ч.1, 3 ст.157, ч.4 ст.158, ч.2 ст.158-1, ч.2 ст.158-2, ч.2 ст.159, ч.4 ст.160	25 років – член Центральної виборчої комісії	Закон України «Про Центральну виборчу комісію» - членом Комісії може бути громадянин України, який на день призначення досяг двадцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років та володіє державною мовою (ч.1 ст.7).
			18 років – член окружної виборчої комісії; член дільничної виборчої комісії звичайної або спеціальної виборчої дільниці	Закон України «Про вибори Президента України» - до складу окружної виборчої комісії можуть входити громадяни України, які мають право голосу (ч.6 ст.23); до складу дільничної виборчої комісії можуть входити громадяни України, які мають право голосу (ч.9 ст.24). Закон України «Про вибори народних депутатів України» - до складу окружної виборчої комісії чи дільничної виборчої комісії звичайної або спеціальної виборчої дільниці можуть входити виборці, які проживають у межах території України (ч.1 ст.26).
			18 років – член територіальної виборчої комісії та член дільничної виборчої комісії	Закон України «Про місцеві вибори» - до складу виборчої комісії, що здійснює підготовку та проведення відповідних місцевих виборів, можуть входити громадяни України, які мають право голосу на цих місцевих виборах (ч.1 ст.21).

2.	член комісії з проведення референдуму	ч. 4 ст.158, ч.2 ст.158-1, ч.2 ст.159, ч.4 ст.160	18 років – член окружної або дільничної комісії з проведення всеукраїнського референдуму	Закон України «Про всеукраїнський референдум» - громадяни України, які мають право голосу, можуть брати участь у роботі комісій з всеукраїнського референдуму як їх члени (ч.6 ст.6).
3.	член ініціативної групи референдуму	ч.2 ст.158-1, ч.4 ст.160	18 років – член ініціативної групи з проведення всеукраїнського референдуму	Закон України «Про всеукраїнський референдум» – ініціативна група з проведення всеукраїнського референдуму (далі - ініціативна група) складається не менш як з п'ятисот громадян України, які на день її утворення мають право голосу (ч.7 ст.30).
4.	кандидат на виборах	ч.4 ст.158, ч.2 ст.158-1, ч.2 ст.159-1, ч.4 ст.160	34 роки – кандидат на пост Президента України	Закон України «Про вибори Президента України» - президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років , має право голосу, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років (ч.1 ст. 9).
			20 рік – кандидат у народні депутати	Закон України «Про вибори народних депутатів України» - депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року , має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років (ч.1 ст. 9).
			17 років – кандидат у депутати, кандидат на пост сільського, селищного, міського голови, старости	Закон України «Про місцеві вибори» - депутатом, сільським, селищним, міським головою, старостою може бути обраний громадянин України, який має право голосу відповідно до статті 70 Конституції України (ч. 1 ст. 9), тобто досяг на день проведення виборів 18 років
5.	уповноважений представник кандидата	ч.2 ст.159-1	18 років	Закон України «Про вибори Президента України» – уповноваженим представником кандидата на пост Президента України у Центральній виборчій комісії може бути громадянин України, який має право голосу (ч.2 ст.66).

6.	довірена особа кандидата на виборах	ч.4 ст.158, ч.2 ст.158-1, ч.2 ст.159-1, ч.4 ст.160	18 років	Закон України «Про вибори Президента України» – довірена особа кандидата повинна відповідати вимогам, зазначеним у частині другій статті 66 цього Закону (ч. 1 ст.67). Закон України «Про вибори народних депутатів України» - кандидат у депутати в одномандатному окрузі має право визначити із числа виборців своїх довірених осіб (не більше трьох осіб) (ч. 3 ст. 76). Закон України «Про місцеві вибори» - довіреною особою кандидата може бути громадянин України, який має право голосу (ч.2 ст. 63).
7.	представник політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму	ч.4 ст.158, ч.2 ст.158-1, ч.4 ст.160	18 років	Закон України «Про вибори народних депутатів України» - представником партії у Центральній виборчій комісії може бути виборець (ч. 2 ст. 75). Закон України «Про місцеві вибори» - представником місцевої організації партії в територіальній виборчій комісії може бути громадянин України, який має право голосу (ч. 3 ст. 61).
8.	уповноважена особа політичної партії чи місцевої організації політичної партії	ч.4 ст.158, ч.2 ст.158-1, ч.2 ст. 159-1, ч.4 ст.160	18 років	Закон України «Про вибори народних депутатів України» - уповноважена особа партії повинна відповідати вимогам, зазначеним у частині другій цієї статті. (ч. 5 ст. 75). Закон України «Про місцеві вибори» - уповноваженою особою місцевої організації партії може бути громадянин України, який має право голосу (ч. 7 ст. 61).
9.	офіційний спостерігач на виборах або референдумі	ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158-1, ч. 4 ст. 160	18 років	Закон України «Про вибори Президента України» - Офіційним спостерігачем від партії, кандидата на пост Президента України чи громадської організації може бути виборець (ч. 1 ст. 69).

				Закон України «Про вибори народних депутатів України» – офіційним спостерігачем від партії, кандидата у депутати чи громадської організації може бути виборець (ч. 1 ст. 78). Закон України «Про місцеві вибори» - офіційним спостерігачем від кандидата, місцевої організації партії, кандидати в депутати від якої зареєстровані в багатомандатному виборчому окрузі, може бути громадянин України, який має право голосу (ч. 1 ст. 65). Закон України «Про всеукраїнський референдум» - офіційним спостерігачем може бути громадянин України, який має право голосу (ч. 3 ст. 68).
10.	виборець	ч.1 ст.158-1, ч.1 ст.160	18 років	Закон України «Про вибори Президента України» – право голосу на виборах Президента України мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років (ч. 1 ст. 2); громадяни України, які мають право голосу, є виборцями (ч. 7 ст. 2). Закон України «Про вибори народних депутатів України» – право голосу на виборах депутатів мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років. Громадяни України, які мають право голосу, є виборцями (ч.1 ст.2). Закон України «Про місцеві вибори» – право голосу на виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, сільської, селищної, міської, районної у місті рад, виборах сільського, селищного, міського голови, виборах старости мають громадяни України, які мають право голосу відповідно до статті 70 Конституції України. Громадяни України, які мають

				право голосу на відповідних місцевих виборах, є виборцями (<i>ст. 3</i>).
11.	учасник референдуму	ч.1 ст.158-1, ч.1 ст.160	18 років	Закон України «Про всеукраїнський референдум» – право голосу на всеукраїнському референдумі мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років. Громадяни України, які мають право голосу на всеукраїнському референдумі, є учасниками всеукраїнського референдуму (<i>ч.1 ст.6</i>).
12.	батько	ч.2 ст.155, ч.2 ст.156, ч.2 ст.304, ч.2 ст.323	16 років	ч. 2 ст. 156 СК України: неповнолітні батьки, які досягли 14 років, мають право на звернення до суду за захистом прав та інтересів своєї дитини.
13.	мати	ст.117, ч.2 ст.135, ч.2 ст.155, ч.2 ст.156, ч.2 ст.304, ч.2 ст.323	14 років – лише складу злочину, передбаченого ст. 117 КК України, 16 років – всіх інших складів злочинів	Однак відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України з 14-річного віку особа може підлягати кримінальній відповідальності лише за вчинення вичерпного переліку злочинів.
14.	особи, які замінюють батьків	ч. 1 ст. 150-1	18 років – усиновлювач, який є родичем дитини	ст. 211 СК України: усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша 21 року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.
15.	особа, на яку покладено обов’язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього	ч. 1 ст. 135, ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323	21 рік – усиновлювач, який не є родичем дитини 36 років – усиновлювач повнолітньої особи	У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж 18 років.
16.	вітчим або мачуха	ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323	16 років	Для набуття статусу вітчима або мачухи обов’язковою умовою є укладення шлюбу з жінкою або чоловіком, яка (який) має хоча б одну дитину від попереднього шлюбу. ч.1 ст. 22 СК України: шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у 18

				років. ч. 2 ст. 23 СК України: за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.
17.	опікун чи піклувальник	ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ст. 166, ст. 167, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323	18 років	ч. 1 ст. 244 СК України: опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа.
18.	особа, яка за рішенням суду зобов'язана сплачувати кошти на утримання непрацездатних батьків	ч. 1 ст. 165	18 років	ч. 1 ст. 202 СК України: повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.
19.	особа, котрій майно було ввірене чи перебувало у її віданні	ч.1 ст.191	16 років, оскільки наявність договору чи його відсутність не повинна впливати на можливість визнання особи суб'єктом відповідних складів злочинів	ст. 135-1 КЗпП: письмові договори про повну матеріальну відповідальність може бути укладено підприємством, установою, організацією з працівниками (що досягли 18-річного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо зв'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей.
20.	особа, якій доручено зберігання чи охорону чужого майна	ст.197		
21.	особа, яка має право займатися підприємницькою діяльністю	ч.1 ст.175, ч.1 ст. 212, ч.1 ст.212-1, ст.219, ч.1 ст.217, ч.2 ст.358	16 років	ст. 22 Закону України «Про охорону дитинства»: діти, які досягли 16-річного віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом.
22.	капітана судна	ст. 284, ст. 285	20 років – для капітанів морських суден	п. 5 Положення про порядок присвоєння звань особам командного складу морських суден: для присвоєння звання

				особи командного складу кандидат має відповідати таким вимогам: бути віком не молодше 18 років, а для присвоєння звання капітана - не молодше 20 років.
23.	особа, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків відомості, що становлять державну таємницю	ст. 328, ст. 329	16 років - державної таємниці із ступенями секретності "цілком таємно". 17 років - державної таємниці із ступенем секретності "особливої важливості".	ст. 22 Закону України «Про державну таємницю»: допуск до державної таємниці надається дієздатним громадянам України віком від 18 років, які потребують його за умовами своєї службової, виробничої, наукової чи науково-технічної діяльності або навчання, органами Служби безпеки України після проведення їх перевірки. В окремих випадках, які визначаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, за погодженням із Службою безпеки України громадянам України віком від 16 років може надаватися допуск до державної таємниці із ступенями секретності "цілком таємно" та "таємно", а віком від 17 років - також до державної таємниці із ступенем секретності "особливої важливості".
24.	особа, якій були довірені або стали відомі у зв'язку із виконанням службових обов'язків економічні, науково-технічні або інші відомості, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави	ст. 330	18 років	
25.	третейський суддя	ч. 3 ст. 368-4	18 років	ст. 18 Закону України «про третейські суди»: третейськими суддями не можуть бути: особи, які не досягли повноліття...
26.	суддя	ч.1 ст.374, ч.1 ст.375, ч.2 ст. 387	25 років	ст. 127 Конституції України, ч. 1 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: на посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

27.	особа, яка засуджена до штрафу	ч. 1 ст. 389	16 років	<i>ст. 98 КК України, ст. 22 КК України</i>
28.	особа, яка засуджена до громадських чи виправних робіт	ч. 2 ст. 389	16 років	<i>ст. 100 КК України</i>
29.	особа, яка засуджена до арешту	ст. 393	16 років	<i>ст. 101 КК України</i>
30.	особа, яка засуджена до обмеження волі	ч. 1, 2 ст. 390, ст. 391, ст. 392	18 років	<i>ч. 3 ст. 61 КК України</i>
31.	особа, яка засуджена до позбавлення волі	ч. 3 ст. 390, ст. 391, ст. 392, ст. 393	16 років – за складу злочинів, передбачених ч.3 ст. 390, ст. ст.392, 393; 18 років – за склад злочину, передбачений ст.391	<i>ст. 98 КК України, ст. 22 КК України</i> <i>ст. ст. 145, 148 КВК України</i>
32.	особа, щодо якої суд прийняв рішення про застосування до неї примусового лікування	ст. 394	16 років	<i>ст. 96 КК України, ст. 22 КК України</i>
33.	особа, яка щодо якої встановлено адміністративний нагляд	ст. 395	18 років	<i>ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі»</i>

Додаток Ж

Вік потерпілого як ознака складу злочину

№ п/п	стаття	вказівка на вік потерпілого	ознака основного (кваліфікованого, особливо кваліфікованого) складу
1.	п.2 ч.2 ст. 115 Умисне вбивство	малолітньої дитини	кваліфікований
2.	ст. 117 Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	своєї новонародженої дитини	привілейований
3.	ч.3 ст. 120 Доведення до самогубства	вчинене щодо неповнолітнього	особливо кваліфікований
4.	ч.3 ст. 130 Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби	неповнолітнього	особливо кваліфікований
5.	ч.2 ст. 133 Зараження венеричною хворобою	неповнолітнього	кваліфікований
6.	ч.2 ст. 135 Залишення в небезпеці	стосовно новонародженої дитини	кваліфікований
7.	ч.2 ст. 136 Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані	малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам	кваліфікований
8.	ч.1 ст. 137 Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей	неповнолітніх	основний
9.	ч.2 ст. 137 Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей	неповнолітнього	кваліфікований
10.	ст.141 Порушення прав пацієнта	стосовно неповнолітнього	основний
11.	ч.2 ст. 142 Незаконне проведення дослідів над людиною	вчинені щодо неповнолітнього	кваліфікований
12.	ч.2 ст. 144 Насильницьке донорство	вчинені щодо неповнолітнього	кваліфікований
13.	ч.2 ст.146 Незаконне позбавлення волі або викрадення людини	вчинені щодо малолітнього	кваліфікований
14.	ч.2 ст. 147 Захоплення заручників	вчинені щодо неповнолітнього	кваліфікований

15.	ст.148 Підміна дитини	підміна чужої дитини	основний
16.	ч.2 ст. 149 Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини	вчинені щодо неповнолітнього	кваліфікований
17.	ч.3 ст. 149 Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини	вчинені щодо малолітнього	особливо кваліфікований
18.	ч.1 ст. 150 Експлуатація дитини	дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування	основний
19.	ч.2 ст. 150 Експлуатація дитини	вчинені щодо кількох дітей	кваліфікований
20.	ч.3 ст. 152 Зґвалтування	неповнолітньої чи неповнолітнього	особливо кваліфікований
21.	ч.4 ст. 152 Зґвалтування	малолітньої чи малолітнього	особливо кваліфікований
22.	ч.2 ст. 153 Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	вчинене щодо неповнолітньої чи неповнолітнього	кваліфікований
23.	ч.3 ст. 153 Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	вчинене щодо малолітньої чи малолітнього	особливо кваліфікований
24.	ч.1 ст. 156 Розбещення неповнолітніх	щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку	основний
25.	ч.2 ст. 156 Розбещення неповнолітніх	вчинені щодо малолітньої особи	кваліфікований
26.	ч.1 ст. 164 Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей	неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні	основний
27.	ст. 166 Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування	дитина	основний
28.	ч.1 ст. 169 Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)	дитина	основний
29.	ч.2 ст. 169 Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)	дітей	кваліфікований
30.	ч.2 ст. 172 Грубе порушення законодавства про працю	вчинені щодо неповнолітнього	кваліфікований
31.	ч.2 ст. 181 Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів	поєднані із втягуванням в діяльність групи неповнолітніх	кваліфікований
32.	ч.2 ст. 299 Жорстоке	вчинені у присутності	кваліфікований

	поводження з тваринами	малолітнього	
33.	ч.2, 3 ст. 300 Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію	неповнолітнім	кваліфікований
34.	ч.3 ст. 300 Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію	неповнолітніх	особливо кваліфікований
35.	ч.2, 4 ст. 301 Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів	неповнолітнім	кваліфікований
36.	ч.4 ст. 301 Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів	неповнолітніх	особливо кваліфікований
37.	ч.3 ст. 302 Створення або утримання місць розпусти і звідництво	вчинені із залученням неповнолітнього	особливо кваліфікований
38.	ч.3 ст. 303 Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією	вчинені щодо неповнолітнього	особливо кваліфікований
39.	ч.4 ст. 303 Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією	вчинені щодо малолітнього	особливо кваліфікований
40.	ч.1 ст. 304 Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність	неповнолітніх	основний
41.	ч.2 ст. 304 Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність	вчинені щодо малолітньої особи	кваліфікований
42.	ч.2 ст. 307 Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	із залученням неповнолітнього	кваліфікований
43.	ч.3 ст. 307 Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів,	вчинені із залученням малолітнього або щодо малолітнього	особливо кваліфікований

	психотропних речовин або їх аналогів		
44.	ч.3 ст. 309 Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту	із залученням неповнолітнього	особливо кваліфікований
45.	ч.3 ст. 314 Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	вчинені щодо неповнолітнього	особливо кваліфікований
46.	ч.2 ст. 315 Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	щодо неповнолітнього	кваліфікований
47.	ч.2 ст. 317 Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	із залученням неповнолітнього	кваліфікований
48.	ст. 323 Спонування неповнолітніх до застосування допінгу	неповнолітніх	основний
49.	ст. 324 Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів	неповнолітніх	основний
50.	ч.2 ст. 365-2 Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги	вчинене стосовно неповнолітньої особи, особи похилого віку	кваліфікований